

FİRUDİN GİLAR BƏG

Qanun – 2008

Az2

Məsləhətçi:
Sadiq GİLARBƏYLİ

Kitabın yazılmasına və çap olunmasına göstərdiyi
hərtərəfli köməyə görə, HƏSƏNOV VAQİF RƏHMAN OĞLUNA
minnətdarlığımızı bildiririk.

F. GİLAR BƏG. *Batini-Quran*. Bakı, Qanun, 2008, 796 səh.

Kitabda qədim dövrün, müqəddəs yazıların elmi izahı yeni məntiqlə və əski mənbələrdəki faktlara əsasən verilir. Müəllif, qədim mətnlərdəki hadisələri bu gün qəbul olunmuş məntiqlə yox, sufi müdriklərinin məntiqi ilə izah edir. Bu günə qədər dərkedilməz hesab olunan qədim fəlsəfə, din və s. elmlər bu məntiqlə başa düşülür və mənə ifadə etməyə başlayır. Burada din, tarix, fəlsəfə, dilçilik, mifologiya, rəvayətlər, deyimlər, ümumiyyətlə, bütün yazılı və şifahi xalq ədəbiyyatı artıq bir hadisənin müxtəlif hissələri kimi çıxış edir və bir-birini tamamlayır.

Q 0500050014 sifarişli - 08
AB 022051

Az2
© QANUN – 2008
© F. GİLAR BƏG

TARİX

"La İlahə illəllah, Məhəmməd Rəsulullah" - "Allahdan başqa İlahi yoxdur və Məhəmməd Onun Rəsuludur". Bu gün milyarddan artıq insan bu sirli sözlərin əsl mənasını dərk etmədən Yeri-Göyü yaratmış tək Allaha və onun elçisi Məhəmməd peyğəmbərə sitayiş edir. Əslində müqəddəsliyin ali məqamı da məhz budur. Allahı dərk etməyə çalışmaq yox, Onun qoyduğu qayda-qanuna ciddi surətdə əməl etmək lazımdır. Çünki yaradılmışın yaratdığını dərk etməsi mümkün də deyil. Kompüterin, onu yaratmış proqramçını dərk etməsi, yalnız proqramçının özünün öz dərk üçün verdiyi "xüsusi proqram"dan asılıdır. Yəni yenə də yaratıcının öz iradəsi hesabına yaradılmış, yaratıcını dərk edə bilər. Quranda bu fikir belə ifadə olunur: "... Onlar isə Onun elmindən, Onun öz istəyindən başqa heç nə başa düşməzlər..." (Quran, 2:255). Qurana görə, "xüsusi proqram"ı olanlar, Allahın bu iş üçün yaratdığı "anlayan tayfa", yəni xəbərçilər və müjdəçilər nəslidir ki, mənbələrdə məhz bunlara peyğəmbərlər deyirlər: **"İnsanlar bir ümmət idilər, Allah müjdəçiləri və xəbərçiləri peyğəmbər olaraq göndərdi, aralarındakı anlaşmazlıqları aradan götürmək üçün kitab göndərdi və insanlar bununla da ayrıldılar"** (Quran, 2:213, 22:74). Əflatun (Platon) isə bu iş üçün xüsusi yaradılmış tayfanın peyğəmbər adlanmasının əleyhinədir, çünki - "onlar yalnız peyğəmbərlik edən, yəni sirli rəmzləri "diktə edən" izah verəni - təfsirçiləridir" [1; 71E,72B]. Çin müdriki Konfutsinin də bildirdiyinə görə - "O çatdırır - özü fikirləşmir". "Alban tarixi"ndə isə qeyd olunur ki, müqəddəs Ruh Mesropun vasitəsi ilə erməni və iberlərə yazı vermişdir. Bu və digər faktların araşdırmasından belə çıxır ki, bütün qədim yazılar müqəddəs Ruh və s. adlandırılan və peyğəmbər sayılan Varlıq tərəfindən diktə edilir ki, bu diktəni "qəbul edə bilənlər" - anlayın tayfanın nümayəndəsi də "diktəni" yazıya çevirir.

Qəbul olunmuş qədim tarixi öz araşdırmaları ilə alt-üst edən məşhur rus riyaziyyatçısı, akademik A. T. Fomenko və alim Q. V. Nosovski bildirirlər ki, bü-

tün qədim tarixi sanki bir nəfər düzüb-qoşmuşdur. Lakin həmin bir nəfərin minillər yaşaması paradoksu alimləri çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdur. Bu alimlər riyazi hesablamalarla belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, tarix müəyyən müddətlərdə təkrarlanır, bir sərkərdənin və ya görkəmli şəxsiyyətin həyatı, digər dövrlərdə yaşamış başqa bir şəxsiyyətin həyatı ilə eynilik təşkil edir. Məsələn, Sultan II Məhəmmədlə Makedoniyalı İskəndərin atası fəteh II Filipin tarixi dövrləri üst-üstə düşür, İskəndərlə türk sultanı II Məhəmmədin obrazları da eynidir [2; 599], [3; 342]. Bu araşdırmalara görə, monqol-tatar xanı Batı xanı, rus knyazları Yaroslav və İvan Daniloviç Kalita eyni adamlardır [3; 182], [2; 73]. Monqol sərkərdəsi Çingiz xan isə yenilməz Georgi ilə eynidir. Xızır (Xıdır) peyğəmbərlə də eyniləşdirilən Georgi mənbələrdə ağ atda, əlində nizə əjdahanı öldürən simada göstərilir ki, bu obraz araşdırıcılara görə, müqəddəs Yaroslavin, antik yunan mənbələrindəki Perseyin və s. qədim qəhrəmanların əjdahanı öldürməsi obrazları ilə birdir [2; 407, 409, 413, 414].

Digər tərəfdən, mənbələrə görə, hələ XVI əsrdə rus çarlarını Qərbdə Böyük imperator adlandırırdılar ki, bu da qəbul olunmuş tarixin tam əksidir və bunun izahını vermək mümkün deyil [3; 565]. Rus alimlərinin A. L. Batalovdan gətirdiyi sitatlara görə, mənbələrdə Moskva şəhəri - Roma kimi, Moskva çarı isə Bizans imperatoru kimi qeyd olunur. Moskva çarı eyni zamanda kainat əhəmiyyətli və bütün pravoslavların çarı kimi, Rus sağlığı isə kainatın pravoslav imperiyası kimi qeyd olunur. Kainat monarxiyası olan Moskvadakı Kremldə "müqəddəslər müqəddəsi" olan məbədgah tikilmişdir və burada qızdırılıb döyülmüş təmiz qızıldan Allahın qəbri və çoxlu sayda həvari-mələklərin qızıl heykəlləri düzəldilmiş, eyni zamanda xristianlığın müqəddəs yeri olan Moskvanın məşhur "edam yeri" qurulmuşdur.

Qədim mənbələrdəki "müqəddəslər müqəddəsi" rəmzi qəbul olunmuş məntiqə əsasən yalnız Süleyman peyğəmbərin tikdiyi və Allahın qəbrinin yerləşdiyi məbədgahdır. Bu məbədgahdakı Allah qəbrinin təmiz döyülmüş qızıldan düzəldilməsi, mələk və həvarilərin də heykəllərinin tökmə qızıldan yaradılması o deməkdir ki, bu mətnlərdə söhbət Yerusəlim şəhərindən gedir. Lakin rus araşdırıcılar bildirirlər ki, Moskvanın Qırmızı Meydanındakı Müqəddəs Vasilinin baş kilsəsi - XVI-XVII əsrdə Yerusəlim adlandırılmışdır [2; 401]. Belə çıxır ki, əsl **Yerusəlim Moskva şəhərində yerləşmişdir**

və Bizans imperatorluğunun dini mərkəzi də bura olmuşdur. Bu isə təbii ki, heç bir məntiqə uyğun gəlmir.

Lakin qədim mənbələrdəki qarmaqarışlıq bununla bitmir və əksinə, mənbələri diqqətlə araşdıranda məlum olur ki, müasir oxucunun qədim yazılarda söhbətin nədən getdiyi haqda ümumiyyətlə təsəvvürü yoxdur.

N. M. Karamzinin, Troitsa-Sergeyev Lavr monastırının kitabxanasından tapdığı "Afanasi Nikitinin üç dəniz arxasına səyahəti" kitabında müəllif, Yerusəlim şəhəri deyəndə yalnız yəhudilərin müqəddəs şəhərini yox, müxtəlif dinlərin əsas mərkəzini nəzərdə tutur: "K Pervote je yazdyat o velikom zaqoveyne, k svoemu Butu (Budda - F. G. B.), tot ix Yeruselim, a po besermeski Myakka, a po-ruski Erusalim, a po indeyski Parvat" [3; 674]. Bu mətdən belə çıxır ki, Yerusəlim şəhəri elə müsəlmanların müqəddəs Kəbəsinin yerləşdiyi Məkkə şəhəridir. Orta əsrə aid rus arxiyepiskopu novqorodlu Antoninin "Çarqradın müqəddəs yerləri haqqında rəvayət"də Konstantinopol, yəni İstanbuldakı Sofiya məscidi Süleyman peyğəmbərin məşhur kilsəsi kimi təqdim edilir [3; 847]. Apokrif yazı olan "Yerusəlim söhbəti"ndə isə deyilir: "Yerusəlim şəhəri - bütün şəhərlərin anasıdır: bütün kilsələrin kilsəsidir - Sofiya Allahın müdrikiyidir, onda Allahın qəbri durur" [2; 400]. Belə çıxır ki, **Allahın qəbri indiki Yerusəlimdə yox, qeyd etdiyimiz Moskva Yerusəlimində yox, məhz İstanbuldakı Sofiya məscidində yerləşir.** Lakin mənbələrə görə, Konstantinopol şəhərinin köhnə adı Londondur. Buradan isə çıxan nəticə odur ki, **Allahın qəbri Londanda, yəni İngiltərədə yerləşmişdir [2; 636].**

XVIII əsrə aid Avropa xəritəsində Yerusəlim şəhərinin indiki yerində müqəddəs torpaq sözü yazılsa da, orada nə Yerusəlim şəhərinin, nə İordan çayının, nə də Ölü dənizinin adı yoxdur və bu fakt araşdırıcıları çox çətin vəziyyətə salmışdır [3; 368]. Araşdırıcıların təəccübünə səbəb olan başqa bir fakt isə odur ki, bəzi orta əsr tarixçiləri Troyanı Yerusəlimlə eyniləşdirirlər və Homerin məşhur kitabı isə gözlənilməz halda Yerusəlimin dağıdılmasına aid kitaba çevrilir [3; 756], [2; 31]. Digər tərəfdən, Arxangel baş kilsəsinin cənub divarının üçüncü qatında israililərin Qedeonun başçılığı altında madianlılar üzərində qələbəsi təsvir olunur ki, bu Əhdi-Ətiq səhnəsi IV İvanın Kazan və Həştərxan sahlığı üzərində qələbəsi ilə eyniləşdirilir [2; 114]. Belə çıxır ki, **mənbələrdəki Qedeon - IV İvan, Mədiyan şəhəri isə Kazan**

və Həştərxan şəhərləridir. İndiki Həştərxan şəhərinin tatarların qədim Həştərxan şəhərinin yerində olmamasını alimlər artıq yazmışlar [3; 490]. Bunların hamısı isə o deməkdir ki, bütün tarix təhrifdir və yenidən öyrənilməli, daha dərinəndən araşdırılmalıdır.

Rus mütəfəkkiri N. M. Karamzinə görə, çar İvan Qroznı Böyük imperator olmuşdur [3; 566]. Yalnız çar hesab edilən Dmitri İvanoviç isə özü haqqında deyir: "Mən təkçə knyaz, hökmdar və çar deyiləm, mən ölçülməz torpaqlarımla Böyük imperatoram. Bu ad mənə Allah tərəfindən verilmişdir və digər titullarım kimi, boş söz deyildir: nə Assuriya, nə Midiya, Roma şahlarının belə adlanmağa haqları yox idi... Bütün Avropa monarxları məgər mənə imperator adlandırmır?" [3; 567] Bu məntiqlə rus çarı əslində, qədim dünyanın bütün şahlarından və şah nəsilərindən də üstün hökmdardır. Eyni mənalı fikri rus çarı III Vasili də bildirir: "Mən çaram və ata qanımın haqqı ilə ağayam, hakimiyyət titulumu heç kimdən xahiş etməmişəm, satın almamışam; elə bir qanun yoxdur ki, mən kiminsə səlahiyyətində olum. Mən yalnız Xristə (İsaya) inanıram və (hakimiyyəti) başqasından alma hüququnu rədd edirəm" [2; 593]. III Vasili isə Moskvanın Blaqoveşensk baş kilsəsindəki rəsmlərə görə, rus knyazları Dmitri Donskoy, Vasili Dmitrieviç, III İvanla birlikdə, antik filosof və şairləri - Əflatun, Plutarx, Aristotel, Verqili, Zenon və Fukidid kimi, İsa peyğəmbərin nəslindəndir [3; 429]. Buradan çıxan nəticə isə odur ki, **III Vasili, İvan Qroznı və s. rus imperatorları, yunan alimləri kimi, yəhudi olan İsa peyğəmbərin nəslindəndir.** İmperatorların qeyd edilən deyimləri isə onların qədim Misir fironlarının deyimləri ilə eynilik təşkil edir ki, rus araşdırıcıları bunu görməyə bilməzdilər. Misir mənbələrinin birində deyilir: "Mən Harakhty-yə möhkəm qanunlar verəcəm. Mən doğumumda şaham, heç kimsənin təyin etmədiyi hökmdaram. Mən fəthlik üçün böyüdülmüşəm, Mənim torpağım var və mən onun hökmdarıyam" [2; 593]. Burada Harakhty kimi oxunan rəmz qədim Misirin Ra-Xarakti [R-XRKT] Allahıdır ki, bu ad Xorxut, yəni Qurqut kimi də oxunur. Türk xalqlarının müqəddəs atası olan Qurqud atanın adı bəzi mənbələrdə Qurqut kimi də yazılır və monqol-tatar şahı kimi də qəbul edilmişdir. Belə ki, macar missioneri Yulianın məktubuna görə, monqollar Qottadan çıxmış tatarlardır və onların başçıları da Qurqut olmuşdur [3; 163]. Yulian bu məktubda monqolların Çingiz

xanını Qurqut, yeni Qorqud adlandırır. Orta əsrə aid olan "Berton monastırının salnaməsi"nin təfsirində isə deyilir: "Çirkam adı altında Çingizxan gizlənilir ki, rus salnaməsində Çanoqiz və Çiqizakon, Avropa mənbələrində isə Gurqatan, Cekararius, Zingiton, Ingischam, Tharsus, David, Presbyter loannes və s. adlanır" [3; 806]. Burada Çingiz xanı - Qurqatan və Sezar, Pars Davud və s. adlandırılırlar ki, Qurqatan adı elə Qorqud adının digər yazılış variantlarından biridir. Əgər nəzərə alsaq, Danimarka səfiri Ulfeldt (XVII əsr) rus çarını - "qəddar firon" adlandırır, razılaşırıq ki, rus imperatorları elə Misir fironlarının obrazlarıdır [3; 584].

Qorqud atanın Çingiz xan ilə, onun isə eyni zamanda Georgi ilə, Georginin isə Xızır, Yuri Dolqoruki və s.-lə eyniliyi onu deməyə əsas verir ki, qədim dövr abidələri başdan-ayağa müəmmalardan ibarətdir ki, onu başa düşmək üçün qədim sirləri bilmək vacibdir. Bütün bunlar isə ona işarədir ki, qədim mənbələrdəki yazılar düzgün başa düşülməmişdir və orada söhbət heç də bu gün qəbul edilmiş hadisələrdən getmir. Riyazi təfəkkürə, məntiqə arxalanmayan bir sıra araşdırıcılar (alimlər) qədim yazılara izah verə bilmədikləri üçün mətnlərin bəzilərinin orijinal, bəzilərinin isə saxta olduğunu iddia edirlər. Bu iddia isə təbii ki, bu tip araşdırıcıların savadsızlığının göstəricisindən başqa bir şey deyildir. Qədim yazıların indiki məntiqlə izahının verilməməsi o demək deyil ki, bunlar uydurma və cəfəngiyatdır. Bu o deməkdir ki, biz hələ onların məntiqlərini dərk etməmişik. İnanılmaz olsa da, hələ bu günə qədər bilinmir ki, qədim mənbələrdəki ölkə adları həqiqətdə hara, hansı torpaqlara şamil edilməlidir.

Elmi araşdırmaları ilə bütün dünya alimlərini çıxılmaz vəziyyətə salan A. T. Fomenko və Q. V. Nosovski kitablarında bildirirlər ki, mənbələrə görə, Ermənistan - German, yeni Alman dövlətidir və Böyük Ermənistan - Germaniya və ya Prussiyanın digər adıdır. Araşdırıcılar Ərmən adı ilə Herman adının eyni olmasını xüsusi vurğulayırlar və bildirirlər ki, Böyük Ermənistanda həтта Herman dağı da olmuşdur. Ermənilər isə Afrikada yaşamışlar və bu faktı Sallyusti də təsdiqləyir. Mənbələrə görə, Midiyanın əhalisi də afrikalılardır. Skandinav mənbələrinə görə, Afrikada eyni zamanda qotlar, yeni qutilər yaşamışlar və onların ölkələrinin adı Qetuliya olmuşdur [2; 610]. Ümumiyyətlə, qədim mənbələrdə Avropanın və Asiyanın Afrika adlandırıl-

ması məlumdur. Skandinav traktatlarına görə, Germaniya da Afrikada yerləşmişdir və onu Qaramannia adlandırmışlar. Eyni zamanda Bizans və Albaniya da Afrikada mövcud olmuşdur. Afrikanın əvvəlki adı isə Libiya, Liviyadır ki, bu da elə Albaniya adı ilə eynidir [2; 607,608, 609]. Lakin Albaniya (Albion) mənbələrə görə, Britaniyanın (İngiltərə) da digər adıdır [3; 760].

Skandinavlardan bildirir ki, Germaniya dövləti, bizim Saksland adlandırdığımız dövlətdir [2; 614, 615]. Saksland deyəndə təbii ki saklar, skiflər dövləti başa düşülməlidir və bəzi orta əsr xəritələrində skif çöllüyü Misirin yanında təsvir edilir [3; 783]. Digər orta əsr Skandinav yazılarında isə Skifiyanı Kitay, yeni Çin adlandırdılar [2; 443]. Erməni əsilli qəhrəmanların bəzilərinin Ermənistanı məhz Çindən gəlmələri məlumdur. İngilis-sakson salnaməsinə görə isə İngiltərənin ilk sakinləri olan Britonlar Ermənistandan gəlmişdilər [3; 752]. Mənbələrdə naməlum ölkə kimi qeyd olunan Hindistan isə orta əsr salnamələrində qorxulu və dəhşətli xalqların yaşadığı məkan sayılmışdır ki, xəritələrdə o, birbaşa qorxunc, əjdaha (monstr) adlandırılır. Digər xəritələrdə isə bura "qorxunc Hindistanı", "Hindistan əjdahası", "əjdahalar doğan" və s. adlandırılır [2; 619, 620]. Lakin məlumdur ki, qədim mənbələrdə qorxunc xalq, əjdahalar deyəndə bilavasitə Qoq və Maqoqlar nəzərdə tutulur və onlar mənbələrə görə, Xəzər dənizinin yaxınlığında yerləşdirilir. Xəzər dənizi isə Okeanın sərhədindədir.

Araşdırıcıların yazdıqlarına görə, Rusiya adı da indiki mənada yox, tam başqa mənada və çox böyük əraziyə şamil edilir. Rossia - orta əsr Britaniya xəritələrində Şotlandiyanın böyük sahəsinin adıdır. Başqa bir xəritədə isə Londonun yanında Ross adlı yaşayış məskəni göstərilir. 1754-cü ilə aid Britaniya xəritəsində isə Ross əvəzinə Ecosa adı yazılmışdır [3; 777, 780, 782]. Kilsə kanonlarında bildirilir ki, Rus çarının paytaxtı Kostroma şəhəri olmuşdur [3; 230]. Mənbələrdəki Novqorod adı isə şəhər yox, bütöv Rus torpağını bildirir [3; 176]. Maraqlı faktır ki, 1771-ci ilə aid İngiltərə Ensiklopediyası coğrafiyasının cədvəlində Rusiya bir neçə hissədən ibarət göstərilmişdir. Burada Rusiyanın paytaxtı Peterburqdan (ərazisi 1103485 kvadrat mil) başqa, paytaxtı Tobolsk olan və üç dəfə böyük (ər. 3050000 kv. mil) Moskva Tartariyası və Müstəqil Tartariya da qeyd olunmuşdur ki, onun da paytaxtı Səmərqənd şəhəridir (ər. 778290 kv. mil). Eyni zamanda burada,

paytaxtı Çinyan olan Çin Tartariyası (ər. 644000 kv. mil) da göstərilir [3; 371]. XVIII əsr Asiyanın xəritəsində isə Rusiya - Böyük Tartariya adlanır və bura Koreya, Pakistan, Hindistan və Çinin də bir hissəsi daxildir ki, burada Rusiya adı yoxdur. XVI əsrə aid Kiçik Merkatorun xəritəsində Moskva ətrafının bütün şəhərləri dəqiqliklə göstərilməsinə baxmayaraq, Moskva şəhəri qeyd edilməmişdir [3; 32, 90]. Təbii ki, bu paradoksal faktların izahını qəbul olunmuş məntiqlə vermək qətiyyəyən mümkün deyildir.

Digər tərəfdən, mətnlərin birinə görə, Litva - rus knyazlığı olmuşdur və onun paytaxtı da Smolenskdə yerləşmişdir. Moskva şəhərinin gerbi isə Litvanın gerbi ilə demək olar ki eynidir [3; 260, 263]. İngilis salnameçiləri bildirirlər ki, Rusiya Kansı adasında yerləşir və oranın əhalisi arıların yuvalarından çıxdığı kimi, bu xalq da Böyük şahlıqlara hücum etmək, böyük işlər görmək və qələbələr qazanmaq üçün çıxırlar [3; 757].

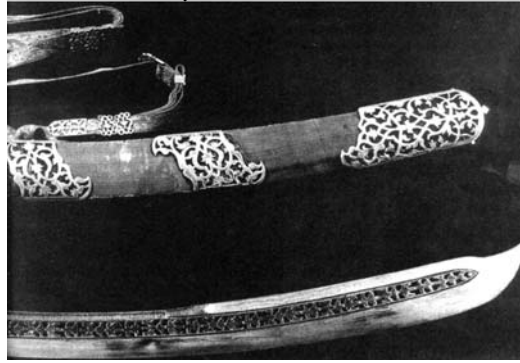
Ümumiyyətlə, bildirmək istərdik ki, orta əsr səyahətçiləri ölkələri adalar kimi qeyd edirlər və belə adalardan biri də təbii ki, Rus adasıdır [2; 439]. Ərəb-fars salnameçiləri də Rusiyanı ada kimi göstəririlər [3; 758]. Rocer Barlaunun 1540-1541-ci ilə aid coğrafi əsərində Rusiya - Sarmat və Girkan dağlarında qeyd olunur. XVI əsrə aid digər mənbələrdə də Rusiya namə-

Rus pulunun üzərində "Ədalətli Sultan Canibeg", "Knyaz Vasili Dm" [2; 144]

Ərəb mətnləri ilə örtülü rus qılıncı (1618 il) [3; 465]

Ərəb yazıları ilə örtülür rus zirehi,
qalxanı və papağı [3; 470].

lum, uzaq və sirli ölkə kimi göstərilir [2; 227]. XVIII əsrə aid olan Rus dəniz xəritəsində isə şimal istiqamət aşağıda, yeni cənubda, cənub istiqamət isə yuxarıda, yəni müasir xəritələrə görə, tam çevrilmiş halda təsvir olunur ki, bu da qədim xəritəçəkmədə yeganə hal deyildir [2; 118].

Tarixin açılmamış sirlərindən biri də müxtəlif dinlərin bir-biriləri ilə qarışması və bir din kimi ortaya çıxması məsələsidir. Bu gün artıq məlumdur ki, rus ölkəsində son əsrlərə qədər müsəlman dini xristianlığın bir hissəsi kimi çıxış etmişdir. Son əsrlərin rus pul sikkələrində ərəb dilində yazılara

rast gəlinir ki, bu da **Rusiyada ərəb dilinin geniş yayılması deməkdir**. Eyni zamanda bəzi belorus kitabları da ərəb əlifbası ilə yazılmışdır [3; 487]. Dmitri Donskoyun və s. sərkərdələrin sikkələrində ərəb yazıları olduğuna görə, ehtimal edilir ki, ərəb dili rus dövlətinin rəsmi dillərindən biri olmuşdur [3; 236]. Dmitri Donskoyun sikkələrinin birində o (və onun oğlu) ərəbcə Sultan Toxtamış xan adlandırılır: "Sultan Toxtamış xan, ömrün uzun olsun". Rusların geniş yayılmış İvan adı bu pullarda ərəb dilində İban kimi qeyd olunur. Digər bir sikkədə isə ortada "Ədalətli Sultan Canibəg", dairəvi kənarda isə "Knyaz Vasili Dm." sözləri yazılmışdır. Bu tip ərəb yazılarına norman- siciliya və s. sikkələrdə də rast gəlinir [2; 135, 143, 144].

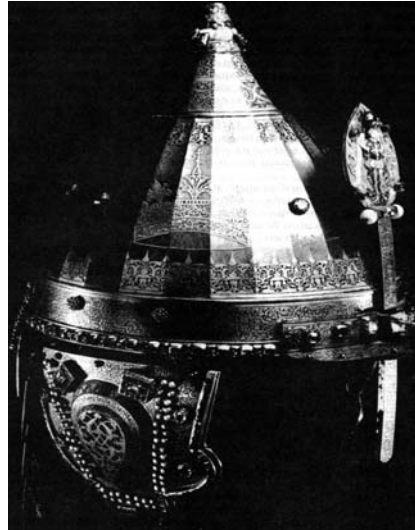
XVII əsrdə rus sənətkarları çar silahlarının da üzərində ərəb yazıları yazırdılar [3; 459]. Çar Aleksey Mixayloviç üçün 1670-ci ildə usta Qriqoro Vyatnikov tərəfindən hazırlanmış dəmir papaq isə başdan-başa Quran surələri ilə örtülüdür və buradakı burun hissələrinin yanında - "Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir" ifadəsi yazılmışdır [3;

463]. Bu isə o deməkdir ki, son dövrlərə qədər rus çarları müsəlman **dininə üstünlük vermişlər**. Digər dəmir papaqlarda və qalxanlarda da ərəb yazılar ilə birlikdə heyvan, insan, atlı və s. rəsmləri mövcuddur. Burada hətta amazonkaların da rəsmləri - əlində əyri qılınc olan qadınlar kimi göstərilir və s. [3; 468].

N.M.Karamzinin Troitsa-Sergeyev Lavr monastırının kitabxanasından tapdığı "Afanasi Nikitinin üç dəniz arxasına səyahəti" kitabında, müəllif rus dilindən asanlıqla türk və ərəb dillərinə keçir və ən maraqlısı da odur ki, o bu dillərdə rus-pravoslav dualarını qeyd edir: "... Qospodi moy, yako dni svoya preplx vse vo zlo, Qospodi moy, Ollo Pervodiger (Pərvədigar - F. G. B.), Ollo tı, Karim Ollo, Raqım Ollo, Karim Ollo, Raqımello; Axamil dulimo. Uje proidoşa 4 Velikiya dni v Besermenskoy zemli, a xristianstva ne ostavix; dale Boq vedaet, çto budet" [3; 672]. Burada maraqlı cəhətlərdən də biri odur ki, Nikitin uzaq ölkələri qeyd edəndə rus sözlərindən, Rusiyanı qeyd edəndə isə türk və ərəb sözlərindən istifadə edir: "Da Podolskaa zemlya obilna vsem; a Urus yer-yes tanqırı saklasın; Ollo sakla, Xudo sakla, bu donyada munu kibit er ektur; neçik Urus eri beqlyari akay tusil; Urus er abadan bolsın; raste kam deret. Ollo, Xudo, Boq, Boq Danrı" (tərcüməsi: Rus torpağını Allah saxlasın; Allah saxla! Bu dünyada

Çar Aleksey Mixayloviçin zirehli geyimi. Bütöv ərəb mətnləri ilə örtülüdür [3; 463]

Çar Aleksey Mixayloviçin "İerixon papağı"nda. Ərəb dilində "Möminləri sevindir" kəlməsi yazılmışdır [3; 460]

Simeon Ulyanovun geyimi, XVII əsr, Ala, yəni Allah sözləri yazılmışdır [3; 677]

bunun kimi yer yoxdur və s." [3; 673]. Lakin daha inanılası çətin olan fakt odur ki, XVII əsrə aid rus kilsə xadiminin geyimində (Simeon Ulyanovun geyimi) də "Ala", "Ala" sözləri yazılmışdır ki, bu da "Allah", "Allah" mənasındadır [3; 681]. **Kilsə xadiminin geyimində Allah sözlərinin yazılışı, xristian dininin bilavasitə islamla bağlı din olması deməkdir.**

Mənbələrin yazdığına görə, rus ölkəsində türk, ərəb dilləri geniş yayıldığı kimi türk, fars ölkələrində də rus dili başadüşülən dil olmuşdur. Belə ki, Rus mənbələrinin birində ingilis Cerom Qorsey yazır ki, slavyan dili Türkiyə, Fars

və Hindistanın da bəzi hissələrində sizə qulluq edə bilər [3; 155]. Bu isə o deməkdir ki, İranın, Türkiyənin ərazisində də əhali rus dilini bilirmiş. Belə çıxır, **rus dili deyəndə, bu gün başa düşdüyümüz dil yox, dinlə bağlı olan xüsusi dil başa düşülməlidir.** Afanasi Nikitin yazır: "Mən onlardan onların iman gətirdikləri haqda soruşdum və onlar dedilər: Adəmə, Butlara inanırıq və deyirlər ki, bu, Adəm və onun bütün nəslidir" [3; 673,674,672]. Bu mətnlərdəki But, Butxan deyəndə təbii ki, Budda nəzərdə tutulur. Adəmin bütün nəslinin buddalar olması o deməkdir ki, qədim dövrün bütün peyğəmbərləri eyni zamanda buddalar nəslidir. Mətnə Butxanın əlində nizə təsvir olunduğu üçün araşdırıcılar onun Bizans imperatoru simasına çox uyğun gəlməsini vurğulayırlar.

Ərəb, türk yazılarından başqa rus ölkəsində müsəlmanların adət-ənənələrinə, geyimlərinə də rast gəlinir. Misal üçün bildirək ki, Boris Qodunovun taxtı Şərqi stilində işlənmişdir və tarixçilər onun İran taxtı olmasını və Şah Abbas tərəfindən verilməsini yazırlar [3; 299]. 1570-ci ilin rəsminə isə

rus məmurunun başında lələkli əmmamə, yəni çalma təsvir edilir ki, bu növ çalmanı məhz türk sultanları gəzdirirmişlər. Digər bir rəsmdə isə böyük rus knyazının başında əmmamənin təsvirinə rast gəlmək mümkündür [3; 104,105]. 1671-ci ilin Hamburq qəzetində Stepan Razin türk çalmasında təsvir edilir ki, bu da bu geyimin hələ XVII əsrə qədər Rusiyada mövcud olması deməkdir [3; 103].

Ümumilikdə isə bütün bunlardan çıxan nəticə odur ki, **bu gün qəbul edilmiş tarix başdan ayağa təhrifdir**. Biz burada hələ elmə məlum olan çox az faktları nəzərdən keçirdik və göstərdik ki, tarix adlandırdığımız zaman kəsiyində baş vermiş hadisələr heç də son dövr alimlərinin qəbul etdiyi kimi deyildir. Əsl həqiqət bu gün qəbul edilmiş tarixdən çox-çox uzadır. Bu həqiqəti bilmək üçün isə qədim mənbələrdə yazılanlar məntiqə araşdırılmalı və yalnız **bütün suallara tam cavab verən həqiqi araşdırma ortaya qoyulmalıdır**.

Riyazi məntiqə görə, əgər bir düstur, hansısa bir məsələdə cavabı düz vermirsə, deməli, düstur özü səhvdir. Yəni bizim qədim məntiqə yanaşma tərzini köklü surətdə düzgün deyil. Riyazi tərəkürə malik insanla adi insanın fərqi ondadır ki, bu insanlar belə təhriflərlə rastlaşanda, araşdırmaları dayandırır və səhv yolda olduğu qənaətinə gəlir. Çünki ola bilməz ki, məsələn, "dirilik suyu"nda yuyunmuş, "dəniz atını" minmiş" və Göydən düşmüş "misri qılınc"a sahib Koroğlunun bütün həyatı doğru olsun, onun bu "üstünlükləri" isə şişirdilmiş mif sayılsın. Nəzərə alsaq ki, Koroğlunu qəhrəman edən, yəni onun qeyri-adiliyi məhz bu üstünlüklərdir, onda başa düşərik ki, təhrif bizim bu yazılara yanaşma metodumuzdadır. Eyni fikri bütün qədim qəhrəmanlara aid etmək olar.

Yazdığımız bu kitabın da əsas məqsədi, bu günə qədər dərk edə bilmədiyimiz qədim həqiqətləri tam araşdırmaq və həqiqətin nədən ibarət olmasını tam açıqlığı ilə xalqımıza çatdırmaqdır.

ÜMMAN

Allah deyəndə bu gün insanların əksəriyyəti kosmosu və təbiət qüvvələrini nəzərdə tuturlar. Lakin heç kəs ağılına belə gətirmək istəmir ki, dünyada sufi pirlərinin qəbul etdiyi Şəxsiyyət Allah (ifrat şüalərin Əli Allahı kimi) ola bilər və dünyanı da məhz o idarə edə bilər. Quranda isə digər müqəddəs kitablardakı kimi - Allahın Şəxsiyyət olması, yəni məhz insan kimi düşünməsi, yalnız insana mənsub vicdan, qeyrət, namus və s. əsas meyarlara malik olması açıq yazılmışdır.

İnsanların Allahı dərk etməsinin əsas maneələrindən biri də Qurandakı "Allah təkdir, əbədidir, doğmamış, doğulmamışdır və ona bir dənə də tay olmamışdır" (Quran, 112:1-4) ifadəsidir. Bu fikir "Kitabi - Dədə Qorqud"da belə ifadə olunur: "Ucalardan Ucasan, kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı, anadan doğmadın, sən atadan olmadın" [4; 96]. Lakin əgər biz bir az da qədimə getsək, bu ifadənin mənbəyini qədim Misir yazılarında tapa bilərik. Misir mətnlərinin birində deyilir: "Ən birinci yaranan və mənası heç kəs tərəfindən dərk edilməyən Amon. Ondan qabaq və onunla bir vaxtda heç bir Allah olmamışdır ki, onun (ilkin) obrazı haqqında danışsın. Onun, ona ad verməli olan nə anası, nə də "O mənimdir" deyə bilən atası olmuşdur. O öz yumurtasını, öz gözəlliyini yaratmışdır və doğuluşunda da sirlidir. O, öz-özünü yaratmış İlahi Allahdır. Bütün Allahlar, (yalnız) o öz-özünə həyat verəndən sonra əmələ gəlmişlər" [5; 329-330]. Məşhur misirşünas U. Bac isə Misir yazılarındakı bu fikirləri birləşdirərək yazır: "Allah ata və anadır, atalar atası və analar anasıdır. O doğur, lakin doğulmamışdır; O yaradır, lakin yaradılmamışdır; O özünü doğmuş və özünü yaratmışdır. O törədir, lakin törənməmişdir. O öz simasını törətmişdir, öz bədəninin heykəltəraşdır... Allah kainatı və onda olan hər şeyi yaratmışdır. O, dünyada olub, olan və olacaq hər bir şeyin yaradıcısıdır. O, dünyanın yaradıcısı, hələ heç bir başlanğıc olmamış ona öz əlləri ilə ilk forma verəndir; ondan çıxan dünyanı bər-

qərar etmişdir və s." [6; 28]. Qurandakı ifadə bu yazılarda daha dəqiq və daha ətraflı yazılmış, kimə aid olduğu da açıq göstərilmişdir. Deməli, **Quranda Allah deyəndə, hansısa mistik varlıq yox, qədim Misirin Amon Allahı başa düşülməlidir.** Bu insan - Allah haqqında daha geniş biliyə malik olmaq üçün qədim Misir mənbələrinə müraciət etmək vacibdir.

Misirşünas U. Bac, "Nesi Amsu-nun papirusu"ndan maraqlı bir mətni tərcümə etmişdir. Burada Amon Allahının ilkin materiyada, yəni Yer kürəsini əhatə etmiş efrdə "dünya" yaratması prosesi açıqlanır: "Mən inkişafı inkişaf etdirdim. Mən bütün zamanların başlanğıcında inkişaf edən inkişafın Xepera Allahı obrazında özümü inkişaf etdirdim. Mən Xepera Allahının inkişafı ilə inkişaf etdim: inkişafın inkişafı ilə inkişaf edirdim - yəni ilkin materiyadan zahirə çıxdım, hansını ki, mən yaratdım; Mən əzəli materiyadan zühur etdim. Mənim

Osiris/Oziri Allahı

adım Auseres (Osiris), əzəli materiyanın toxumudur. Mən bütövlükdə öz iradəmi bu torpaqda həyata keçirdim, Mən böyüdüm və yerinə yetirdim, Mən onu öz əlimlə möhkəmləndirdim. Mən tək idim, çünki heç nə doğulmamışdı; onda mən özümdən nə Şu-nu, nə Tefnutu törətdim. Mən öz adımla öz ağızımla, sözün gücü kimi çəkdim, - və Mən birdən özümü inkişaf etdirdim. Mən özümü Xepera inkişaf Allahının formaları vasitəsilə inkişaf etdirdim və Mən ilkin materiyadan üzə çıxdım, hansı ki, ilkin zamanlardan çoxlu inkişafı inkişaf etdirmişdi. Bu torpaqda o vaxt heç nə mövcud deyildi və Mən hər şeyi yaratdım. O vaxtlar heç kəs yox idi ki, Mənimlə birgə yaratsın. Mən orada bütün inkişafı, Allah ruhu vasitəsilə yaratdım, hansını ki, orada yaratmışdım və suların dibində hərəkətsiz qalmışdı. Mən orada durmaq üçün yer tapmadım. Lakin ürəyimdə Mən güclü idim və özümə dayaq yaratdım və yaradılmış hər şeyi yaratdım. Mən tək idim. Mən öz ürəyimə (və ya iradəmə) dayaq yaratdım və çoxlu varlıqlar yaratdım, hansı ki, Xepera inkişaf Allahı kimi inkişaf edirdilər və onların törəmələri, onla-

rın yaranması ilə inkişafdan əmələ gəlirdilər. Mən özümdən Şu və Tefnut Allahlarını yaratdım və tək olaraq Mən üç oldum: onlar məndən çıxdılar və bu torpaqda yaşamağa başladılar..." [6; 30,31].

Bu sirli Misir yazılarından belə çıxır ki, burada söhbət, **qədim Misirdə Allahların atası və aqası olan Amonun, sular adlandırılan ilkin materiyada, yəni Göydə hansisa Allahları və torpağı yaratması prosesi təsvir olunur.** Deməli, qədim mənbələrdə Amon adlandırılan Şəxsiyyət Allah Göydə, yəni efir adlandırdığımız ilkin materiyada bir çox şeylər yaratmışdır ki, bunları başa düşmək üçün araşdırmalar aparmaq lazımdır.

Qədim elmlərin araşdırıcıları Amonu - hava və küləyin, görünən dünyanı tutan və bütün canlılara həyat nəfəsi verən, yəni hər yerdə mövcud olan kosmik Allahı kimi xarakterizə edir [7; 90]. Amon adı yunanca Ammon (Əmman-/Ümman) kimi də yazılır və O Əhdi-Ətiqdə İeremiyanın qeyd etdiyi No şəhərində yerləşən Ammonla da eyniləşdirilir [8; İer.46:25,26]. Naum peyğəmbər isə No-Ammon haqqında belə yazır: O, "iki çay arasında, su ilə əhatə olunmuşdu, sədd onun üçün dəniz, dəniz isə divar idi" [8; Naum 3:8]. Səddin, Ammon üçün dəniz, dənizin isə divar olması Ammon adı altında daha mürəkkəb bir varlığın nəzərdə tutulması deməkdir. İslamda Allahın şərəfli 99 adlarından biri də Mömindir (aman verən) ki, bu da yalnız samitlərin yazıldığı qədim dilçiliyə görə, Ammon adının yazılış variantlarındanıdır. Belə çıxır ki, **Ammon adı Rəhman Allahının adlarından biridir.** Amon və onunla bağlı olan yazıların mənalərini başa düşmək üçün mənbələrə nəzər salaq.

Ammon adı xalqımızın müqəddəs kitabı olan "Kitabi - Dədə Qorqud"da Əmman kimi yazılmış və Ümman dənizi mənasındadır ki, burada kafərlər şəhəri tikilmiş və orada üzgüçülər (asilər - ruhlar - F. G. B.) su altında "Tanrı mənəm" deyər qışqırırlar [4; 118]. Deməli, **"Kitabi - Dədə Qorqud" a görə, Ümman dənizi Allahların yaşadığı məkandır və orada Allahlar yaşayırlar.** Və bu kitaba görə Allahların yaşadığı bu dünyanı yalnız "Ala gözünü" açaraq, yəni insanın daxili gözü olan bəsirət gözü ilə görmək mümkündür: "Ala gözüm açuban dünya gördüm... Ala yatan qara dağları aşdım. İlərü yatan qara dəniz gördüm, Gəmi yapıb kömləgim çıxardım, yelkən qurdum. İlərü yatan dənizi dəldim keçdim. Ötegi qara tağın bir yanında altı - başı balqar bir ər gördüm" [4; 95]. Mətnə dənizin "dəlinib", yəni deşilib

keçilməsi onu göstərir ki, burada söhbət bizim bildiyimiz "sulardan" yox, xüsusiyyətləri bizə məlum olmayan ilkin materiyadan gedir. Kitabın digər yerində "dəlinib" keçilən "aqındılı görklü su" - Dərəşam suyudur və bundan sonra Oğuz elinin sərhədi başlanır [4; 105, 115]. "Kitabi - Dədə Qorqud"da bu su - "Aqan turı sular", "qamın aqan yügrək su" adlandırılır və bu "aqındılı görklü suyun daşqını" - insan obrazında "qardaş" da adlandırılır [4; 37, 38, 41, 100]. Kitabda suyun "qamın axan" və "görklü" adlandırılması o deməkdir ki, bu su bilavasitə qamlıqla, yəni şamanlıqla bağlıdır ki, yalnız qamlıq vasitəsi ilə **insanın daxili gözü açıla və o, bu Allahlar dünyasını görə bilər**. Dənizin, suyun dəlinib keçilməsi isə təbii ki, rəmzi mənədadır və biz bu rəmzə Tövratda İsrail (İzrail) övladlarının dənizin ortasındakı quru ilə keçməsi kimi rast gəlmişik və orada da qeyd olunurdu ki, "su onlar üçün sağ və sol tərəfdən divar kimi idi" [8; İsx.14:22]. Tövratda, Quranda və digər müqəddəs yazılarda su, dəniz, okean anlamının nə demək olduğunu başa düşmək üçün kiçik araşdırma aparaq.

Məşhur filosof Falesə görə, su (qədim Misirdə Nun) - okeanın fəlsəfi mənada başqa cür dərk edilməsidir. Okean, Homerə görə, bütün [Allahların] valideynidir və onu eyni zamanda "Böyük axar" və ya "Böyük yaşıllıq" da adlandırırlar [11; 211, 57]. Aristotel yazır ki, Falesin fikrincə, su ilkin materiyadır, bütün qalanlar isə ondan yaranır. Yer də bu suyun içində olması ideyası onun gəldiyi nəticədir. Digər tərəfdən **bu su adi yox, "düşünən" İlahi sudur**. Diogen Laertski Falesin fikrini belə ifadə edir: "O, hər şeyin əsasının su olduğu, dünyanın isə canlı və Allahlarla dolu olduğunu hesab edir" [12; 71]. Anaksimandr hər şeyin əsası və mənasının apeyron olduğunu təbliğ edirdi. Demokrit isə bütün elementar hissəciklərin kökündə həqiqi bölünməz, hissələrdən azad amera olduğunu təsdiqləyirdi. Amera atomun hissələri olmaqla bərabər, atomun xassələrindən tam fərqli xassəyə malikdir. Anaksimandr hesab edir ki, boşluqda yerdəyişən ameralar bütövlükdə efir və ya apeyronla birlikdə dünyanın ümumi mühitini təşkil edir. Orfiklərin məntiqlərinə görə, efir - bütün kainatı keçən dünyəvi ruhdur. Rene Dekart isə bütün sahələrin başdan-ayağa materiya ilə dolu olmasını yazır. Demokrit Allahın təbiəti haqqında söz deməkdə tərəddüd edir, **lakin Allahın varlığının mövcudluğunu qəti surətdə təsdiqləyir. Allahlar atomdan**

təşkil olunmuşlar, lakin onlar eyni zamanda kosmik təkəkkürdürlər. Demokritə görə, atomlar çox kiçik və ya Yer kürəsi ölçüsündə də ola bilərlər, dünya İlahi ağıldan yaranmışdır və Allahlar insanlara köməklik edirlər. Lakin Demokrit atomizmin müəllifliyini öz adına çıxmayaraq qeyd edirdi ki, o, atomizmi midiyalılardan, əsasən də kahin təbəqəsi və Midiyanın altı təbəqəsindən biri olan maqlardan götürmüşdür. Maqların əsas ideyaları - daxili böyüklük, qüdrət, müdriklik gücü və ağıldır. Onlar isə öz biliklərini xalqlardan (kəldani) qəbul etmişlər. Psevdo-Lukian, maqları - "farslar, parfiyalılar, baktiryalılar, xarəzmlilər, arilər, saklar və midiyalılar arasında özlərini Allaha həsr etmiş peyğəmbərlər qrupu" kimi təsvir edir [13; 120]. Digər tərəfdən, Tövratın yunandilli təfsirçisi Aleksandriyalı Aristobul da təsdiq edir ki, yunan şair və filosofları (Homer, Hesiod, Əflatun, Aristotel) öz fikirlərini Musa peyğəmbərdən qəbul etmişlər. Aristobul Tövrat müdrikliyinin - Allahın dünyanı yaratmasından da əvvəl olmasını bildirir [14; 365-366].

İlkin materiya, yəni ilkin su haqqında məşhur sufi müdriki ibn Ərəbi yazır: "Həyatın sirri suda axır, çünki o ünsürlərin (anasir) və sütunların (arkan) əsasıdır. Buna görə də Allah bütün canlıları sudan yaratdı (Quran, 21:30), bütün canlılar da Allaha tərif söyləyirlər. Lakin sən bu tərifə başqa cür yox, İlahi vəhyin vasitəsi ilə başa düşə bilərsən. Tərif isə yalnız dirilər söyləyir, deməli, bütün varlıqlar canlıdır və bütün şeylərin kökü və əsası sudur. Məgər sən görmürsən ki, Taxt su üzərində idi (Quran, 11:7), ondan yaranmışdı, onda üzürdü və o onu aşağıdan qoruyurdu" [15; 19]. Ərəbi burada, "bütün varlıqları sudan yaratdı" deyəndə, Qurandakı: "Yerlə Göy birləşmişdi, Biz isə onu ayırdıq və sudan müxtəlif canlılar yaratdıq" ifadəsini nəzərdə tutur ki, buradakı bütün rəmzlər altında səbəblərin əsası olan ilkin materiya yox, şəninə yaratdığı canlılar tərəfindən təriflər söylənən Rəhman və Rəhim Allahı nəzərdə tutur. Onun taxtının da su üzərində olması - Allahın 6 günə yaratdığı Göy və Yer rəmzlərinin bilavasitə bu su ilə bağlı olması deməkdir. Ərəbi yazır: "Əgər taxt su üzərində olmasaydı, o qalmazdı, çünki canlılığın varlığı həyatla saxlanılır. Məgər sən görmürsən ki, canlı öləndə (ona ölüm deyirlər), onun binası hissələrə parçalanır və bu xüsusi tikilinin gücü onu tərək edir? Böyük Allah Eyyuba dedi: "Öz ayağınla yerə vur! Bu da sənə yuyulman üçün", yəni "sərinlik" üçün su, - çünki o xəstəlik hərəkətinin

çoxluğundan əziyyət çəkirdi və Allah ağrını suyun sərinliyi ilə sakitləşdirdi. Odur ki, sağalma - artıq olanın azalması və çatışmayanın artmasıdır. Burada təbii ki, tənəsübün axtarılmasıdır, ona isə yaxınlaşmadan başqa formada nail olmaq mümkün deyil" [15; 19]. Ərəbinin rəmzlərlə yazdığı bu sözlərindən çıxan nəticə odur ki, **Göydə yaradılmış dünyanın uzun müddət yaşamasının əsas səbəbi onun bütün həyatın əsas səbəbkarı olan ilkin materiyanın içində olmasıdır.**

Su rəmzinin, yəni ilkin materiyanın nə demək olduğunu yaxşı dərk etmək üçün sufizmə müraciət edək. Məşhur sufi müqəddəsi Əziz Əd-din İbn Mühəmməd Nəsəfi (XIII əsr), özünün "Zübdad əl-xəkaik" əsərində yazır: "Bil ki, [ilkin] materiya, obraz (sugar) və formalar (aşkal) alan cövhərdir (substansiya). [ilkin] materiya 4 hissədən ibarətdir. Misal üçün, dəmir və ağac cövhərin mahiyyətidir və çoxlu obraz və formalar ala bilər. Bu, [ilkin] materiyanın hissələrinin bir hissəsidir. Toxum (nütfə) cövhərdir və çoxlu obraz və forma ala bilər və bu, [ilkin] materiyanın digər hissələrinin bir hissəsidir. Ünsürlər - cövhərin mahiyyətidir və çoxlu obraz və forma ala bilərlər və bu, [ilkin] materiyanın digər hissələrinin bir hissəsidir. İlkin materiya - sadə cövhərdir və çoxlu obraz və formalar ala bilər. [ilkin] materiya - dünyada yaşayışın və ölümün əsas mahiyyətidir. Bu dünyada, gizli və aşkar dünyada, mövcud olan hər şey ilkin materiyanın obraz və formalarıdır. Bu ilkin materiya elə Cəbərut aləmidir". Daha sonra o yazır: "Bil ki, ilkin ağıl - vahid cövhərdir, lakin bu cövhəri kəmiyyət və keyfiyyət mənasında müxtəlif adlarla qeyd edirlər. Bu cövhərin hər şeyi dərk edən olduğunu tapanlar onu ağıl adlandırdılar, çünki o anlaşılıdır; bu cövhərin canlı və can verən olduğunu tapanlar onu ruh adlandırdılar, çünki o ruh canlı və canverəndir; bu cövhərin üzə çıxaran (payda künəndə) olduğunu tapanlar onu şüa adlandırdılar, çünki şüa - aşkar və aşkara çıxarandır; bu cövhərin ürəkdəki biliklərin rəssamı olduğunu tapanlar onu kəlam adlandırdılar; bu cövhərin dünya sakinlərinin biliklərinin səbəbi olduğunu tapanlar onu Cəbrail adlandırdılar; bu cövhərin dünya sakinlərinin qidalarının səbəbi olduğunu tapanlar onu Mikail adlandırdılar; bu cövhərin dünya sakinlərinin həyatının səbəbi olduğunu tapanlar onu İsrail adlandırdılar; elə bu cövhərin hər şeyin mahiyyətini tapan və onun mənasını dərk edən olduğunu tapanlar onu Əzrail adlandırdılar; elə bu cövhərdə hər şeyin, olmuş, olan

və olacaqların mövcudluğunu tapanlar onu saxlanılan lövhə ("Lövhə-Məhfuz") adlandırdılar. Bu cövhəri Allahın evi, əbədi ev, müqəddəs ev, ilk ev, uzaqdakı məscid, Adəm, mələklər şahlığı (mükərrəb) və ya ən böyük taxt adlandırsalar, düzgün olar" [16]. Nəsəfinin yazdığından belə çıxır ki, **Allah evi, əbədi ev, müqəddəs ev, ilk ev, uzaqdakı məscid, Adəm, mələklər şahlığı, ən böyük taxt və s. - məhz bu cövhərdən, yəni ilkin materiyadan yaranmışdır və bir varlığın müxtəlif adlarıdır.** Ümumiyyətlə isə dini rəmzlərin demək olar ki, hamısı ilkin materiya ilə əlaqəlidir.

İlkin materiyanın çətin dərk olunan bəzi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar, xristianlıqda apokrif, yəni Əhdi-Cədidə daxil olmayan və kilsə tərəfindən qəbul edilməyən yazılarına nəzər salmaq. Apokrif yazılarında "dərk etmə" prosesi - mövcudluğun bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçməsidir. Bu zaman mövcudluq, varlıq - biliyə, bilik - varlığa çevrilir. Naq-Xammadidə tapılmış "Evanqelie ot Filippa" (44 və 122), yəni Filippin İncilində deyilir: Həqiqətdə bu, dünyadakı insan kimi deyil: o, Günəşi görür, lakin o, Günəş deyil, o, Göyü, yeri və digər varlıqları, bu varlıqlara çevrilmədən görür. Lakin sən o yerdə nə isə gördün, sən o olursan. Sən ruhu gördün, sən ruh olursan. Sən Xristi gördün, sən Xrist oldun. Sən [Atanı] gördünsə, [sən] Ata olacaqsan. Ona görə də [o yerdə] sən hər bir şeyi görürsən və özünü tək [görmürsən]. Sən özünü o [yerdə] görürsən. Və [sən] gördüyün şey [olursan]". Bu o deməkdir ki, **ilkin materiyanın qanunları insan beyninin dərk etdiyi məntiqə uyğun gəlmir. Bura düşən ruh birdən-birə, hər şeyi dərk etməklə yanaşı, ilkin materiya kimi yaratmaq qüdrətinə də malik olur.** İbn Sina bunu "Biliklər kitabı"nda, bir saat ərzində bütün elmləri ardıcıl - başlanğıcdan sona qədər başa düşən adam kimi rəmzləndirir və "Yakzan oğlu Hayy haqqında traktat" kitabında qeyd edir ki, o özü on səkkiz yaşında artıq bütün elmləri dərk etmişdi" [17]. Deməli, İbn Sina özünü İlahi Ruhun rəmzi kimi göstərir ki, bu da İbn Sina rəmzi altında Allahın Ruhunun başa düşülməsi deməkdir. Əgər nəzərə alsaq, Sina [SN] rəmzi sufizmdə "ruh" mənasındadır, razılaşırıq ki, Allah, İbn Sina vasitəsi ilə, öz ruhunun ilkin materiyadakı fəaliyyətini və elmini çatdırmışdır. Efesli Heraklit də bu mənada açıq bildirir ki, "Müdrilik vahiddir: hər şey idarə edən ağılı başa düşmək" [1; 216]. Bu isə o deməkdir ki, **ilkin materiya həyatla bərabər özündə düşünmə qabiliyyəti daşıyan substansi-**

yadır. Heraklit təntənəli surətdə bəyan edir: "Bu kosmos hamı üçün eyndir, Allahlardan və insanlardan heç kim yaratmamışdır, lakin o olmuşdur, var və həmişə canlı, eyni dərəcədə alıxan və eyni dərəcədə sönəndir". Od - bir ekslikdən digərinə axan kainatın rəmzidir" [1; 217].

Aristotelə görə də təbiətdəki bütün varlıqlar materiyadan (ilkin materiya - F. G. B.) və formadan ibarətdir. Əflatun materiyası - "Xora", bütün varlıqları təşkil edən xassədir. O gözəgörünməzdir, formasızdır, tutulmazdır. Ondan təşkil olunmuş kosmos isə ruhu və ağılı olan canlı varlıqdır [1; 50B, 30V]. Özü-nə bənzər olan materiya müxtəlif formalar ala bilir. Əflatun materiyası çoxluq, təklik, dəyişkənlik, ölümlük, doğumluq, cisimlik və s. mənbəyidir. Lakin Əflatuna görə, od, su, hava və torpaq da bilavasitə ilkin materiya ilə bağlıdır: "Biz deməyəcəyik ki, görünən və ümumiyyətlə, hissiyyətli yaranan hər şeyin anası və qəbul edənə - torpaq, hava, od və ya digər başqa [növdür], hansı ki, bu dörd [ünsürdən] yaranmışdır və ya hansından ki, onlar özləri yaranmışlar. Əksinə, onu görünməz, formasız və hər şeyi qəbul edən növ adlandırırıq. Çünki o, fəvqəladə təəccüblü yolla düşünləndə iştirak edir və son dərəcədə tutulmazdır. Əgər bizim əvvəlki müzakirəmiz bu təbiətin izinə düşməyə imkan verirsə, onun haqqında belə demək daha doğru olardı: "oda onun hər zaman alovlanan hissəsi, suya - nəm hissəsi, torpaq və havaya isə bu [ünsürlərə] bənzər hissələri çevrilir" [1; 51V]. Əflatuna görə, əbədi, dəyişməz elə ideya dünyası var ki, oradan bu dünyaya materiya tökülür. Deməli, varlıq - cisim, materiyaya forma verildikdə əmələ gəlir [1; 63B, C, D, E].

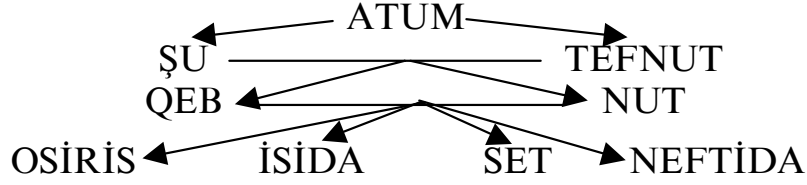
Yazdıqlarımızdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, materiyanın sirlərini bilən və onun gücündən istifadə etməyi bacaran insan canlı varlıq yarada bilər. Bu isə yalnız o vaxt mümkündür ki, ilkin materiyasının içində, yəni mifologiyada "dirilik suyu" adlandırılan gözəgörünməz bu enerji daxilində insana tabe olan bir varlıq olsun. Deməli, **materiyayı idarə etmək üçün, onun özündən və öz içində canlı varlıq-ruh yaradılmalıdır.** Əflatun bu prosesi belə təsvir edir: "Təsəvvür edək ki, kimsə, kainatın elə bir yerindədir ki, bu yer əsasən odun təbiətinə uyğundur və burada o, çox böyük miqdardadır və bütün yerdən ora yönəlmişdir: qəbul edək ki, bu insan üçün orada durmaq və odun bir hissəsini ayırıb tərəzinin gözünə qoymaq mümkün olmuşdur. Daha sonra təsəvvür edək ki, o, tərəzini qaldırır və qoparılmış odu güclə ona uyğun ol-

mayan havaya yerləşdirir: yəqin ki, bu zaman kiçik hissələr, böyüklərə nisbətən gücün təsiri altına tez düşəcəklər. Eyni güc hündürlüyə iki şeyi qaldırırsa, kiçik şey təsirə daha çox, böyük şey isə daha az tabe olur və burada böyük - ağır adlandırılır və aşağı yönəlir, kiçik isə - yüngül qəbul olunur və yuxarı yönəlir. Kainatın ayrılmış hissəsində də biz hərəkət edəndə buna oxşarlıq üzə çıxır. Həqiqətən də, əgər biz yerdə duraraq torpağabənzər cisimlərin hissələrini, bəzən də torpağın özünü güclə onun təbiətinə uyğun olmayan havanın yad mühitinə daxil etmək üçün ayırırsaq, hər iki [ünsür] ona uyğun olanı cəzb edər, lakin kiçik hissələr hər halda, böyüyə nisbətən yüngüllüyündən tabe olaraq özünün yad mühitə daxil olmasına imkan verir: məhz buna görə biz onların yerini yuxarıya yönəldərək, ən yüngül adlandırırıq. Ona və digərinə əks olanı isə uyğun olaraq ağır və aşağı adlandırırıq. Lakin bütün bunlar bir azdan müxtəlif növ əsas cisimlərin fəzada müxtəlif yerlər tutduğu üçün, bir-birlərinə qarşı duraraq müxtəlifləşir: bir yerdə yüngül və ağır, hündür və aşağı olanlar, digər yerdə yüngül və ağır, hündür və aşağı olanlarla, birincinin əksi olaraq əlaqələndirilir və bu axırıncıya dolayısı yolla münasibətdədir. Lakin yaranış baxımından və mövcudluq, yaşayış baxımından ondan tam fərqlənir. Eyni zamanda bir şey bütün hallar üçün eynidir: hər bir şeyin öz növünə meyli, onu ağır edəndir, onun yönəldiyi istiqamət isə aşağıdır, digər tərəfdən, bunun və digərinin əksi olaraq adları da bir-birinə əks adlanır. Bu vəziyyətin səbəbləri belədir" [I; 63V, S, D, E].

Əflatunun bu yazılarında belə çıxır ki, Göydə yaradılmış ruhlar dünyasında da aşağı, yuxarı, ağır, yüngül və s. ölçü meyarları mövcuddur. Bu ölçü vahidləri də yerdəki ölçü vahidlərinə uyğun yaradılmışdır. **Əflatunun "kimsə" adlandırdığı varlıq qədim Misir yazılarında Xepera adlandırılan Amon Allahının ruhudur ki, onun tərəfindən əvvəlcədən Göydə Ka Allahı obrazında yaradılmışdır** və biz aşağıda bu haqda geniş danışacağıq. Əflatun yazır: "Həyat, fəza və bir də əmələgəlmə vardır və bu üç [növlük] Göyün yaranmasından əvvəl ayrı-ayrılıqda yaranmışlar. İnsanları Dolandıran (ilkin materiya - F. G. B.) haqqında isə bunu deyək: o, nəmliklə axır, odla alovlanır, torpağın və havanın formasını alır və bənzər halların ardıcılığına məruz qalaraq çox obrazlı simasını üzə çıxarır. Çünki onunla dolmuş qüdrət qarşılıqlı bənzər, qarşılıqlı tarazlaşdırılmış deyildir və o özünün heç bir hissəsində tarazlaşdırılmamış-

dır, o hər yerdə bu qüdrətə qarşı qeyri-bərabər titrəyir, tərəddüd edir və öz növbəsində o öz hərəkəti ilə onları tərpədir. O şey ki hərəkətə gətirilir, hər zaman xırdalanır və əmələ gəlmiş hissələr müxtəlif istiqamətlərə, pinin buğdadan ayrılması kimi tökülür: sıx və ağırlar bir yerdə yığılır, boş və yüngüllər ətrafa uçar və özü üçün digər sığınacaq tapır. Buna oxşar, qeyd etdiyimiz dörd [ünsür] o zaman xaç anası (göydə qadın rəmzli Amonun ruhu - F. G. B.) tərəfindən hərəkətə gəldi, bu da öz hərəkətində əlak kimi idi: ən az bənzər olanları o, bir-birindən daha uzaqlara atırdı, çox oxşarları isə bir-birinə yaxın ələyirdi: beləliklə dörd növ fəzada onda yaradılan Kainatın doğulmasından əvvəl ayrıldılar. Əvvəl onlarda nə ağıl, nə ölçü var idi: hərçənd od və su, torpaq və hava onlara məxsus olan əlamətləri üzə çıxarırdılar, lakin bütövlükdə, nə qədər ki, onlara Allah toxunmamışdı, özlərinə xas olan vəziyyətdə idilər. Buna görə də kosmosu tikməyə başlayanda axırıncı (Amon Allahı - F. G. B.) bu dörd ünsürü obraz və rəqəm vasitəsi ilə qaydaya saldı. Onların Allah tərəfindən, tam başqa vəziyyətindən (xaos - F. G. B.), ən ali imkan dərəcəsinə gözəlliyə və ən ali kamillik dərəcəsinə gətirilməsi bizim üçün qoy üstün və möhkəm təsdiq olsun" [1; 52E, 53V]. Deməli, **ilkin materiyanı hərəkətə gətirən Amon Allahının ruhu ilkin materiyanı, yerdəki inkişafa uyğun inkişaf etdirərək, Əflatunun Timey [TM] adlandırdığı, qədim Misir yazılarında isə Atum [TM] adlanan Allahı yaratmışdır.** Bu yaradılışı daha yaxşı başa düşmək üçün qədim Misir yazılarına nəzər salaq.

Dünyanın yaradılışının Geliopol variantına görə, dünya bir-birini əvəzləyən yaranışlardan törəmişdir: "İlkin Nun (Naun) sularının ortasında təpəyə, adı - "hər şey" mənasını verən Ali Atum (Atama) yüksəlmişdir. Atum öz-özündən Şu və Tefnut cütünü, yəni Hava və Nəmliyi yaradır. Bunlardan ikinci cütlük olan - Qeb (Qiba) və Nut (Ni), yəni Yer və Göy yaranır. Öz qızı - Nuta (Göyə) olan məhəbbəti naminə Hava, yəni Şu özü qalxıb hər şeyi onun altında yerləşdirir və onu başı üzərinə qaldıraraq torpaqdan ayırır. Atuma, onun uşaqlarına və nəvələrinə yenə iki cüt nəticə əlavə olunur: Göy və Yerin yaratdığı: Osiris (Oziri) və İside, Set və Neftis (Neftida). Beləliklə, ümumilikdə Atum adlanan "Enneadanın böyük doqquz Allahı" yaranır ki, buna "Ane şəhərində olan böyük doqquzluq" da deyirlər. Buradakı Ane şəhəri, təbii ki, Amon/Ammon Allahının yuxarıda qeyd etdiyimiz No şəhəridir.

Bu yaradılışın digər variantında isə Plutarx bildirir ki, Reya ilahəsi (Nut), Kronosla (Qeba) gizli əlaqəyə girir və bunu Gelios (Ra) bilir və elan edir ki, o heç bir gün doğulmayacaq. Germes isə bu ilahəyə olan məhəbbətinə görə Selena (Yax) ilə dama oynayır, ondan hər günün yetmişdə birini udur, bu hissələri toplayıb beş tam gün əldə edir və əvvəllər il hesab edilən üç yüz altmış günün üstünə gəlir. Bu beş gün indi də "Epaqomenoy" (Misir dilində beş gün əlavə deməkdir) adlandırılır və onlar misirlilər tərəfindən Allahların yarandığı günlər kimi bayram edilir: 1-ci gün - Osiris, 2-ci gün Arueris (bəzilərinə görə, Qor-Ur - böyük Qor, bəziləri isə Appollon adlandırırlar), 3-cü gün - Tifon (Set - F. G. B.), 4-cü gün Misir bataqlığında İsida, 5-ci gün isə Neftida, hansını ki Afrodita, Nike də adlandırırlar [18; 152,153].

Lakin yaranışın Memfis variantına görə Demiurq, yəni yaradıcı - Pta Allahı olmuşdur. O, dünyanı və Allahları öz İlahi sözünün gücü ilə yaratmışdır. Burada açıq yazılır ki, Atumun (Enneadanın) "doqquz Allahı" Pta Allahının dili ilə yaradılmışdır. Onun adını çəkdiyi hər şey reallaşdı, beləcə dünya və Allahlar yarandılar. Yəhyanın dili ilə desək: "İlk əvvəl söz vardı, söz Allahda idi və söz Allah idi" [8; İn.1:1].

Tanınmış misirşünas C. Uilson yazır: "Bizi maraqlandıran mətn onunla başlayır ki, Ptah (Pta Allahı) - Nunla, yəni ilkin sularla eyniləşdirilir, bundan da yaradıcı Allah sayılan Atum yaranır. Bu Ptahı (Fateh - F. G. B.) Günəş Allahının sələfi edir və bu birinciliyə digər mətnlərdə nadir rast gəlinir. Bizim mətndə isə Ptahın Atumu necə əmələ gətirməsi geniş təsvir olunur. "Ptah böyükdür; O - doqquz Allahın ürək və dilidir... O - Allahları mayalandırmışdır... (nə isə) Atum obrazında ürəkdə təcəssüm etmiş və dildə təcəssüm etmişdir". Beləcə Atum düşünülmüş və yaradılmışdır. Heç nədən yaradıcı Allah, Atum ideyası əmələ gəlmişdir. İdeya Tanrı dünyasının "ürəyində meydana gəlmişdir": bu ürək və ağıl Ptah özüdür"; sonra ideya Tanrı dünyasının "dilində yaranmışdır"; bu dil və nitq Ptah özü olmuşdür". Misirli gö-

zəl, maddi obrazlardan istifadə edir, onun nitqi elliptikdir: "Atum - obrazında ürəkdə yaranmış və dildə yaranmışdır", lakin onun necə yarandığı aydınlaşdırılmır. Bu terminlərin özündə fikir və yaranış haqqında təsəvvür tamamlanmışdır. Lakin ənənəvi yaradıcı Allahın törənişindən sonra da Ptahın yaradıcı gücü qurtarmır. "(Bütün Allahların gücünü) yerləşdirən böyük və güdrətli Ptah, bu ürəyin (əməlin) və dilin (əməlin) vasitəsilə bərabər şəkildə onların ruhlarını da yerləşdirir... Yaradıcı başlanğıc Allahların əmələ gəlməsindən sonra da sönmür. "Baş verdi ki, ürək və dil bu təlim vasitəsi ilə (bədən) üzvlərinin (hamısını) o, (Ptah) - hər bədəndə (ürək şəklində), hər nəfəsdə (dil şəklində), bütün Allahları və bütün insanları, (bütün) heyvan, bütün həşərat və bütün (hər bir) canlıları, o (Ptah) fikri vasitəsilə (ürək şəklində) və əmri (dil şəklində) ilə bütün hər şeyi onun istəyilə, idarə edir". Başqa sözlə, qarşımızda təkəcə möcüzəli yaranış və fikrin sözlə ifadəsi deyil. Atumu ilkin sulara törədən, əmələ gətirən yaradıcı prinsip indi də işləyir. Harda ki fikir və əmr var, orada Ptah törədir. Mətnlər hətta Atumun Şu və Tefnutu yaratdığı ənənəvi törətmə təsəvvürü ilə, Ptahın Şu və Tefnutu adlandırır və bununla da onları yaratması aktını fərqləndirir. Ptahın diş və dodaqları - yaradıcı nitqin yaratma orqanıdır" [1; 67,68].

C. Uilsonun gətirdiyi bu sitatlardan açıq görünür ki, həmin mətnlərdə sözlə bərabər, eyni zamanda həyata keçirilən ritual da təsvir olunur. Məsələn, bədən, fikir deyəndə - ürəyin; nəfəs, əmr deyəndə - dilin; ürək, dil deyəndə isə - əməlin xüsusi qeyd olunması onu göstərir ki, burada bir sözlə iki və daha çox mənə nəzərdə tutulur. Buradakı magik söz oyunu ona gətirib çıxarır ki, dünyanı idarə edən Atum təbiət və varlıqlara bilavasitə söz və fikir vasitəsilə təsir edə bilər. Belə çıxır ki, **ilkin materiyanın sirlərini tam dərk etmiş Amon, Yer kürəsini tutmuş Atum Allahını söz, fikir və magik ritualla yaratmışdır**. Deməli, əgər Atum Allahının yerdəki nəslə olan hansısa pir-in (firon) müəyyən "söz"ü təbiətə fiziki təsir edə bilirsə, öləndən sonra bu pir-in ruhu, təbiətə bilavasitə "fikri" vasitəsilə təsir göstərə bilər.

İlkin xristianlığın ən müdrik filosoflarından biri olan, e. ə. I əsrdə yaşamış Aleksandriyalı Filon Amonun təsəvvüründə yaratdığı bu varlığı (Atumu) materiallaşdırmasını rəmzi olaraq belə təsvir edir: Memar "əvvəl fikrində tikəcək şəhərin bütün hissələrini təsəvvür edir; məbədgah, məktəb, bazar, bə-

rə, sahil, küçə, yaşayış və ictimai binalar və s. Onun beynində, mumun üzərindəki kimi, yuxarıda qeyd olunanlar dərin iz buraxanda, öz beynində yaratdığını, şəhər simasında özündə daşıyır. Bundan sonra, ona verilən yaddaşın gücü ilə, şəhərin müxtəlif hissələrinin rəsmini təsəvvür edir və onların tipini daha dəqiq müəyyənləşdirir. O, yaxşı usta (Demiurq) kimi, şəhəri daş və ağacdan, yaratdığı obraza baxa-baxa, görünən və hiss olunan şeyləri düzəldə-düzəldə, bütün qeyri-material ideyalara uyğun tikməyə başlayır". Filon əlavə edir: "Buna bənzər Allah, dünyanı yaratmağa başlayır. Əvvəl o, öz ruhunda (öz təsəvvüründə) hissələrin növünü (hissələrini) və onları mücərrəd dünyada birləşdirir, onu sonradan bu nümunəyə oxşar, hissiyyat orqanlarının qəbul edə bildiyi dünyaya çevirir" [20; 61]. Beləliklə, **Amon, Göydə - Günəş rəmzində olan və ali idraki təcəssüm edən (misirlilərin Qor, yəhudilərin Yəhva, yunanlıların Zevs və s. adlandırılan) Allah yaradır** [1; 68E, 69B-C]. Bu və digər rituallarla Amon kosmosu öz əlləri ilə canlı varlığa çevirir. Deməli, Amon ilk əvvəl materiyanın öz içində bir cüt əl, yəni mənbələrdə "Ka", "Aşiratin barmaqları" və s. adlandırılan öz əllərinin "kölgəsini" yaratmışdır. Sonradan onun əllərinin kölgəsi Amonun əllərinin hərəkətini təkrar edərək materiyanı - başı Göylərə çatan Atum Allahını yaratmışdır.

Quranda Allahın görən və eşidən, taxtda əyləşən, sifəti olan, gözləri, əlləri və s. olması qeyd olunur (Quran, 2:127, 20:5, 55:27, 54:14, 38:75). Bunu ibn Ərəbi, əl-Əşəri və digər sufilər də qeyd edir, lakin bu üzvlərin qeyri-müəyyənliliyini də bildirirlər. Ərəbi yazır: "O, insan bədəninin skeletinin giliyi iki əli ilə yoğurdu, Onun əlləri (qoy hər ikisi - sağ olsun) qarşı-qarşıyadır (Onun ayrılıqda olmağına şübhə yoxdur və onlar ikidir): axı Təbiətə ona uyğun olan təsir edə bilər. Təbiət isə qarşı-qarşıyadır və buna görə də o, iki əlindən istifadə edirdi. Onu iki əli ilə yaradandan sonra O ona, bilavasitə iki əli ilə (mubaşirə) həyata keçirdiyinə və birləşdirdiyinə görə insan (bəşər) adı verdi ki, bu da yüksək tərifi layiqdir. Bunu O, insan nəslinə qayğıya görə etmişdi. Ona təzim etməyə O dedi: "Mənim öz əllərimlə yaratdığımı baş əyməməyə sənə nə mane oldu [15; 15]?" Allahın hər iki əlinin sağ olması əl-Əşəriyə görə, peyğəmbərin hədisində də deyilir [21; III]. Belə çıxır ki, Allahın iki əli deyəndə, burada Amonun sağ əli və Göydə əl kimi qəbul edilmiş rəmz nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da magiyanın qanunlarına görə,

sağ əl mənasındadır. Deməli, Amon yerdə sağ əli ilə gildən insan fiquru **yoğurduğu kimi, onun sağ əlinin kölgəsi olan və Göydə - ilkin materiyada - k "sağ əli" də İlahi oddan, yəni ilkin materiyada "götürüb", onun əllərinin hərəkətlərini təkrar edərək kosmosu canlı varlığa çevirmişdir.**

Bütün bunlar o deməkdir ki, "Allah Adəmi yaratdı" deyəndə, Amonun söz, fikir və əməl vasitəsi ilə kosmosu canlı varlığa çevirməsi nəzərdə tutulmalıdır. Əl-Əşəri Allahın yaranışa qədər danışmaq qabiliyyəti olmasını qeyd edərək yazır: "Əgər Allah varlıqları yaradana qədər danışa bilməsəydi, onda bütün mövcud olanlar Onun sözü və əmri olmadan yaranmalı idilər. Belə çıxır ki, Allah öz yaratdıqlarına "Ol!" əmri verməmişdir. Bu isə müqəddəs Quranın və bütün müsəlmanların vahid fikirlərinin əksinədir... Ola bilməz ki, dünyanın yaradılışına qədər Allahın, daş bütələr kimi nitq qabiliyyəti olmasın. Buradan aydın olur ki, Allahın əvvəldən nitq və danışmaq qabiliyyəti olmuşdur [21; 4/95,96]. İbn Ərəbi isə bildirir ki, Allahın hissiyyət orqanları olmuşdur: "Allah bizə Öz rəhmiylə Qurandakı Özü haqqında kəlamında qeyd edir və sonra Məhəmməd onu tam bütövləşdirərək ümumiləşdirib Allah haqqında xəbər verir ki O - eşitmənin, görmənin, əllərin, ayaqların, dilin, yəni - Allah - hissiyyətin təcəssümüdür" [15; 10]. Digər tərəfdən Əşəri Allahın biliyinin olmasını sübut edərkən yazır ki, bunu Allahın qüdrəti, həyatı, eşitmə və görmə qabiliyyətinin olmasının sübutu kimi də qəbul etmək olar [21; 9/181]. Belə çıxır ki, **müsəlmanların tək olan Allahı elə qədim Misirin Amon Allahıdır və o, xüsusiyyətlərinə görə insana çox yaxın olan bir varlıqdır.**

Qədim Misir yazılarının birində deyilir: "Pta - hər şeyi özünə hopdurmuş və özündə İliopolun Atum və Osiris dövrünü birləşdirən vahid Allahdır. O - ürəkdə və bədəndə yaranan fikirdir ki, sözdə, məktubda, incəsənətdə təzahür edir. O - yaradılış Allahıdır, kainatın arxitektodur, çünki Allahın sözü təsirə malikdir və Allahları, insanı və kainatı yaradır. Məhz O Yerdə mənəvi qayda-qanunun nəzarətçisidir [5; 230]. Digər mənbədə isə qədim Misirin Amon Allahı - "ilkin Allahlara yaranış vermək üçün özünü Ptah-Tanen ilə eyniləşdirən" Allah adlandırılır [22; 12]. Lakin Amon Allahı mənbələrə görə, eyni zamanda Atum Allahıdır (Ağ məbədgahın yazılarında Atum-Amon). Bu mətndə O "böyük Enneadanın" digər üzvləri ilə bir yerdədir [22; 63]. Amon Allahına alqışın Leyden variantında deyilir: **"Üç Allah - Amon, Ra**

və Pta (Ptah) - bütün Allahlar mənasındadır. Onlara tay yoxdur. Öz adını gizlədən Amon, öz üzü ilə Ra və bədəni ilə Pta (Ptah)-dır" [23; 197]. Fivanın Nofertotep (XVIII sülalə) sərdabəsindəki Amon haqqındaki yazısında isə deyilir: "O - Odur ki, özü əmələ gəlmiş, öz anasını doğmuş (Nutu), öz atasını yaratmışdır (Qeb/Qeba) [22; 144].

Bu yazılardan belə çıxır ki, Dünya yaratmış Pta Allahı eyni zamanda Amon Allahının bədənidir və bu Allahın siması isə Ra Günəşidir. Deməli, mənbələrdə Ra Günəşi və ümumiyyətlə Günəş deyəndə - Allahın siması, yəni Pta bədənini idarə edən və Amon Allahının ruhu yerləşən dairəvi disk təsəvvür olunmalıdır. Amon Allahına himnlərin birində deyilir: "Sənin mahiyyətin - Günəşdir, sənin cismin - hər bir burun üçün nəfəsdür ki, yaşamaq üçün səninlə nəfəs alırlar": "Sən - Göysən, Sən - Yersən, Sən - o biri dünyasan, Sən - susan, Sən - onlar arasında olan havasan" [22; 12].

Aristotela görə də "Allah canlı varlıqdır... həyat təbii ki, ona məxsusdur". Lakin Allahın həyatı deyəndə o, Allahın məhz fikrinin fəaliyyətini - İlahi düşünməni nəzərdə tutur: Allah - öz-özünə düşünən idraktır və onun fikri düşüncə haqqındaki düşüncədir [24; 302]. Aleksandriyalı Filonun təsvirində Yəhva Allahı bədənsizdir, vahiddir və həmişə özünə bərabər və özünə oxşardır. Vahid olduğu qədər də o, sadədir və onda heç bir qarışıq yoxdur. Özünü təmin edə bilən Yəhva - təmiz idrak, yaxşılıq və gözəllik təcəssümüdür. Bu dünyadan kənar kamil olaraq Yəhva bu dünyanı yaradır. Yəhva yaradıcı Allahdır. O məhz yaxşı olduğu üçün bu dünyanı yaratmışdır, O onu azad və planlı olaraq yaratmışdır. Lakin öz-özünə qapanmış halda Yəhva dünyanı yarada bilməzdi, çünki O, ruh olduğu üçün cismani material dünyaya yad-dır, ona görə kənardır və ya sonradan deyildiyi kimi trensendentaldır. Buna görə də Yəhvanın vasitəçiyə ehtiyacı vardır. Allah tərəfdən dünyanın yaradılması ideya və əzəli qüvvə vasitəsi ilə olmuşdur. Əzəli qüvvə Allahın atributu kimi və ideya Allahda əzəldən olmuşdur. Sonra onlar nisbi azadlıq əldə edərək Yəhvadan ayrı əzəl qüvvənin ondakı ideyaların bükülmüş bədənsiz dünyasını əmələ gətirmişlər. Lakin ideyalar təkəcə obrazlar deyil, eyni zamanda yaradıcı şeylərdir. Ona görə də onlar gücdürlər. Buna görə də təmiz əzəli qüvvə və təmiz ideyalar dünyası Yəhvaya görə ikincidir və hissiyyat dünyasının təsviridir, harda ki ideyalar - şeylərin mahiyyətidir, Yəhvani məhdudlaş-

dırmayan əzəli qüvvə isə onların əbədi qanunudur. Allah əzəli qüvvədən - onun atributundan üstündür, buna görə də təbiət qanunlarını pozub möcüzələr göstərmək qabiliyyətinə malikdir [14; 368-369].

Bütün bunlar o deməkdir ki, **Allah - əzəli qüvvə olan ilkin materiyanı özünə tabe etmiş kosmik varlıq, onun yaratdığı dünya isə bu ilkin materiyadan yaradılmış Pta Allahıdır.** Bu varlığı idarə edən isə Amon Allahının ruhu, yəni ağıldır. Mətnlərin birində deyilir: "Bu müqəddəs Allah, bütün Allahların hökmdarı, Amon-Ra, iki torpağın taxtının hökmranı, Pta-nın hakimi: əvvəl yaradılmış müqəddəs ruh: düzlük və həqiqətlə (Maat) yaşayan böyük Allah: İlahi materiyanın sonrakı növlərini yaratmış ilkin İlahi materiya (və ya iki [başqa] pautti-ləri yaratmış ilkin paut): digər bütün Allahları yaratmış varlıq: Bütün olanları yaratmış Vahid, dünyanın yaranması zamanı əmələ gələn, doğumu gizli olan varlıq, kimin ki siması çoxludur və kimin ki yaratdığı heç kəsə məlum deyil: müqəddəs forma, sevimli, dəhşətə salan və doğumunda qüdrətli olan: çox varlı hökmrən, güc, Xepri, öz həyatının bütün formalarını yaradan, yeganə, kim ki əvvəldə var olmuşdur: kim ki ilkin dövrün üfzündə Atonnada işıq nurunun hökmranı olmuşdur: kim ki özünü gözlə görünən etmiş, bütün insanları yaratmışdır: kim ki Göy sərhədlərində üzür və qəzaya uğramır və s..." [18; 729]. Burada ilkin materiyanın sonrakı növləri deyəndə Allahlar, Ruhlar Dünyası, insan və onlarla bağlı olan varlıqlar nəzərdə tutulur.

Ət-Təmimi yazır ki, Məhəmməd peyğəmbərin dediyinə görə, "Allahın özü dünyadır" [25; İbadətin sütunları]. İbn Ərəbi dünyanın Allahla münasibətini insanın kölgəsi ilə münasibəti kimi təqdim edir: "Dünya - Allahın kölgəsinin yerləşdiyi yerdir və mümkün varlığın təzahürüdür". Ərəbi mümkün varlıq deyəndə, yaradıcı ilkin materiyanı nəzərdə tutur. Deməli, **Ərəbiyə görə, Göydəki dünya, Allahın kölgəsi rəmzində təzahür etmişdir və O, dünyanı öz insani bədəninin hərəkətinin kölgəsi kimi idarə edir** [15; 9].

Yaradılış prosesini daha yaxşı təsəvvür etmək üçün qədim hind fəlsəfəsinin əsasını təşkil edən mifologiyaya nəzər salmaq. Hind fəlsəfəsində ilkin materiya - sahə, səhra, çöllük və s. kimi rəmzləşdirilmişdir ki, ilkin materiyanı dərk edən insan bu mənbələrdə "sahəni dərk etmiş" (kşetracna) adlandırılır [26; 299]. Q. M. Bonqard-Levin qeyd edir ki, "Kşatriya - sahənin

sahibidir, tək cə titul deyil" [27; 303]. İnduizmdə Kşatriya, eyni zamanda "qüdrət sahibi olan" deməkdir. Hindlilərin məşhur "Bxaqavad-Gita" kitabının (Bhaqavad-Gita) ilk cümlələrindən aydın olur ki, döyüş səhnəsi sadəcə sahədə yox, Dxarmo (Dharmo) sahəsində, yəni Dxarmakşetrada - Kuru (Kor/Qor - F. G. B.) sahəsində baş verir ki, burada Allahlar qurban məراسi-mi keçirirlər. Məhz buradakı döyüşdən sonra - ruhlar dünyası, yəni günahlardan, bədbəxtlikdən kənar brahman dünyası yaranır ki, bu da əbədi xoşbəxtlik rəmzidir [28; 252]. "Bxaqavad-Gita" kitabına təfsir verən A. Ç. Bxaktivedanta Svami yazır ki, "Kuruşetra döyüş sahəsi - müqəddəs torpaqdır. Burada Allah insanları həqiqət yoluna çəkmək üçün yerə enmişdir" [29; 50]. Bildirmək istədik ki, A. Ç. Bxaktivedanta Svami bilməməzlikdən Kuruşetra sahəsini fiziki torpaq kimi qəbul edir. Həqiqətdə isə Kuruşetra ilkin materiya mənasında Göy sahələri deməkdir. Digər yerdə o, Allahı - bütün canlı varlıqlar kimi şüuru olan kşetrakah adlandırır [29; 24]. Bu isə o deməkdir ki, Kuru [KR] sahəsi elə Əflatunun ilkin materiyası olan Xora [XR], yəni ilkin materiya sahələridir.

Upanişadalarda deyilir ki, Brahman daha yaxşı obraz olan - dxarma yaratdı: "Kşatralar kşatrası - budur dxarma. Gücsüz ümid edir ki, güclüyə dxarmanın hesabına, elə təsəvvür et ki, şahın hesabına qalib gələcək. Çünki dxarma doğrudan da həqiqətdir" [28; 75, 76]. Buradakı "kşatralar kşatrası" terminini dərk etmək üçün erməni mənbələrinə müraciət etmək lazımdır ki, məhz orada "səhranın" ("böyük səhranın") "tikilməsi" və "təsdiq olunması" göstərilmişdir və biz bu haqda aşağıda yazacağıq [30; 24]. Deməli, "kşatralar kşatrası" deyəndə böyük səhra nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da şahlar şahının, yəni Allahın mövcud olduğu Göy təbəqəsi anlamındadır. Qeyd edək ki, hind mənbələrində ilk brahman - "hər şeyin yaradıcısı" və "dünyanın qoruyucusudur". O eyni zamanda "Allahların ilk yaranmışı" və əzəli ali varlıqdır, mütləqdir, bütün görüntülər isə onun nümayişidir [28; 384].

Digər tərəfdən, hind mənbələrinə görə, "sahəni dərk etmişlər" nəslı, yəni kşatra təbəqəsi şah nəslidir və Budda bilavasitə bu nəsiləndən yarana bilər ki, bu hökmlər nəslı mənbələrdə "iki dəfə doğulmuşlar" adlanır [27; 357]. Bu iman gətirmiş bauddxalar, yəni budda nəslı şakya da adlandırılır [27; 342]. "Maxabodxivamse" kitabında kşatra nəslı Muarye/Mariye kimi

qeyd olunur ki, bu da marlar nəsli, yəni midiyalılar nəsli deməkdir [27; 206]. Buradakı şakya rəmzi isə şak, yəni sak mənasındadır. İ. Dyakonova görə, Kaştariti, yəni Kşatriti - Kar-Kaşşi yaşayış məskəninin hökmdarıdır və bu qala Midiyadakı babillərin Silxazi qalası sayılır [31; 267, 276-278]. Qədim iranlıların inamlarına görə isə Xşatra - hamını və daşdan olan hər şeyi gözləyən yüksək Göyün sahibidir. İnama görə, Xşatra-Vaira ("Arzu edilən hakimiyyət") daşın hesabına Göyün sahibi olmuşdur və bu daş Göyü saxlayır. Aşağıda yerləşməklə, yer Spenta-Armaitiyə ("Müqəddəs mömin") məxsusdur [13; 33]. Bütün bunlar haqqında biz aşağıda geniş məlumat verəcəyik və sirli rəmzlərin əsl mənalərini açmağa çalışacağıq.

VƏHY

Ölü dənizi ərazisindəki İerixonun ən qədim təbəqəsini araşdıran arxeoloqlar sübut etmişlər ki, ən qədim və ya qədim dövrün insanı, İbrahimə və Musaya qədər cavan ölürmüşlər, çox nadir hallarda qocalırmışlar [32; 24]. Lakin təxminin 6 min il bundan əvvəl, hansısa naməlum səbəbdən cəmiyyət və elm sürətlə inkişaf etməyə başlamış, quldarlıq cəmiyyəti yaranmış, bütün dünyadakı inkişaf böyük sürət almışdı. Məhz bu zamandan sonra ölməz Allahlar, bahadırlar, müdriklər və indiyə qədər açılmamış sirli obrazlar yarandı. Təsadüfi deyil ki, ilk insan olan Adəm də məhz bu dövrdə əmələ gəldi. Bütün miflər, nağıllar, rəvayətlər də məhz bu zamanda yaranmağa başladı. Bu isə o deməkdir ki, **qeyd olunan ani dəyişiklik hansısa böyük bir hadisə ilə bağlıdır ki, bütün bu nağıl və rəvayətlər də bu hadisənin rəmzləridir.** Belə çıxır ki, bu ani dəyişikliyin səbəbi məhz bir insanın, yəni Amon Allahının kainatı dərk edib, onu özünə tabe etməsi ilə bağlıdır. Başqa sözlə, **təxminən 6 min ilə qədər insan nəsli yalnız instinktiv ağılla uyğun heyvan kimi yaşayırdısa, məhz Amon Allahının ilkin materiyani özünə tabe etməsindən və insanlara ağıl - İlahi od verməsindən sonra onlar düşünən insana - Homo Sapiens-ə çevrilmişlər.**

Misirşünas M. A. Korostovsevin fikrincə, Əhdi-Ətiqdə Misirin təsirinin izləri var və Bibliya kosmoqoniyası, yəni Allahın dilindən çıxan sözlə dünyanı yaratması prosesi ilə - Pta Allahının eyni vasitə ilə dünya yaratması prosesinin Memfis kosmoqoniyası arasındakı paralellik göz qabağındadır. Misirşünas İ. S. Kaçnelson da yazır ki, qədim yəhudi ədəbiyyatının Misir ədəbiyyatından asılılığı aydındır. Lakin teoloqlar bunu heç vədə görmək istəmərlər və onların inkişafının "paralelliyini" təsdiq edirlər [33; 354]. Digər tərəfdən, yəhudi fəlsəfəsinin banilərindən olan Aleksandriyalı Filon hesab edir ki, **Bibliyanın (Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədid) əsl mənasını tam dərk etmək üçün "alleqoriyalarda gizlənmiş gizli mənasını təyin etmək lazımdır, çünki**

birbaşa mənə - bu bədən, rəmzi mənə isə qanunun ruhudur [34; 70]. Deməli, qədim yazılarda söhbət eyni hadisələrdən gedir və yalnız bu yazıların əsl mahiyyətini başa düşəndən sonra həqiqəti dərk etmək olar. Dini təfsirçilərin yazdığına görə, müqəddəs yazılar dörd səviyyədən ibarətdir. Bu səviyələrin dərkə - "cənnət bağı" mənasını verir. Bunlar: "Pşat", "Remez", "Draş" və "Sod"dur.

Pşat (bəsit, birbaşa) - əsas, Tövratin bəzən çox dərinliyə gedən birbaşa mənası.

Remez (rənz, işarə) - mətnədə olan rəmzlər vasitəsi ilə təfsir vermə; bir mətnədəki fraqmentin digər mətnədəki fraqment ilə əlaqələndirilməsi.

Draş (təfsir vermə) - müqəddəs yazılarda, iki misra arasında saxlanmış pauzanı doldurur. Draş bəzən heç əlaqəsi olmayan qonşu misra arasındakı rabitəni aşkarlayır və ona izah verir.

Sod (sirr) - yalnız "xəbərdarlar" üçün kabbala mənası. Bu səviyyəyə qalxmış insan "cənnətin sakini" - "pardes" (islamda Firdaus) sayılır.

İslamın "batinilər" cərəyanına görə, Quranın da görünən adi mənasından əlavə - iç, gizli mənası var ki, bu da yalnız "xəbərdar" olanlar üçündür. Ümumiyyətlə, Allahın şərəfli 99 adlarından biri Batin (örtülü), digəri isə Zahir (aşkar). Batinilər üçün müqəddəs yazıların dərk olunmasının yeganə yolu təviddir ki, bu da mənbəyə, əvvələ qayıdış mənasında Quranın qədimdə başa düşüldüyü mənasına qayıdış deməkdir. **Batinilər üçün təvil müqəddəs yazıların dərk olunmasının yeganə yoludur. Bunu isə yalnız seçilmişlər (əl xassə) dərk edə bilər. Deyilənə görə, Peyğəmbər demişdir: "Kim ki, müqəddəs yazıları ağılla izah edir və təfsirdə düz nəticəyə gəlir, həqiqətdə o səhv təfsir verir" [35; 217].** İbn Ərəbi misal üçün Nuh surəsinin təfsirini qeyd edir ki, onun açması Quranda yazılanların tam əksidir. Bu məntiqə görə, həqiqət - işarələr və metaforalar məcmusudur, onların da hərsinin öz açması mövcuddur. **Kainat, bu məntiqə nəhəng Qurana bənzədir ki, onun əsl mənasını yalnız sufi arifləri, ona Allah tərəfindən verilən qabiliyyətə görə dərk edə bilər [36; 219].** Belə çıxır, qədim yazıların demək olar hamısının ikinci mənası var ki, bunlar da adi insanlar üçün nəzərdə tutulmamışdır. Məhz bu gizli mənə qədim yazılarda "mələklər dili", yəni "quş dili" adlanır. Məşhur Firdovsi bu haqda belə yazır: "Mənim sözlərimdə ta-

pılmaz yalan, nə əfsun, nə əfsanə yazdım inan. Ağilla oxu, rəmz tapsan əgər, düşün, rəmz mənaya yol göstərər" [37; 20].

Şumer mətnlərini araşdıran tarixçi alim İ. M. Dyakonov belə nəticəyə gəlir ki, hər bir Şumer fəslə ayrılıqda müstəqildir və onlar Akkad eposunun əsasını təşkil edir. Lakin onlar mexaniki birləşmə ilə birləşməmişlər: axırının bütün hissələri **"çox dərin düşünülmüş kompozision rabitədədir və bir müəllif tərəfindən düzülüb qoşulmuşlar"** [38; 115]. A. Oppenxeym, özünün "Drevnyaya Mesopotamiya" kitabında qeyd edir ki, **"məktubdakı bütün ifadələr demək olar emosiyalarla doludur: onlar bəzən elə mövzuya toxunurlar ki, bizim üçün qaranlıqdır, oradakı işarələr isə yalnız öz ünvanı üçün aydındır... Onların terminləri arasında həddən ziyadə sirlə xüsusi deyimlər mövcuddur"** [39; 27, 28]. Araşdırıcı V. Vişnyov "Makedoniyalı İskəndər Şərq poeziyasında" məqaləsində, Antik ədəbiyyatın bilicisi Karleylyudan sitat gətirərək yazır ki, "Homerin İliadasında elə bir söz yoxdur ki, biz onu indi Homerin başa düşdüyü kimi başa düşək [40]. Bu isə o deməkdir ki, bütün qədim yazılar sirlə rəmzlərlə yazılmışdır və yalnız bu rəmzlərin izahını bilən insan qədim yazılarda söhbətin nədən getdiyini dərk edə bilər. Məhz buna görə Şumer, Babil və Assurların dini və elmi nəsihətləri əsasən şifahi verildi. Ən vacib öyüdlər "xəbərdarlara" dodaqdan dodağa ötürülürdü. Konteyner, Assur-Babil ədəbiyyatı haqqında yazır ki, **"həqiqətən də biz uyğun sahənin tam izahı ilə əlaqədar bir dənə də olsun, nəsihət xarakterli inşa tapa bilmərik. Kahinlər çalışırdılar ki, xalqa elə inşalar çatdırılsın ki, onların əsl mənalılarının dərk üçün mütləq şərhçiyə ehtiyac olsun. Mətdə tez-tez bu ifadə təkrarlanır: "Yalnız xəbərdarı sən bununla tanış edə bilərsən, xəbərdar olmayanlar bunları bilməməlidir!"** [32; 26]. Bütün bunlar o deməkdir ki, qədim dövrün bütün ədəbiyyatı özlərində sirlə ideyalar daşıyırlar ki, bunlar adi insanlar üçün yox, yalnız xəbərdarlar nəslə üçün müəyyən olunmuşdur.

Qədim dövrün araşdırıcıları, mütəxəssisləri bildirirlər ki, qədim Misir ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən fənd qədim müəlliflərin, müxtəlif süjetli nağılların ümumi bir çərçivəyə salınması məharətidir ki, buna da dünya ədəbiyyatında ilk dəfə məhz Misirdə rast gəlinir. Sonralar bu, demək olar ki, bütün dünya xalqlarının yazılarında geniş istifadə olunmağa başladı. Qədim müəlliflər digər stilistik fəndlərə: təkrara, söz oyununa, eyni səs və ya eyni hecanın təkrarı-

na, "üzlərin paralelliyinə" də əl atırdılar" [33; 317]. Eyni zamanda, bu mütəxəssislərin sözlərinə görə, qədim Misirdə **"bütün görünən və görünməz, o cümlədən insan, köhnə şahıqda maddi göstərilirdi. İnsanın mənəvi həyatı da, o dünyadakı varlıqlar kimi, cismani daxil, əsasən də ürəyin fəaliyyəti kimi başa düşülürdü"** [41; 378]. Bu isə o deməkdir ki, qədim yazılarda, Göydə - Allahlar elində də baş verən hadisələr fiziki aləmdəki kimi, yəni real hadisə kimi göstərilir. Belə olan halda, qədim yazılarda həmin hadisənin hansı dünyaya aid olması sualı ortaya çıxır. Bu yazıların hansı dünyaya aidiyyətini bilmək üçün isə bu yazıların dilini, qrammatikasını, qanunlarını bilmək vacibdir.

Bildirmək istədik ki, tədqiqatçıların yazdığına görə, qədim Misir, finikiya, yəhudi, aramey və s. dilləri yalnız samitlər üzərində qurulmuşdur. Konsonant kök və yalnız o fikrin daşıyıcısı, ifadələrin mənalarının göstəricisidir. **Saitlər isə mənənin hansı qrammatik formaya bürünməsinə göstərən xidməti rol oynayır [33; 301].** İ. D. Amusin "Rukopisi myortvoqo morya" kitabında qədim yazıların oxunuşunun çətinliyi ilə əlaqədar yazır: "İş ondadır ki, aramey, yəhudi yazıları digər semit yazıları kimi, qrafiki olaraq yalnız samit səslərlə göstərilir. Mürəkkəb sait səslər sistemi isə təsəvvür olunur" və s. [42; 130]. Belə çıxır ki, **bütün qədim yazılarda mənə samitlərdə gizlənmişdir və yalnız onların məğzini biləndə qədim yazıların əsl mənalarını dərk etmək mümkündür.** Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dili də bu məntiqə yaradılmış dildir. Misal üçün bildirək ki, imam Nəvəvinin, Ət-Tirmizidən gətirdiyi hədislərin birində nəzərə çatdırılır ki, deyilənə görə Məhəmməd peyğəmbər demişdir ki, "Kim ki Qurandan heç olmasa, bir hərfi oxuyur, ona "xeyir iş" kimi qəbul edilir və əvəzində on qat artıq verilir və mən demirəm ki, "Əlif", "Lam", "Mim" bir həfdir, xeyir, "Əlif" hərf, "Lam" hərf, və "Mim" həfdir" [43; 999]. Deməli, Quranda da hər bir samit bir rəmzdir ki, yalnız bu rəmzlərin gizli mənəsini dərk edəndə, burada söhbətin nədən getdiyini başa düşmək olar. Hədis elminin məşhur bilicisi Buxari yazır ki, İbn Abbasın sözlərinə görə, Allahın elçisi demişdir: "Cəbrail mənə, Qurani bir üsulla oxumağı öyrətmişdi, lakin mən ondan çox öyrənmək üçün çalışdım və nəhayət, o mənə "yeddi üsulla" oxumağı öyrətdi" [44; 3219]. Qurani "yeddi üsulla" oxunması, "yeddi gün"ə yaradılmış "dünyanın" sirlərini bilən adamın oxuması mənasındadır. Müsəlmanlar və dərvişlər inanırdılar ki, ərəb əlifbasının hər bir

hərfi mistik gücə malikdir, onun qulluğunda hətta cinlər də dayanır ki, onu Allah təyin etmişdir və o hərflərin sirlərini bilənlərə tabe olmalıdır [45; 366].

Quran yazır: "O - sənə müqəddəs yazı göndərəndir: orada şeirlər var ki, cərgə ilə düzölmüşdür, onlar - kitablar anasıdır: digərləri - mənə oxşarıdır. Kimin ki ürəyində sapma var, onlar oxşarın dalınca gedər və onun təlaşı ilə, açması ilə əlləşərlər. Onun izahını Allahdan başqa heç kəs bilmir. Biliyinə inananlar: "Biz ona inandıq: hər şey Allahımızdandır" deyərlər. Bunları yalnız bilik sahibləri düşünərlər" (Quran, 3:7). Bu isə o deməkdir ki, həqiqətən də Quranda yazılmışlar rəmzi mənədadır və onu yalnız həqiqi bilik sahibləri dərk edə bilər.

Digər tərəfdən, sufizmin araşdırıcısı Kuşayrinin yazdığına görə, sufilər, yəni "seçilmişlər" nəslə də əsasən sözün kökünü təyin və müqayisə edirlər. Eyni fikri ingilis şərqşünası Uilyam Cons da təsdiqləyir. O yazır ki, **bütün mistik təlimlər sonda vahiddir və onu, müqəddəs fars və hind poemalarında minlərlə metafor və poetik fiqurla izhar edirlər**. Əslində isə bütün bunlar hamısı bir şeydir və dilin müxtəlifliyi, sözün kökü ilə bağlıdır [46]. Xucviri (1075-ci ildə ölüb) isə, onun dövründə bu elmin əsl mahiyyətinin itdiyini vurğulayır: "Bizim zamanımızda, əsasən də qeyd olunan yerlərdə bu elm həqiqətən də yaddan çıxmışdır, çünki xalq tamamilə Allaha qulluqdan dönmüş və eys-ışrətə qurşanmışdır. Əsrin oxumuş elm adamları və bu günün riyakarları həmin elm haqqında elə təsəvvür yaratmışlar ki, bu, onun kökünə tam əksdir" [46]. Bu isə o deməkdir ki, qədim yazıların batini mənaları dərk edən müqəddəslər nəslə elə sufilər nəslə olmuşlar və artıq X əsrdə bu sirləri bilənlərin sayı çox azalmışdı.

Əl-Qəzali sufilər haqqında yazır: "Mənim üçün aydın oldu ki, sufilər - tək-cə sözdə yox, həqiqətdə də daxili biliyə malik olan insanlardır. Mən başa düşdüm ki, öyrənmək vasitəsilə mən onlardan nə mümkünsə öyrəndim, o şey ki, öyrənilməmiş qaldı, onu ekstaz və zahidlik həyatından başqa yolla öyrənmək mümkün deyil" [47]. Belə çıxır, qədim yazıların əsl mahiyyətini məhz sufi müqəddəsləri, onlara verilən xüsusi qabiliyyət vasitəsi ilə dərk etmişlər. Ümumiyyətlə, qəbul olunmuşdur ki, sufilik - peyğəmbərlər elminin mahiyyəti və peyğəmbərlik yoludur və bilavasitə insan tarixinin yarandığı dövrdə yaranmışdır [48].

Erməni tarixçisi Təbrizli Arakel (Davrijetsi) özünün "Hadisələr kitabı"nda ("Kniqa istoriy") bildirir ki, onun kitabı çox çətin və dərkolunmazdır. Vardapetlər bütün bunları (söhbət qədim sirlərdən gedir) bilməlidirlər. Çünki bunları bilməyəndə, kitabı oxuyan adama elə gələcək ki, nə isə başa düşüb, ancaq həqiqətdə heç nə dərk etməyəcək. Ona görə ki, "bu kitablar bütün müdrikiyin, incə və zahiri kitabların müqəddiməsidir". Vardapet Barsəqdən misal gətirən Arakel yazır ki, o gecə-gündüz kitabları oxuyurdu, lakin heç nə dərk etmirdi. Müqəddəs Ruh onun bu əziyyətini görəndən sonra, bu kitabları dərk etmək üçün ona, "sözlərin və obrazların daxilinə nüfuz etmə qabiliyyəti və dərrakə verdi" və s. [30; 29]. Deməli, **yalnız sözlərin və obrazların daxilinə nüfuz edə bilən insan bu yazıları başa düşmək qabiliyyətinə malik ola bilər.** Arakel, mətnlərdə rast gəlinən rəqəmlərlə, yeni tarixlə bağlı isə bildirir ki, "hər bir katalikosun [adının] qarşısında qoyulan il, onun taxta çıxdığı il yox, xüsusi işarədir ki, biz onunla o katolikosu tanıyıraq. Və həm də: **əgər bir-birinə yaxın zamanında iki Karapet və ya iki Poqos varsa, bu tarixlə biz onları bir-birindən ayırıraq və bizdə onların bir və ya iki olmasına heç şübhə olmaz**" [30; 31]. Bu isə o deməkdir ki, qədim mənbələrdəki tarixlər, zamanı, vaxtı təyin etmək üçün yox, söhbətin hansı qəhrəmandan getməsinə aydınlaşdırmaq üçündür.

Məşhur erməni tarixçisi sayılan Movses Xorenatsi (Moisey Xorenskiy) qədim mənbələrdəki adları dəyişdirərək onları sufiliyə əsasən digər adla əvəz edərək yazır: "Beləliklə, bu kitaba əsasən (rəvayətə) başlayaraq deyim: İapetoste, Meroq, Sirat, Taklad, yəni ki, İafət, Qomer, Tiras, Torqom..." [49; 9]. M.Xorenatsinin İapetosteni (Yapet - F. G. B.) - Yafət adlandırması aydındır. Lakin ikinci ad olan Meroq burada Qomerə çevrilir ki, bu da onun digər sufi müdrikləri kimi Meroqu [MR-Q] - Mar-Ağa [MR-Ğ] kimi oxuması deməkdir və burada Ağa sözünün qarşıya çıxması, yəni Mar-Ağa (Meroq) sözünün Ağa-Mar/Qomer [Q-MR] sözünə çevrilməsi sözün mənasına təsir etmir. Erməni mənbələrində midiyalıların mar, Midiyanın isə Mark adlanmasını nəzərə alsaq, razılaşıraq ki, Meroq rəmzi bilavasitə Midiya ilə bağlıdır [5 0; 238]. Sirat [SRT] sözünün Tirasa [TRS] çevrilməsi isə onu göstərir ki, o da digər müdriklər kimi sözü eyni zamanda əksinə də oxuyur (TRS - SRT) və bu sufi məntiqinə görə, eyni mənalıdır. Lakin Movsesin Takladı - Torq kimi göstərməsi o de-

məkdir ki, onun yazıları yalnız xəbərdarlar üçün yazılmışdır. Çünki yalnız xəbərdarlara məlumdur ki, Taklad [T-KLD], yeni Ata-Kelad/Gelat/Xald (kəldanilərin atası) elə Torq [T-RQ], yeni Ata-Qor (Qor atadır) və ya türkdür.

Əl-Fərabiyə görə də **qədim sirləri dərk etmək üçün ilk növbədə dil haqqındakı elmi başa düşmək lazımdır. Dildən sonra varlıqlara verilmiş adların qanunlara, deyimlərin və danışmaların quruluşuna və s. fikir vermək lazımdır. Üçüncü isə məntiqdir ki, məntiqi fiqurlara görə, rəvayət edən cümlələrin düzülüşünü dərk etmək və ondan nəticə çıxarmağı öyrədir. Dördüncü - elm poetikadır ki, nitqlərin ardıcılığını, keyfiyyətinə görə tanınmasını, yeni tənəsübünü, müəyyən zamanını və s. bilmək lazımdır. Məhz bu elmlərdən sonra Fərabiyə görə, hesabat, yeni riyaziyyat elmi gəlir. Fərabiyə bildirir ki, bunları bilən müdrikiyin şərbətini içəcək, həqiqətə məhəbbəti artacaq, məhz bu vasitələrlə, Allahın köməyi ilə gizliləri dərk edəcək və sənə xeyir olanları qavrayacaqsan [5]; 2].**

İbn Ərəbi sufilərin gizli elmləri haqqında yazır: "Peyğəmbərlər sadə dildə danışaraq, öz nitqlərini hamıya şamil edirlər və bilənün bunları başa düşəcəyini, sözlərin dərk olunacağını hesab edirlər. Elçilər də sadə xalqı nəzərə alırlar, çünki dərk edənün səviyyəsini bilirlər. Bu səviyyəni Allahın vergisindən danışanda O da (Məhəmməd) qeyd edirdi: "Bu ər kişiyyə verirəm (hərçənd mənim üçün fərqi yoxdur), çünki qorxuram ki, Allah onu oda ata". Bax, beləcə o, **zəif ağılda olanı və məntiqsizləri, o insanları ki, onları təbiət və şəhvet idarə edir, nəzərə aldı.** Eynilə onlar tərəfindən (peyğəmbər və elçilər) təqdim olunan biliklər çox başa düşülən geyimdə çatdırılırdı, ona görə ki, dərinliyə enə bilməyənlər, onu kamilliyin ən ali səviyyəsi saysınlar, ona baxıb desinlər: "Bu geyimlər nə gözəldir!" Lakin dəqiq biliyi olanlar isə, dalğıc - müdriklik incisi axtaran deyər: "Bu paltar - şahındır" - sonra onun necəliyinə, hansı materialdan olmasına baxacaq, onu kim geyinmişdir: beləcə o, digərlərinin başa düşmədiyini, bu elmdən məhrum olanların başa düşmədiyini biləcək. Onlar dünyada və öz xalqları içində belələri, peyğəmbərlər, elçilər və varislər olduğunu bilərək sadə dilə, adi insanlar və seçilmişlər üçün ümumi olan dilə müraciət etmişlər. **Bu dildə seçilmiş, adi insanların başa düşdüyünü biləcək və bundan daha çox başa düşəcək, çünki elə buna görə onu, adi insanlardan fərqli olaraq seçilmiş adlandırılar.** Bununla biliklərin xəbərçiləri

kifayətlənmişlər. Onun (Musa peyğəmbərin) kəlamının müdrikiyi məhz bundadır: "Mən sizdən, sizin qarşınızdakı qorxudan qaçdım". O, demədi: "Mən sizdən, təhlükəsizliyimə və saxlanmağıma olan məhəbbətimə görə qaçdım" [15; 25]. Ərəbinin yazdığından belə çıxır ki, əvvəla, Quranın və digər yazıların əsl mənasını yalnız seçilmişlər dərk edə bilirlər və onlara bilavasitə qədim sirləri bildikləri üçün seçilmiş deyiblər.

Gizli mənanı dərk edə bilməyən adi insanı isə Ərəbi "təbiət və şəhvət idarə edən, zəif ağılda olan, məntiqsiz" sayır və "insani heyvan" adlandırır. Erməni tarixçisi M. Xorenatsiyə görə də bütün müqəddəs yazılar yalnız seçilmişlər adlanan yəhudilərə aiddir, adi insanlar isə nifrətə layiq olduqları üçün yazılarda qeyd olunmağa layiq deyillər [49; 5]. XVI əsrdə yaşamış Varmiya yepiskopu, kardinal Qozi isə demişdir: "Əhdi-Ətiqi xalqa oxumağa vermək - müqəddəs şeyi itə vermək, mirvarini donuzun qabağına atmaq deməkdir" [52; 357]. Kardinalın bu fikri, Matfeyin İncilində belə qeyd olunur: "Müqəddəs şeyləri itlərə verməyin, öz mirvarinizi donuzların qarşısına atmayın ki, onlar onu tapdalamasınlar və dönüb sizləri parçalamasınlar" [8; Mf.7:6].

Maraqlı haldır ki, qədim Misir məntiqinə görə, yerli misirlilər insan, yad tayfalar isə insan sayılmırlar. Xalqın ümumi bədbəxtliyi zamanı misirlilər şikayətlənirdilər ki, "yadellilər kənardan Misirə gəlmişlər... Kənar ölkənin sakinləri burda adam olmuşlar" [11; 47]. Qədim hind yazısı olan Mahabharatada adi insanlar "ev heyvanı" siyahısında öküz və keçidən sonra, qoyun, at, qatır, uzunqulaqdan isə əvvəl qeyd olunan yeddiliyə daxildirlər [27; 309]. Buradan belə çıxır ki, qədim yazıların adi insanlara heç bir aidiyyəti yoxdur və bütün yazılar bilavasitə, Quranda "anlayan tayfa" kimi qeyd olunmuş peyğəmbərlərə, yəni seçilmişlərə aiddir və yalnız onlar bu mənlərdə yazılanları başa düşmək qabiliyyətinə malikdirlər.

İbn Ərəbi seçilmişlərin elmi haqqında yazır: "Peyğəmbərlər öz biliklərinin mənbəyini İlahi ilhamın qaynağından alırlar. Onlar bilirlər ki, ağıl öz düşünmə məntiqində, dünya nizamını olduğu kimi dərk etmək qabiliyyətində deyil. Xəbər - dadma vasitəsi ilə dərk olunanı başa düşmək qabiliyyətində deyil. Buna görə də, tam bilik - yalnız İlahi üzəçıxmada - o zaman ki, Allah "daxili gözdən" (bəsirə) örtüyü götürür və o əbədinə və yaradılmışı, varlığı və qeyri-varlığı, qeyri-mümkünü, mütləqi, həqiqətdə və təcəssümdə

bunun kimi olanı dərk etməyə başlayır [15; 14]. Quran - örtük (pərdə) rəmzini, Günəşin çıxdığı yerdə yaşayan insanlarla bağlayır: "O, Günəşin çıxdığı yerə çatanda gördü ki, O, aramızda örtük yaratmadığımız insanların başının üstündən çıxır". Günəşin batdığı yer isə, yenə də yanında insan yaşadığı bataqlıq mənbəyidir (Quran, 18:90, 18:84). Belə çıxır ki, **Qurana görə, "örtüyü olmayanlar", yəni Allahın sirlərini bilən seçilmişlər nəslə bilavasitə Günəşin çıxdığı yerdə yaşayırlar.** Günəşin çıxdığı yer haqqında biz Albaniya və Şərq rəmzləri ilə əlaqədar yazacağıq.

İbn Ərəbiyə görə, **peyğəmbərlər xüsusi müqəddəslərdir ki, yüksək əbədi səviyyələri mövcuddur, onlar odda, yəni cənnətdə elçi və peyğəmbərlərlə əbədi dünyada olurlar [15; 14].** Əflatun "Fedon" əsərində, insanın öləndən sonra o dünyaya düşüb, orada əbədi yaşamasını reallıq kimi göstərir və qeyd edir ki, "orada da insanlar yerdə yaşadıkları kimi yaşayırlar. Onların da orada öz məbədləri, müqəddəs yerləri var və onlar o dünyada, yəni cənnətdə dərdsiz-qəmsiz ömür sürürlər. O dünyadakılar Yerdəki insanlarla yuxu-görmə və s. telepatik yollarla əlaqə saxlayırlar... Bizim üçün su, dəniz nədirsə, onlar üçün o havadır. Bizim üçün hava nədirsə, onlar üçün o efidir. Onlar heç vaxt xəstələnmirlər. Ağılarda, görmə və eşitmədə onlar bizdən hava sudan və efir havadan nə qədər təmizdirsə, bir o qədər fərqlənirlər" [53; 110, 111]. Qurana görə, o dünyadakı həyat buradakından daha gözəldir: "Buradakı həyat - yalnız oyun və əyləncədir: Allahdan qorxanlar üçün gələcək məkan daha gözəldir. Doğrudanmı, siz dərk etmirsiniz" (Quran, 6:32). Belə çıxır ki, ruhlar dünyası həqiqətən mövcuddur və o **dünyanın əsas sakinləri də məhz peyğəmbərlər, elçilər nəslidir.** Əflatuna görə, o dünyada yaşayanların yerdəki müqəddəslərlə əlaqə saxlamasının əsas səbəbi, Allahın - anlayan tayfa, yəni peyğəmbərlər nəslə üçün xüsusi qaraciyər növü yaratması və ona **"gələcəyi görmə" xüsusiyyətini verməsidir [1; 71E,72V].** "Kitabi - Dədə Qorqud"dakı "Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi" ifadəsi əsl bəg ərlərinin peyğəmbərliklə əlaqəsi mənasındadır [4; səh.77]. Belə çıxır ki, seçilmişlər nəslə, adi insanın orqanizm quruluşuna görə də fərqlidir, yəni onlara, **Allahla və Göydəki ruhlarla əlaqə saxlamaq qabiliyyəti verilmişdir.**

İbn Ərəbi yazır: "Bu bilik xüsusidir, o çox aşağılardan gəlir, çünki ayaq insanda ən aşağıdadır, ondan da aşağı, onun altındadır, yəni yoldur. O

adam ki, Allahın təcəssümünün yol olduğunu başa düşür, o dünya nizamını olduğu kimi dərk edir - Onda, Böyük və ən Alidə sən də hərəkət edirsən və təqib edirsən, çünki Ondan başqa dərk edilə bilən yoxdur və O - varlıqların, bütün hərəkət edən hər şeyin təcəssümüdür. Ondan başqa bilən yoxdur: sən kimsən? Öz həqiqi varlığını və öz yolunu (tərikə) dərk elə, çünki dünya nizamının dili ilə sənə izah olundu - əgər sən başa düşdünsə. O həqiqi dildir və onu yalnız həqiqi dərk etmə qabiliyyəti olan başa düşə bilər, çünki Allahla əlaqələndirilən çoxdur və Onun siması müxtəlifdir [15; 10]. Ərəbinin bu deyimindən aydın olur ki, həqiqi bilik yalnız ilkin materiyyadadır və bilavasitə Əbədi Allah da odur. Onu dərk etmək üçün sən sufi müridi mütləq kamillik yolu olan tərikə (təriqət) silsiləsini - sufi qardaşlığının (türüklərin) mistik yolu olan silsiləni keçməlidir. Yəni sufi bəqa (bəqlik) səviyyəsinə nail olmaq üçün kamillik yolu ilə getməlidir ki, bu yol da "tərikə" - "dini kamilləşmə", Allahın dərkində "həqiqətə aparan yol" fikrini ifadə edir. Quranda (46:30) yol mənasında işlənən "tərikə" rəmzini, Qəzali də - həqiqi biliyə çatma, Allaha mistik yaxınlaşma mənasını qeyd edir [54; 292].

Tərikə - mənbələrə görə, praktik üsul - xüsusi normalar mənasındadır ki, onun vasitəsilə mənəvi paklığa can atan insan İlahi həqiqəti dərk etmək yoluna qədəm qoyur. Qəbul olunmuşdur ki, bu yolu tutan sufilər IX əsrdən başlayaraq Xorasanda "müəllim (şeyx, mürşid) - tələbə" (mürid) institutu yaradırlar və bu Allahın dərkini mistik yoluna, yəni tərikə yoluna qədəm qoyanların dərnəyi sayılır. Bu dərnəyin üzvləri, yəni tərikə yolunu tutanlar - mənbələrdə türüklər, yəni türklər adlanır. Məhz bu zamanlardan, tərikə yolunu tutanların, yəni türüklərin, türklərin elmi - ümumi kütlənin elminə çevrilir. XII əsrlərdən sonra isə artıq Allahın mistik dərk yolu ilə gedən müridlər (neofit) müxtəlif tərikə cəmiyyətləri yaratmağa başlayırlar [36; 224]. Bundan sonra xristianların monax ordenlərinə oxşar çoxlu sufi qardaşlıqları yaranır ki, onlara - sufi monastırı, sufinin yaşadığı yer - Zaviyələrdə rast gəlinir. Mənbələrə görə, XII - XIV əsrlərdə sufi qardaşlığı olan türklərin (türüklərin) inkişafından sonra bu yaşayış məkanı genişlənmişdi, bura artıq kompleks tikintilər, müqəddəs məqbərəsi, məscid, müridlərin hücrəsi və s. daxil idi.

Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, **türk adı müridlərə, onların Allahın dərk yolunu tutması ilə bağlı verilmişdir və sufi terminlərinin demək olar ki, hamı-**

sı türk sözləridir. L. Qumilyov "Qədim türklər" kitabında xüsusi qeyd edir ki, "türk" adı altında 5-ci əsrdə knyaz Aşınanın ətrafında birləşən, VI-VIII əsrlərdə isə xalq kimi formalaşan və türk dilində danışan orda nəzərdə tutulur. Lakin eyni dildə danışan qonşu xalqlar qətiyyənlə türk hesab edilmir [55; 33].

Digər tərəfdən, **tərikə yolunu tutmuş türklər mənbələrdə "şeyxlər nəslini" sayılır və onlar "əhli əs-silsilə" adlanır ki, baniləri də Məhəmməd peyğəmbər hesab edilir [36; 209].** Müasir dövrün sufilərindən hesab edilən İdris Şahın yazdığına görə də, **sufi ordenlərini yaxud tərikəni Məhəmməd peyğəmbər və ya onun əshabələri yaratmışlar [56; 85].** Əgər nəzərə alsaq ki, "əhli əs-suffa" və ya "əshab əs-suffa" ("örtük əhli") rəmzləri də sufi əhli mənasındadır və bu təsəvvüf elmi islamla bir vaxtda yaranmışdır, razılaşıraq ki, **Məhəmməd peyğəmbər adi insan yox, sufi silsiləsini keçmiş şeyxlər, pirlər, yəni seçilmişlər nəslinin banisidir.** Bu isə o deməkdir ki, "əshab əs-suffa" deyəndə elə Məhəmməd peyğəmbərin əshabələri nəzərdə tutulmalıdır. Çünki Məhəmməd peyğəmbərin əshabələrindən bir neçəsinin təsəvvüf elmi ilə bağlılığı məlumdur (Abu-d-Dardə, Abu Zərr, Huzayfa və s.) [36; 225, 228].

Müasir dövrün sufi araşdırıcısı İdris Şah yazır ki, tərikə yolunu tutmuşların cəmiyyətinə, yəni Ordenə daxil olmaq üçün onun bir neçə yüz - Xəlf adlanan filiallarından birinə daxil olmaq lazımdır. Burada ən aşağı dərəcə saleh adlanır ki, bu dərəcəyə namizəd Ordenin yığıncaqlarında iştirak edir. O pir, yəni başçı tərəfindən razılıq alandan sonra saleh olur [56; 87]. Saleh, Xəlfin başçısı tərəfindən Ordenə qəbul olunandan sonra mürid və ya şagird adını alır, ikinci səviyyə olan Təriqətə aparan yola qədəm qoyur. Mürid pilləsində saleh (axtaran) Xəlfdə və ya monastrdakı yığıncaqlarda iştirak edir. Nəhayət, ustad nəticəyə gəlir ki, şagird Təriqət (türk - F. G. B.) tituluna layiqdir və məhz bundan sonra pir ona magik bilikləri öyrətməyə başlayır. Sonra o Səfər-ulla pilləsinə, yəni "biliyə səfər etmə" (ilkin materi-yaya - F. G. B.) səviyyəsinə yüksəlir və Ordenin banisini "öz piri" adlandırır. Müəllim isə şeyx və ya Mürşid adını alır [56; 89,90]. Saleh, Xəlf, Pir, Şeyx və s. rəmzlərin açmasını biz aşağıda verəcəyik.

Sufi dahisi Qəzalinin yazdığına görə, tərikə yolu Allahın dərkinə aparan yeganə yoldur və bu yolu gedən sufilərin həyat tərzini ən yaxşı həyat tərzidir. Onların adət və ədəbləri isə ən pak adət və ədəbdir. Sufilərin hərəkət və iş-

lərinin mənbəyi peyğəmbərin nurundan bəhrələnir, dünyada insanların özlərinə rəhbər tutacağı ikinci belə bir nur yoxdur. Tərikə yoluna qədəm qoymuş sufi yolun elə başlanğıcında gizlinləri seyr etməyə başlayır və hətta gümrəh vəziyyətdə mələkləri və peyğəmbərlərin ruhlarını seyr edir, onların səsinə eşidir və s. Gözəgörünmə və seyr etmə artdıqca səviyyə yüksəlir. Kamilləşmənin sonunu isə bəziləri tam (Allaha) qovuşma, digərləri birləşmə, üçüncülər isə - (son səviyyəyə) çatma adlandırır. Məhəmməd peyğəmbərin, bu dünyadan ayrılıb Xira dağına gəlməsi, orada öz Ağası ilə təkbətək qalması və ona İlahi münasibətinə ərəblər: "Həqiqətən, Məhəmmədin öz Ağasına ehtirası alışdı!" dedilər. Bu vəziyyəti bilavasitə hiss etmək istəyən isə yalnız sufilik yolu ilə getməlidir [57]. Qəzalinin bu fikrindən belə çıxır ki, **Məhəmməd peyğəmbər bilavasitə tərikə - türklük yolunu keçib, Allaha qovuşmuş sufi piri**dir. Quranın 86-cı surəsi "Tarik", yəni tərikə, türk adlanır ki, bunu "gəcə gələn" mənasında tərcümə etmişlər. Lakin burada gələn ulduz, insan kimi doğulacaq və "qaytaran Göylə yarılan Yerin arasında" olacaqdır. Biz aşağıda gecə rəmzinin axirətlə bağlı rənz olduğunu göstərəcəyik.

Dini inama görə, Məhəmməd peyğəmbər Merac gecəsi insanbaşı Bu-raq atı ilə Məkkədən (Əl Haram) səmadakı Yersəlimə (əl-Əqsa) "səyahətə" çıxmış, oradan isə "nur pilləkəni" ilə (bəzən "pilləkən gecəsi" də adlanır) qalxaraq, Allahla "görüşüb söhbət etmişdir". Quranda son peyğəmbərin Göyə çıxması belə ifadə olunur: "Tərif olsun Ona ki, öz qulunu gecə toxunulmaz (Məscidülhəram) məsciddən, ətrafından mübarək etdiyimiz uzaqdakı (Məscidüləqsa) məscidə apardı və Bizim nişanələrimizi ona göstərdi. Həqiqətən O hər şeyi eşidən və hər şeyi görəndir!" (Quran, 17:1). Ümumiyyətlə, Quranın 70-ci surəsi "əl-Məaric", yəni "Dərəcələr", "Pillələr" surəsi adlanır ki, buradakı "pillə" sülhərin "tərikə yolu" mənasındadır. Quranda bildirilir ki, "Pillələr sahibi olan Allahdır! Mələklər və ruh Onun yanına, müddəti əlli min il olan bir gündə qalxarlar!" (Quran, 70:3,4). Digər yerdə isə qeyd edilir ki, "Biz istədiyimiz şəxsi pillə-pillə yüksəldirik" (Quran, 6:83). Bu o deməkdir ki, sufi silsiləsini yalnız Allahın istədiyi insan qalxa bilər. "Pillə-pillə yüksələn" isə yalnız "açıq təsdiq ilə gələn", yəni son peyğəmbər olacaqdır: "Bəlkə onların nərdivanları var ki, onda qulaq asırlar? Qoy qulaq asan açıq təsdiq ilə gəlsin!" (Quran, 52:38). Və ya: "Onların üz döndərmə-

ləri sənə ağır gəliрсə, yerin altına apararı bir lağım və ya Göyə çıxacaq bir nərdivan tapsaydın, onlara nişanelərlə gələrdin! Allah istəsəydi, onları doğru yola gətirərdi: elə isə cahillərdən olma!" (Quran, 6:35). Bu isə o deməkdir ki, **axirətdə gələn peyğəmbər, ölüm şahlığının rəmzi olan yeraltı mağaraya apararı yolu göstərməklə bərabər sufilik pilləsini keçib sirləri biləcək və açıq nişanelərlə gələcəkdir.**

Son peyğəmbərin merac gecəsi yeddi Göyü keçib Allahla görüşməsi, onun sufi silsiləsini, yəni pilləsini keçməsi mənasındadır. Eyni zamanda mənbələərə görə, Məhəmməd peyğəmbərə qədər bu atı İbrahim peyğəmbər minib Göyə çıxmışdır [36; 43]. Bu isə o deməkdir ki, **Məhəmməd peyğəmbər kimi, İbrahim peyğəmbər də tərəkə silsiləsini addımlamış sufi piri-dir.** Məhəmməd peyğəmbərə qədər bu atı İbrahim peyğəmbərin minib Göyə çıxması o deməkdir ki, Məhəmməd peyğəmbər burada ikinci, yəni axirətdə gələn Mehdi obrazındadır.

Sufizmdə sufinin kamillik yolu ilə qalxdığı pillələrə, yəni tərəkə silsiləsinə "mənzil" də deyilir. Tərəkə yolunu tutmuş türk, yəni sufi müridi məqam zamanı - ekstaz vəziyyətində nurlanma, yəni aydınlaşma (kəşf) səviyyəsinə çatır. Ərəbi yazır: "Ekstaz - pərdənin götürülməsi, tamaşa edənin seyri, dərk olunma, qaibin tamaşası, gizli ilə söhbət və itirilmişlə dostluq, bu səninin özünün "itirilməyin" mənasındadır" [54; 106]. Qəzali, kamilliyin artım mərhələsindəki pilləni, yəni mənzili bilavasitə "makamat" adlandırır. Hucviriyə görə, "məqam" peyğəmbərin həmişə dayandığı "mənzildir"sə, müqəddəsin qısa müddətli yüksəldiyi "mənzil" - "hal" adlanır. Qəzali fəlsəfəsinin araşdırıcısı olan Naumkin yazır ki, "hal" - yüzilliklər boyu insanın, ən yüksək ekstatik səviyyə olan "Allahın sakinliyini" hiss etməsidir: "keyfiyyət məqam adlanır, o möhkəmlənəndən sonra isə "hal" olur" [54; 271, 272].

Məşhur sufi mistiki Bəhaullanın "Yeddi vadi" kitabına görə, insan ruhunun cismindən Göy dünyasına qədər etdiyi səyahət, yəni məqam yeddidir (göyün yeddi qatı) ki, bəziləri bunu yeddi vadi, bəziləri isə yeddi şəhər adlandırır. Birinci vadi "Axtarış vadisi"dir ki, burada sufi dözümlülük nümayiş etdirməlidir. İkinci vadi "Məhəbbət vadisi"dir ki, burada o məhəbbət alovuna düşüb əzab çəkir. Allahın "Yar" olduğu mürid bu pilləkəni keçəndən sonra "Dərketmə vadisi"nə daxil olur. Burada onun "daxili gözü", yəni ru-

hunun (bəsirə) gözü açılır və o bu "gözlə" yaradılışın sirlərini dərk etməyə başlayır. Sufizmdə "gözünü yum ki, görəsən" deyimi, onların məhz ruhun gözü ilə görməsi mənasındadır. Buranı keçən səyyah "Qovuşma vadisi"nə daxil olur və o Allahın gözü ilə görür, qulağı ilə eşidir. O "dostunun" (Allahın) məbədgahına daxil olub istəkli sirdaş kimi çadırı öz sevgilisi (Allahla) ilə bölür. Beşinci vadi "Məmnunluq vadisi"dir ki, burada səyyah ehtiras örtüyünü yandırır, daxili və zahiri gözü ilə hər şeyinin daxilini, xaricini dərk edir. Buranı keçən səyyah "Təəccüb vadisi" olan böyüklük okeanına daxil olur və hər an onun təəccübü artır. Nəhayət, "təəccübün" dağlı təpələrinə qalxandan sonra səyyah, "Əsl miskinlik və tam yox olma vadisi"nə qədəm qoyur. Bu "mənzildə", yəni pillədə şəxsiyyət tam yoxa çıxır və Allah dərgahına qədəm qoyur. Həqiqi sevənin və yaxın dostun öz sevgilisinə çatması kifayətdir ki, Sevgilinin gözəlliyinin qılgıcımı və sevən ürəyin alovu alışıb, bütün pərdəni və örtüyü yandırsın. Bu tam yox olma "mənzilində", səyahətçiyə təsir edən bütün şeylər yox olur və əbədiyyət üfüyündə qaranlıqdan İlahi Sifət qalxır. Ən yüksək mərhələyə çatıb, qüdrətli pilləkənə yaxınlaşanda və Sevgilini görəndə hər şey yaddan çıxır. Bu şəhərdə artıq insanı İlahi şafəq öz ağuşuna alır. Bu vadi "Mahmud məqamı" (əl-məqam əl-Mahmud - F. G. B.), yəni "Təriflənmiş mənzil" (pillə) adlanır (Quran, 17:81). Kim ki, Göylə vəhdət səviyyəsinə qalxıb Kamil Həqiqət dənizinə yüksəlir, bu şəhərə pərəstiş edir - bu isə Allahda həyat pilləsidir - sirlərə aqah olana ən son dayanacaq və sevənlərin son vətənidir. Lakin sirli okeanın faniləri üçün bu pillə ürəkdəki dayağın birinci qapılarıdır, yəni insanın, ürək şəhərinə ilk girişidir: ürək isə dörd vəziyyətdən yaranmışdır, qohum ruh tapılışdı, bunları da qeyd etmək olardı [58]. Qeyd etmək lazımdır ki, "Mahmud məqamı" pilləsi (mənzili) ümumiyyətlə, Bəhaullaya görə, peyğəmbər və böyük dayaq, mənasındadır. Ərəb dilində "tərif söyləmək", yəni Mahmud, Əhməd və Məhəmməd rəmzləri eynidir ki, burada Mahmud sözü həm Allahın adlarından biri, həm də Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biridir. İslamda Mahmud, yəni Məhəmməd peyğəmbərin məqamı, cənnətdə ən ali yer kimi qəbul olunmuşdur ki, Allah tərəfindən ona vəd verilmişdir. Quranda məqam rəmzi mələk pilləsinə aid edilir: "Bizim aramızda məlum məqamı olmayan heç kəs yoxdur" (Quran, 37:164). Əgər biz nə-

zərə alsaq ki, Qəzali bu kamilləşmə səviyyəsinə, Məhəmməd [MHMMMD] və Mahmud [MHMD] rəmzləri ilə eyni məna daşıyan "məqamat" [MQMT] rəmzini aid edir, razılaşırıq ki, Məhəmməd peyğəmbər rəmzi elə mələk məqamı rəmzidir [54; 271]. **Yəni Məhəmməd peyğəmbərin obrazı sufizm-də ən ali səviyyəyə - mələk səviyyəsinə yüksəlmiş türk müridinin obrazıdır.**

Mələk məqamının, yeni səviyyəsini yaxşı başa düşmək üçün qədim mənbələrə müraciət edək. Aleksandriyalı Filon yazır ki, dünyanı yaradanda Allah müxtəlif dərəcəli təmizliyə malik bədənsiz düşünən ruhları yaratmışdır. Daha təmiz ruhları daha mahir bədənlə birləşərək mələklərə çevrilmişlər, az təmizlər isə insan ruhları olmuşlar. Bu ruhları həm hissiyyatda və həm də düşüncədə aktivdirlər. Onlar Allahın iradəsinə qarşı qoyula bilən bəzi ruhi azadlığa da malikdirlər. Bədənin ölümündən sonra ruh ali sferaya qalxıb mələklər əhatəsində hüzurdan ləzzət də ala bilər. Sonra onlar Göy dünyasına və hətta Allahın aləminə qalxa bilirlər [14; 369]. Belə çıxır ki, mələk, yeni peyğəmbərlər ruhu adi insan ruhundan təmizliyinə görə fərqlidir və ən ali səviyyəyə yüksəlmək üçün ruh bilavasitə peyğəmbərlər nəslinin nümayəndəsində zübur etməlidir.

Digər tərəfdən, tərəkə yolunun Mahmud məqamı (ət-tərəkə əl-Mahmud - "bəyənilmiş yol") eyni zamanda cadugərlik, magiyanın icazə verilmiş, yeni qanuni yolu sayılır ki, bunun əksi isə məzəmət edilən yoldur (ət-tərəkə əl-məzmuma). Quranda Məhəmməd peyğəmbər sahir, yeni cadugər və mashur, yeni cadulanmış adlandırılır (Quran, 10:2, 17:47). Onun nəsihətləri isə - kim tərəfindən isə ona verilən cadugərlik (sehri-yusar) sayılır (Quran, 74:24, 28:36 və s.). Belə çıxır ki, silsilənin ən ali səviyyəsi olan Mahmud (Məhəmməd) məqamı eyni zamanda sehrbazlıqdır ki, bu sehrbazlıq Misir sehrbazları ilə eynidir [36; 211]. Sehr sözünün - "əs-sahara" rəmzi ilə eyni olması ona işarədir ki, bu rəmz Qurandakı Sakara rəmzi ilə bir kökdəndir (Quran, 54:48,74:26-28,43). Bu isə o deməkdir ki, "Mahmud məqamı" - "cəhənnəm odu" mənasını verən sakara ilə də bağlıdır. Qədim Misirdə Sakar/Sokar rəmzi ölüm şahlığı və ruhları dünyası mənasını daşıyır və biz bu haqda yazacağıq.

Mənbələrdə Mahmud məqamından başqa əsasən İbrahim məqamından da danışılır ki, bu da İbrahim peyğəmbərin Kəbəni tikdiyi vaxt durduğu daş mənasındadır. Nəticələri ümumiləşdirsək, belə qərara gələrik ki,

İbrahim peyğəmbər, sufizmin ən ali məqamına yüksələrək, sehr, magiya vasitəsi ilə Kəbəni tikmişdir və s.

Sufi silsiləsinin - mütləq reallıq olan Həqiqət, yəni "Əsl miskinlik və tam yox olma vadisi" özlüyündə iki fazadan - fəna (itirilmə) və bəqa (baka), yəni bəqlikdən (əbədi mövcudluq) ibarətdir. Fəna fazasında mürid özü özü-nün bu dünyadakı mövcudluğunu hiss edərək, Allaha, yəni İlahi mühitə qovuşur. Bəqa/Baka fazasında, yəni bəqlik səviyyəsində isə o əbədi Allah-da olur. Bu səviyyədə artıq sufi ilə Allah (ilkin materiya) arasında heç bir maneə olmur. O ilkin materiyanı idarə etmək, onu istədiyi varlığa vermək, varlıqlardan onun daxili strukturu haqqında informasiya almaq, istədiyi şeyi yaratmaq üçün vacib olan üsulu tam dərk etmək və s. İlahi qüdrətə sahib olur. Deməli, **iranlıların - Allah mənasını verən "baqa", rusların isə "boq" sözləri məhz sufilərin bəq sözüdür ki, bu da səbəblər səbəbi olan ilkin materiyyaya qovuşmaq, onunla vəhdət təşkil etmək deməkdir.** Sufinin bu vəziyyəti "İlahinin sakinliyi" (Allahın iştirakı) adlanır. Bu isə İbrahim məqamında tikilmiş Kəbə evində ilkin materiyanın, yəni İlahi odun - cadu, sehr vasitəsilə yerləşdirilməsi mənasındadır. Kəbə evində sehr və cadu vasitəsi ilə tikilən binanın içində İlahi od mövcuddur ki, Quran bu fikri belə yazır: "Onlar dedilər: "Bunun (İbrahim) üçün bir bina tikin və özünü də oda atın!.. Biz dedik: "Od, İbrahim üçün sərin və zərərsiz ol!" (Quran, 37:97, 21:69). Və o vaxt İbrahim: "Ya Rəbbim, buranı təhlükədən uzaq bir ölkə et, əhalisinin Allaha və axirət gününə inananlarına müxtəlif meyvələrdən ruzi ver!". O dedi: "Kafir olanlara da müvəqqəti bir qədər ruzi verirəm, sonra da cəhənnəm oduna düşür edərəm. Bu qayıdış nə fənadır". İbrahim, İsmailə birlikdə Beytin təməlini yüksəldəndə demişdi: "Ey Rəbbimiz! Bizdən qəbul et, axı sən həqiqətən eşidən və bilənsən. Bizi, Sənə itaət edən müsəlman et və nəslimizdən də sənə itaət edən cəmiyyət yarat və bizə ibadət edəcəyimiz yeri göstər və tövbə edəndə Bizi şərəfləndir. Axı Sən tövbələri qəbul edən mərhəmətlisən" (Quran, 2:126-128). Bu isə o deməkdir ki, **İbrahim peyğəmbərin tikdiyi ev, təhlükədən uzaq bir ölkədir ki, bu da ruhlar dünyası mənasında cənnətdir. Deməli, İbrahim sehr vasitəsi ilə Göydə ruhlar dünyası yaratmışdır və insan öləndən sonra onun ruhu bu dünyaya qalxır. Quranda İbrahim peyğəmbərə və Luta xilas kimi verilən aləm mə-**

nasında olan od (Quran, 21:69,71) - "Kitabi - Dədə Qorqud"a görə "bustana", yəni cənnəti-gülüstana çevrilmişdir [4; 109].

İbn Ərəbi yazır: "Allah bu insan varlığını ölüm yolu ilə məhv etmir; bu, yoxluğa getmək deyil, ayrılıqdır (təfriq); O insanı özünə götürür. Bunun yeganə vəzifəsi - Allahın onu özünə götürməsidir - "Ona isə hamı qayıdır". Onu özünə götürərək O onu özünə götürüb, ona bu gəmidən fərqli gəmi - onun düşdüüyü məkanın, yəni qalacağı məkanın gəmisini verir, qalacağı ona görə deyilir ki, burada düzgünlük var (itidal): o heç bir zaman ölmür, yəni hissələri ayrılmır. Alov sakinlərinə gələndə isə onlar da xoşbəxtliyə, fəqət alovdakı [xoşbəxtliyə] can atırlar: bu cəza əziyyətinin sonunda mütləq alovun forması orada mövcud olanlar üçün sərinclik və təhlükəsizlik olacaq. Onların səadəti budur. Alov sakinlərinin öz vəzifələrinin icrasından sonrakı səadəti - Allahın sevimlisi olan İbrahimin duyduğu səadətdir. O alova qarq ediləndə onun görünüşü və onun haqqında bildiklərindən əzab-əziyyət çəkir və hesab edirdi ki, o (alov) onunla təmasda olan bütün canlı varlıqlar üçün əzablı olan formadır; Allahın bu forma ilə ona nə vermək və nə göstərmək istədiyini bilmirdi. Beləliklə, bu əzablardan sonra o sərinclik və təhlükəsizlik tapmaqla eyni zamanda onun rəng formasına (özünün duyduğu şəkildə) şəhadətlik etdi və insanların gözündə isə o alov idi. Çünki eyni şey müxtəlif gözlər üçün fərqlidir - Allahın işi belədir. Buna görə də əgər istəyirsənsə de ki, **Allah bu dünya nizamında (dünya quruluşu) zühur etmişdir, əgər istəyirsənsə, de ki, dünya, onun özündən ona baxanda Allahın zühuru kimidir, yəni [İlahi] üzəçixmanın dəyişməsi nəticəsində baxanın gözündə də dəyişilir və bütün bunlar həqiqətlərdə mümkündür.** Əgər ölmüş və ya öldürülən (kim tərəfdənsə) ölümündən və ya öldürüləndən sonra Allaha qayıtmısaydı, Allah bir ölümü də əvvəlcədən müəyyənləşdirməzdi və vahid öldürülməyin birini də qanun halına salmazdı. Axı hər şey Onun əlinin altındadır, Onun üçün heç şey itirilmir. O öldürülməyin qanununu yaratmışdır və öz məntiqinə görə, hamıya ölüm təyin etmişdir, çünki bilirdi ki, Onun qulu ondan kənara getməyəcək: O Ona qayıdacaq. Axı O demişdir: "... Hər şey ona qayıdır" - yəni ki, sərəncamın kökü Ondadır və O sərəncam verəndir: hər şey ki Ondən çıxır, Onun təzahürüdür, hətta Onun, onun şəxsiyyətidir: O, həmin şeyin təzahürüdür və O

ona - "Hər şey Ona qayıdır" deyimində vəhy çatdırır [15; 18]. Əl-Ərəbinin bu yazdığından açıq görünür ki, insanın ölümündən sonrakı həyatını, yeni cənnəti Allah təşkil etmişdir. Bu cənnət də elə İbrahimin atıldığı İlahi od mənasındadır. Qəzali ölüm haqqında yazır: "Ağıl deyir ki, qabığın ölümü insani mahiyyəti öldürmür, Quran isə deyir: "Allah yolunda ölmüşləri qətiyyən ölmüş hesab etmə. Yox, onlar diridirlər! Onlar öz Allahında yer alırlar və Allahın öz rəhmilə ona verdiklərinə sevinirlər" (Quran, 3:163,164)... Peyğəmbər bu haqda demişdir: "Ölüm - dostu dostla birləşdirən körpüdür" və "Dünya - kafirlər üçün cənnət, iman adamları üçün həbsxanadır" [47; 4]. Deməli, Qəzaliyə görə də **ölüm, insanın bir formadan digərinə keçməsidir**. Digər yerdə isə o bildirir: "Bu dünya, səyyahların (zəvvarların) o dünyaya keçməyi yolundakı dayanacaq və ya bazar meydanıdır. Məhz burada onlar özlərinə səyahət üçün azuqə yığırlar, yaxud əgər açıq danışsaq - öz cismani hissiyyəti vasitəsi ilə Allahın işləri və onun vasitəsi ilə Onun Özü haqqında bilik əldə edirlər, hansını ki görmək, gələcəkdə onun üçün xoşbəxt həyata çevriləcək. Bu biliyi əldə etmək üçün insan ruhu bu gil və sudan ibarət olan dünyaya enmişdir. Nə qədər ki hissiyyəti onunladır, onun haqqında deyirlər ki, o "bu dünyadadır", onlar gedəndə və onun yalnız mahiyyət keyfiyyəti qalanda, deyirlər ki, o "o biri dünyaya" köçdü [47; 3].

Tövratda İbrahimin, İsağın və s. müqəddəslərin ölümlərini qeyd edəndə yazılır ki, "İbrahim öldü və öz elinə qovuşdu" [8; Bit.35:29]. Quranda isə bu belə ifadə olunur: "Qorxun Allahdan və bilin ki, onda cəm olacaqsınız" (Quran, 2:203). İbrahimin öz elinə qovuşması fikri o deməkdir ki, Göydə yaradılmış ruhlar dünyasını İbrahim peyğəmbər yaratmışdır və bu dünya onun Göydəki əbədi elidir. Allahda cəm olmaq deyəndə isə Göydəki dünyanın Allahın bədəni, yəni yuxarıda qeyd etdiyimiz Pta Allahının bədənində əbədi məskən qazanmaq mənasındadır. Biz yuxarıda ət-Təmimidən sitat gətirib yazdıq ki, Məhəmməd peyğəmbərə görə, "Allahın özü dünyadır", yəni Göydəki cənnət Allahın daxilindədir. Quranda İbrahim xalqına verilən bu dünya haqqında belə yazılır: "Allah iman gətirənlərə isə Fironun arvadını misal çəkdi. Budur, o dedi: "Ya Allah! Mənim üçün öz dərgahında - Cənnətdə bir ev tik və Fironun və onun işindən qurtar. Məni kafir xalqdan xilas et!.. Biz də İsrail oğullarını haqq yurdunda yerləşdirdik və onlara ruzi verdik. On-

lara elm gələne qədər ixtilafda olmadılar. Həqiqətən, sənin Allahın Qiya-mət günü onların fikir ayrılığı ilə bağlı həqiqəti açacaq!" (Quran, 66:11, 10:93). Digər yerdə isə yazılır ki, "Allahın öz lütfündən verdiyi insanlara on-lar həsədmi aparırlar? Axı biz İbrahim nəslinə kitab və müdriklik verdik və onlara ayrıca böyük mülk də verdik" (Quran, 4:54). Burada İbrahim nəslinə verilən Mülk deyəndə bilavasitə Göydəki ruhlar dünyasına apararı yerdəki Mülk nəzərdə tutulur ki, biz onun açmasına aşağıda qayıdacağıq.

Ərəbinin yazdığına görə, İslam dini elə Göydə yaradılmış dünya məna-sındadır ki, məhz onu qəbul edən insanın ruhu o dünyada xoşbəxt ömrü-nü davam etdirir. Ərəbi yazır: "Böyük Allah dedi: Bu dini İbrahim oğulları-na və Yaquba da vəsiyyət etdi: Ey oğullarım, Allah sizin üçün din seçdi: müsəlman olaraq ölün" - yəni Ona tabe olaraq. Burada din sözü dəqiq ifa-də etmək və əhd-peyman üçün əlif və lam səsləri ilə qeyd olunmuşdur, çünki bu din, Böyük Allahın dediği kimi: "Allahda olan bu din - islamdır", yə-ni daha dəqiq tabe olmaq kimi məlumdur və tanışdır. Beləliklə, bu din sə-nin tabeçiliyidir. Böyük Allahdan isə sən tabe olduğun qanunun qəbu-ludur" [15; 8]. Eyni fikrə Quranda da rast gəlmək olar: "İslamı din kimi qə-bul etməyəndən qəbul olunmaz və o son mənzildə ziyanda olanlardan olar... Ey iman gətirənlər! Allahdan lazımi dərəcədə qorxun və yalnız mü-səlman olaraq ölün... Ey Rəbbim! Sən mənə hakimiyyət verdin və hadisə-ləri yozmanı (rəmləri açma) öyrətdin. Göyün və Yerin yaratıcısı. Sən mə-nim bu dünyada və o dünyadakı havadarımsan. Məni müsəlman olaraq öldür və əməlisalehlərə qat!" (Quran, 3:85,102, 12:101).

Ərəbinin sitatındakı əlif və lam səsləri "əl", yəni el, aləm mənasında ruh-lar dünyası fikrini ifadə edir. Əgər biz nəzərə alsaq ki, din [DN] sözü ilə Ədn [DN] cənnətinin adı eyni formada yazılır, razılaşırıq ki, mənbələrdə din de-yəndə Göydə yaradılmış el, yəni Ədn (Eden) cənnəti nəzərdə tutulur: "Allah mömin kişi və qadınlara əbədi qalmaq üçün altından çaylar axan bağlar və Ədn cənnətində gözəl yaşayış yeri vəd etmişdir. Allahın bu xoş niyyəti daha böyükdür: bu - böyük xoşbəxtlikdir... Onların Allah yanındakı mükafatı - altında çaylar axan Ədn cənnətidir ki, onlar orada əbədi qalacaq-dır..." (Quran, 9:72, 98:8). Belə çıxır ki, **müsəlman olaraq ölmək, Allahın ya-ratdığı Ədn, yəni İslam dinində əbədi həyat qazanmaq mənasındadır.**

Lakin "Din" rəmzi Kartirin (III əsr) yazısında Albaniya aid edilərək Aldan (Idn), yəni Din-eli kimi yazılır ki, bu da Ədn cənnətinin elə Albaniya olması deməkdir [50; 58]. Bu dinin İslam olması isə Albaniyanın "issi aləm", yəni "el ruhu" - Allahın ruhu olması mənasındadır və biz bu haqda aşağıda yazacağıq.

Quranda yazılır: "Özünü axmaq yerinə qoyanlardan başqa kim İbrahim dinindən üz çevirər? Biz onu yaxın dünyada seçdik və şübhə yox ki, axirətdə də o möminlər arasında olacaq. Rəbbi ona (İbrahimə): "Təslim ol!" dedi. O dedi: "Mən Aləmlərin Rəbbinə təslim oldum" (Quran, 2:130, 131). Ərəbinin yazdığından belə çıxır ki, hələ İbrahim peyğəmbər, övladları, Yaqub və s. peyğəmbərlər üç min il bundan əvvəl müsəlman olmuşlar, yəni Allahın Göydə yaratdığı ruhlar dünyasının qanunlarına tabe olmuş və bunun hesabına öləndən sonra Ədn cənnətində həyatlarını davam etdirmişlər. Quranın digər yerində deyilir: "Allah yolunda layiqincə cihad edin. O sizi seçdi və dində sizin üçün çətinlik yaratmadı - atanız İbrahimin milləti kimi. Sizi onda və indi (indiki zaman) müsəlman o adlandırdı ki, elçi sizin üçün şahid olsun, siz isə insanlar üçün şahid olasınız. Elə isə namaz qılın, zəkat verin və Allaha sığının! O sizin himayədarınızdır. O gözəl himayədardır və gözəl köməkçidir!" (Quran, 22:78). Digər tərəfdən iman gətirənlərə söz verilən cənnət Quranda Firdous, Nəim, Xüld və Məva cənnətləri adlandırır (Quran, 18:107, 22:56, 25:15, 23:19). Buradakı Firdous (paradiz) cənnəti efirdə fironun yaratdığı cənnət, Nəim cənnəti Əman Allahının cənnəti, Xüld cənnəti - Allahın Mülkü olan Xilatda yaratdığı cənnət, Məva cənnəti isə məvali, yəni mövlaların səyahət etdikləri cənnət mənasındadır ki, bunlar hamısı bir cənnətin müxtəlif adlarıdır və biz bu haqda aşağıda yazacağıq.

Yazılardan belə çıxır ki, ilk müsəlman - yəhudi olan İbrahim peyğəmbər olmuşdur. Lakin Quranda İbrahimin "hənif" olduğu qeyd edilir (Quran, 3:89, 6:162). Hənif adı da müsəlman mənasında, yəni itaət, müti olan imam mənasında işlənir: "İbrahim nə yəhudi, nə xristian idi, o itaət etmiş hənif idi və Allaha şərik qoşanlardan deyildi... De: "Allah doğru demişdir! Hənif olan İbrahimin dinin ardınca gedin, o şərik qoşanlardan deyildi... Həqiqətən, İbrahim Allaha müti olan imam, hənif idi və o Allaha şəri qoşanlardan deyildi... Sonra Biz sənə vəhy etdik: "İbrahim millətinin, hənifin ardınca get, o Al-

laha şərik qoşanlardan olmadı!" (Quran, 3:67, 3:95, 16:120, 16:123). Burada İbrahimin dinin ardınca getmək deyəndə, "Allahda olan dinin", yəni islamın dalınca getmək mənasında - tabe olmaq deməkdir. Yazdığımız kimi, "Böyük Allahdan isə, sənin tabe olduğun qanunun qəbuludur". Bu isə o deməkdir ki, hənif deyəndə, Allaha təslim olaraq "islam" rəmzinin ardınca getmək başa düşülməlidir. Biz aşağıda "islam" rəmzinin açmasını verəcəyik.

Qurana görə, İbrahim peyğəmbərin atası Azərdir ki, bu rənz həm mələk və həm də "odun himayəçisi" deməkdir. Həməviyə görə də Azər pəhləvicə oddur və Azərbaycan ədəbiyyatındakı "nuri - Azər", yəni Azər odu rəmzi də İlahi nur mənasındadır. Qədim Misir yazılarında Oziri [ZR] kimi qeyd olunan Azər [ZR] Allahının adı, islamda Zərr, Rəzzaq [ZRR/ZRR-Q] variantında Allahın 99 şərəfli adlarından hesab edilir. Deməli, **"İlahi od" mənasında olan Azər adı tək olan Allahın adlarından biridir.** Bu ad eyni zamanda mənbələrdə əl-Cəbəl ərazisində Şəhrəzur adlı şəhər kimi qeyd olunur ki, bu da Azər şəhəri - "od şəhəri" mənasındadır. Deməli, Kəbə evi - "Allahın sakinliyi" olan ruqlar dünyası, ruqlar şəhərinin rəmzidir ki, bu dünya və ya şəhər də İlahi oddan, yəni ilkin materiyadan ibarətdir.

Yazdığımız kimi, İbrahim peyğəmbər "İbrahim məqamında" sehlə Kəbə evini, yəni ruqlar dünyası olan cənnət yaratmışdır. Sufilərin "məqam" rəmzi özlüyündə "qam" rəmzindən yaranmışdır ki, bu da şamanlıq, ekstaz vəziyyəti deməkdir. "Kitabi - Dədə Qorqud"da Amit (Midiya - F. G. B.) soyunun aslanı olan Qazan xan öz elini "Qom qomlamam qoma yurdum" adlandırır [4; 44]. Bu o deməkdir ki, Qazan xanın da yurdu qamlama, yəni qamlıq vəziyyətindəki bəqlik məqamında yaradılmışdır.

"Kitabi - Dədə Qorqud"da Əzraili görə Dəli Domrulun "gözləri görməz, əli tutmaz olub, canı cuşa gəlir və ağızı buz kimi olur". Belə çıxır ki, Dəli Domrul Əzraili ekstaz, qamlıq vəziyyətində görmüşdür. Digər tərəfdən, yunanlar qədim Misiri də "Göydəki Kem/Kam ölkəsi" adlandırırlar [60]. Qədim Misirdə kahinlər də eyni zamanda xam, yəni qam, şaman adlandırırlar [41; 351]. Belə çıxır ki, **Qazan xanın, İbrahimin yurdu elə Göydəki qam ölkəsi olan Misir ölkəsidir.** Allahın 99 şərəfli adlarından olan Cami (toplayan) və Qəyyum (həmişə olan) adları məhz qam/xam rəmzləri ilə bağlıdır.

Bildirmək istərdik ki, sufizmdə müridin son məqsədi Muradla, yəni Al-

lahla görüşüdür. Murad/Mard, yeni Mar-Ata rəmzi eyni zamanda "Ta-Mar" (Ta-meru) rəmzi ilə eynidir ki, bu da Misirin digər adlarından biridir. Deməli, qədim yazılarında Misir deyəndə yerdəki Misirdən, yəni aşağı Misirdən başqa Göydəki Misir, yəni ruhlar dünyası da nəzərdə tutulmalıdır ki, bu da qədim Misir yazılarına görə, Allahların yarandığı yerdir.

Qədim yunan səyahətçilərinin dediklərinə görə, **qədim misirilərdə tədris prosesi, sufilərdəki kimi pilləli xarakter daşıyırdı ki, hər pillədə şagird, onların gizli elmlərinə xəbərdar olandan sonra növbəti pilləyə qədəm qoyurdu.** Qeyd etmək istədik ki, qədim tarixin araşdırıcıları, mənbələrdə söhbətin nədən getdiyini bilmədiklərindən kitablarında, qədim mətnlərdə yazılanları öz məntiqləri ilə izah etmişlər və buna görə də təhriflərə yol vermişlər. Misal üçün qeyd edək ki, S. V. Kuznetsov özünün "Reliqiya drevneqo Yeqipta" kitabında, qədim Misirin sufi müridinin ekstaz vəziyyətindəki pillələrini, şagirdin, dərş prosesinə söz vasitəsindən başqa daxili vəziyyətinin də əsas rol oynaması kimi qeyd etmişdir və s. [60]. Belə çıxır ki, qədim Misirdə gizli sayılan elm elə sufilik elmidir ki, bu da yad və aşağı təbəqəli insanlar üçün bağlı olmuşdur.

Sufilərin bəg [BG/BK/BQ] rəmzi, dilimizdə vəhy, vəqəə [VH/VQ/VK] (hindlərdə Bxa) kimi işlənən bir çox sözlər ilə də bağlıdır. Quranın 56-cı surəsi olan "Vaqeə" - qiyamət (dağılan) mənasında olan surənin adı sufizmdə bəqa (baka), yəni bəg, bəqlik - "Allaha qovuşmaq" mənasını verir. Bu rəmz, ilahi yuxugörmə, qabaqcadan görmə və s. mənalarda olsa da, onun digər - dağılan, qiyamət mənası, bəqlik məqamında Göydə yaradılmış ruhlar dünyasının axirət günü dağılması ilə əlaqədardır.

Yazdığımız kimi, ruhlar dünyası, sufizmin ən ali məqamı olan bəqlik məqamında yaradılmışdır. Vaqəə surəsində qeyd olunur ki, "dünya"nın sonunda, insanlar üç qrupa: sağın hökmdarlarına, solun hökmdarlarına və Allaha yaxın olan öndəkilərə bölünəcək (Quran, 56:7-12). "Kitabi - Dədə Qorqud"da və digər türk abidələrində sağ, sol və dibdə oturan bəqlər - sağ, sol və xas bəqlərə bölünür [4; 63]. Vaqəə surəsində söhbətin bu üç növ bəqlərdən gətməsi o deməkdir ki, Vaqəə rəmzi məhz sufizmin bəqa, yəni bəg mənasındadır. Gültəkinin kiçik abidəsində isə deyilir: "Göyabən-zər, Göydə yaranmış müdrük türk xaqanı. İndi mən [şahlıq taxtında] əyləşdim... mənə ittifaq tayfalar [və] xalqlar, sağda [duran] şad-apıt bəqləri, sol-

da [duran] tarxan [və] əmr gözləyənlər... və s." [61; 10]. Bu abidədə sağda duran bəglərin şad-apıt (Pta - F. G. B.) adlanması, ümumiyyətlə, Mogilyan və Gültəkin abidələrinin ilk sətirlərindəki - **"Mən Tanrı tək, Tanrı yaratmış bilici türk xanı... Mən Tanrı tək Göydə yaranmış bilici türk xanı"** rəmzləri onu **göstərir ki, Göydəki tək Allah olan "Ra-Amon-Pta" Allahını, yəni "Doğmayan, Doğulmayan" Rəhmanı məhz türk xanı yaratmışdır.**

Qədim Misir yazılarının birində, sağ və sol tərəfdə yerləşən Allah haqqında deyilir: "O ki qaldı Göyün sahibi, Böyük Allah, Cənubun Aterinin ağası olan Bexdetli Qora, o gərək sağ tərəfdə yerləşsin. Bu Bexdetli Qordur, hansında ki, Nexbet ilahəsi ilan (ilan fiquru) rəmzində mövcuddur. O ki, qaldı Göyün sahibi, Böyük Allah Şimalın Aterinin ağası olan Bexdetli Qora, o gərək sol əl tərəfdə yerləşsin. Bu Bexdetli Qordur, hansında ki, Uacet ilahəsi ilan rəmzində mövcuddur. Göyün sahibi, Böyük Allah, Mesentin əmiri, hər iki - Şimal və Cənubun Aterinin ağası olan Bexdetli Qoru, Ra-Qaraxuti (yəni Qanadlı disk) hər birini öz yerində qoydu ki, harada olmasına baxmayaraq düşmənləri məhv etsin. Və o gündən o iki Şimalın və Cənubun Aterisinin Ağası adlancaq" [18; 104]. Bu isə o deməkdir ki, qədim yazılarda sağ və sol tərəfdə yerləşmə xüsusi məna kəsb edir ki, biz buna qayıdacağıq.

Qeyd etmək istərdik ki, qədim Misir yazılarında Amon Allahın adı Təktüz (Taktiz) Amon kimi yazılır: "Osiris və İside, Əmən Tərüsdən olan, Zəkərərdən yaranan Təktüz Əmanı qoruyun" [62; 44]. Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" əsərində "Təkdis taxtının" sahibini "Sahibkəran", yəni yerin - Göyün sahibi, ağası adlandırır [63; 800, 806]. "Kitabi - Dədə Qorqud"da isə Taktiz Amon adı Bügdüz Əmən kimi yazılır, ona "varıban peyğəmbərin üzünü görən, gəlübən Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bügdüz Əmən" deyirlər [4; 50]. Belə çıxır ki, **Yerin-Göyün sahibi olan Amon Allahı elə Oğuz bəgi olan Əmən/Amon Allahıdır.** Dilimizdə və şifahi xalq ədəbiyyatımızda Amon Allahının adı Əman, Əmanulla, yəni Əman-Allah kimi qalmışdır.

İslamda Allahın Rəhman adlandırılması onu göstərir ki, həqiqətən tək Allah məhz Ra-Amondur. Lakin Rə-[h]-man adında, sufilerin "Hu" - Allah rəmzi (H - samiti) da mövcuddur. Qədim sirlərin araşdırılması ilə məşğul olan akademik Fomenko yazır ki, mütəxəssislər çoxdan fikir vermişlər ki, "H", "Q",

"X", "K" samitləri mənbələrdə bəzən yazılmır. Belə ki, Germont/German adı bəzən Ermont/Erman, Xaldi - Aldi və s. kimi yazılır [2; 606]. Bildirmək istədik ki, sufizmdə bu samitlər ilkin materiyanı bildirir. İlkin materiya isə gözə görünmür və onu yalnız ekstazda, qamliq vəziyyətində görmək mümkündür. Deməli, "H", "Q", "X", "K", "Ğ" rəmzləri yazıla da, yazılmaya da bilər. Digər tərəfdən, Rəhman rəmzindəki "Rəh", yəni "Rax" [RX] rəmzi sufizmdə Xor [XR], yəni Qor Allahı kimi də oxunur ki, bu da özlüyündə Ra Günəşi, yəni Ər deməkdir. Belə çıxır ki, Rəhman, yəni Ra-Əman rəmzi eyni zamanda Ər-Əman mənasındadır. Biz bu rəmzin açmasına qayıdacağıq.

Quranın 55-ci surəsi "Rəhman" adlanır ki, burada Ra-Amon Allahının insanı yaratması, ona Quranı öyrətməsi, Göyü ucaltması və s. hadisələrin hamısının bilavasitə onun işi olduğu xüsusən nəzərə çatdırılır. Digər yerdə isə: "Onlara: "Rəhmana səcdə edin!" deyildiyi zaman onlar deyirlər: "Rəhman kimdir? Məgər biz sənəin əmr etdiyini şeyə səcdəmi edəcəyik?". Bu onların nifrətini daha da artırır... Allahı və ya Rəhmanı çağırın: Onu necə adlandırırsanız, Onun bütün adları gözəldir" (Quran, 25:60, 17:110). Bu isə o deməkdir ki, Rəhman adı Allahın əsas adlarından biridir. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərin birindəki: "Mən Rəhmanın (Allahın) nəfəsini Yəməndən duyuram" deyimi isə onu göstərir ki, Ər-Əman rəmzi eyni zamanda Yəmən rəmzi ilə bağlıdır. Buxarinin hədisində də qeyd olunur ki, peyğəmbər əlini Yəmən tərəfə uzadıb "İman Yəməndədir" demişdir [44; 3302]. Yəmən rəmzi müqəddəslər nəslə ilə bağlı olduğu üçün o "Ya Əman" deməkdir ki, İman sözü də bilavasitə buradan yaranmışdır. Deməli, mənbələrdə Yəmən ölkəsi deyəndə də, Rəhmanın Göydəki ölkəsi nəzərdə tutulmalıdır. Qurandakı: "Rəhmanın bəndələri o kəslərdir ki, yer üzündə təmkinlə gəzər və cahillər onlara söz atdıqları zaman "Salam" deyirlər!" ayəsi ona işarədir ki, həqiqətən də ruhlar dünyası Rəhmanın, yəni Ra-Amonun dünyasıdır (Quran, 25:63). Çünki **Salam [SLM] rəmzi eyni zamanda İslam [SLM] kimi oxunur və bu da yazdığımız kimi, "issi aləm", yəni "Göydəki aləmin ruhu" mənasındadır.** Bu rəmz (Salam), Allahın 99 şərəfli adlarından olan Əziz (İssi - F. G. B.) və Alim adlarından yaranmışdır.

İslamda İmanın (inam deməkdir) kökləri və təməli Aməntü adlanır və altı əsas prinsipdən ibarətdir: Allahdan başqa məbud yoxdur, Məhəmməd

Allahın peyğəmbəridir, Allahın mələklərinə, kitablarına, peyğəmbərlərinə, axirətə, xeyrlə şəərə inam və s. vacibdir. Digər tərəfdən, Amin (Aminxan) rəmzi dinlərin əksəriyyətində "Allaha şükürlər", "Allah, qəbul elə" mənasını verir. İmanın köklərinin və təməlinin Aməntü [MN-T] adlanması, Allah deyəndə bilavasitə Əman-Atanın [MN-T] nəzərdə tutulması deməkdir. Allahın 99 şəərəfli adlarından olan Məni, Mund, Münt-əqim adları da məhz Əman Allahının adı ilə bağlıdır. Aməntü [MNT] rəmzinin Manat [MNT] variantı isə ərəblərdə ilahə və hökmran Allah mənasındadır ki, inama görə, o ölüm Allahı sayılmış və Qüdsə gedən yolda onun məbədgahının üstündə daş büt olmuşdur. Ümumiyyətlə, ərəblərin Məhəmməd peyğəmbərə qədərki Allahlarının adları: Əl-Üzzə, Əl-Lat və Manat olmuşdur ki, buradakı Əl-Üzzə rəmzi - "El issi", yəni Göydəki Allah elinin ruhu, Əl-Lat (Elat) rəmzi Elin Atası mənasındadır və s.

Məhəmməd peyğəmbər hədislərin birində deyir: "Şəriət - mənim sözlərim, təriqət - mənim əməlim, həqiqət isə mənim daxili vəziyyətimdir". Sufizmdə tam kamilliyə çatmaq, yəni ilkin materiyaya və Allaha qovuşmaq üçün mürid şəriətdən həqiqətə qədər olan mərhələni, yəni silsiləni dəf etməlidir. Quranda əş-Şəriə - "həqiqi yol", Allahın dərinə birbaşa aparan yol kimi göstərilir ki, ona əməl edən mənən kamilləşir, dünyada xoşbəxt həyat sürür və o dünyada da cənnətdə yaşayır (Quran, 45:18). O eyni zamanda qanuniləşdirmə, bir şeyi mütləqləşdirməsi mənasında da işlənir (Quran, 42:13). Digər tərəfdən şəri, şəriə (şəriət) sözləri ilə eyni mənalı olan Sira, Sirat rəmzləri də - yol, həyat yolu, düzgün yol (Quran, 2:142, 6:126 və s.) mənasındadır. Deməli, şəriət - Haqqa aparan yolun, yəni ilkin materiya ilə vəhdət təşkil etmək üçün keçirilən ritualın (əməlin) söz vasitəsi ilə müşayiəti, təriqət (tərikə) isə - müridin, şamanın ekstatik vəziyyətdə sözü-nün ritualdakı əməllə müşayiətidir. Ən son mərhələ isə həqiqətə, yəni Haqqa - Allaha çatmaq, ona qovuşmaqdır ki, bu da qamın, yəni kahinin fikrində (daxili vəziyyət) ritualın təvəssür edilməsidir. Həzrət Cəlaləddin Əli Mir Əbülfəz Ənqa, öz əsərlərinin birində şeyx Nəcməddin Kobraya istinadən bildirir ki, - "sufilik üç səviyyədə: Şəriət, Təriqət və Həqiqətdən ibarətdir. Deymişdir: "Şəriət - gəmidir, Təriqət - yoldur və Həqiqət - mirvaridir. Kim ki bu mirvarini tapmaq istəyir, mütləq bu gəmiyə minməli və dənizi

fəth etməyə başlamalı və mirvarini tapmalıdır" [64]. İmam Cəfəri Sadiq isə ibadəti (salat) bu üçlüklə əlaqələndirərək bildirir: "İbadət - möminin qulluğu, yaxınlığı və əlaqəsidir. Qulluq - şəriətdən başqa bir şey deyildir, yaxınlıq təriqətdən başqa bir şey deyildir, əlaqə isə həqiqət mənasındadır". Şah Xətai bu üçlüyə mərifəti əlavə edərək deyir: "Şəriət sancağı gəldi dikildi, Təriqət yolunda dürlər səpildi, Mərifət dəryası daşdı töküldü, Həqiqəti Pirü-Pirandan aldım" [65; 111]. Möminlər şahzadəsi imam Əli bunu belə ifadə edir: "Şəriət - Həqiqətəbənzərə, Həqiqətəbənzər hesabına qulluq deməkdir, Təriqə - Həqiqətəbənzərin hesabına Həqiqətəbənzərin yanında olmaq, Həqiqə isə Həqiqətəbənzəri, Həqiqətəbənzərin hesabına seyr etməkdir [64]. Lakin əgər mürid həqiqətə çatmaq üçün şəriət, təriqət, həqiqət üçlüyünü dəf edib Allaha qovuşursa, bu həqiqəti formalaşdırmaq üçün, yəni xaosu Atum Allahına çevirmək üçün Amon Allahı eyni mənalı başqa bir üçlükdən - söz, əməl və fikir üçlüyündən istifadə etmişdir.

Biz yuxarıda, dünyanın yaradılması prosesində demiurqun fikrində bütün bu prosesi təsəvvür etməsini Filona əsaslanaraq yazdıq. Belə çıxır ki, **Şəriət, Təriqət və Həqiqət rəmzləri - söz, əməl, fikir mənasındadır ki, zərdüştiliyə görə, də yaradılış bu üçlük vasitəsi ilə həyata keçmişdir.** Qeyd etmək vacibdir ki, Məhəmməd peyğəmbər kimi, İbrahim peyğəmbər də tərrikə silsiləsini keçmiş sufi piri və mənbələrdə Mahmud, yəni Məhəmməd məqamından başqa əsasən İbrahim məqamından da danışılır ki, o məhz bu məqamda Kəbəni tikmişdir. Deməli, **Ruhlar dünyasının yaradılması prosesi bilavasitə İbrahim peyğəmbərlə bağlıdır.** İbrahim peyğəmbərin atası Azərin adının digər mənbələrdə Tarik (Tarik ibn Nabur ibn Saruq ibn Arqu ibn Faliq ibn Abir Saleh ibn Kaynan ibn Afraxsad ibn Sam ibn Nuh) və Farra kimi də qeyd olunması o deməkdir ki, İbrahim peyğəmbər də - Şəriət, Təriqət və Həqiqət üçlüyündən yaranmış İlahi varlığın obrazıdır. Burada Şəriə [ŞR/SR] rəmzi - Azər [ZR/SR] kimi, Tərrikə [TRK] rəmzi elə olduğu kimi, Həqiqət/Haqq rəmzi isə - Farra [FR-R] kimi göstərilir. Sufizmdə "FR" rəmzi ilkin materiyanın təşkil olunduğu efir mənasındadır ki, buradan Allah mənasını verən firon, yəni pir/piran sözü yaranmışdır. Şah Xətəinin "Həqiqəti Pirü-Pirandan aldım" deyimi onu göstərir ki, o - efir və bu efiri özünə tabe etmiş Pir Əman vasitəsilə Haqqa qovuşmuşdur və s.

Farra rəmzi sufizmdə Pir-Ra kimi izah olunur ki, bu da "firon-Günəş" və "efir-Günəş" mənasındadır. Bu isə o deməkdir ki, İbrahim peyğəmbər sufi silsiləsi vasitəsi ilə Günəş Allahına çevrilmiş Misir fironudur. İbrahim (Avraqam) sözünün açması da "əvrə qam", yəni qam Günəşi (qamliqla yaranmış Günəş Allahı) fikrini ifadə edir ki, əvrə rəmzinin [VR] daha geniş aspekt-də açmasına biz qayıdacağıq.

MƏQAM

Azərbaycanda və bəzi Şərq ölkələrində, Haqqa qovuşmanın, yəni tərəkə yolunun səhnələşdirilmiş avazla ifası - muğam, muğamat, yəni məqam, məqamat adlanır. Azərbaycan musiqişünası Ramiz Zöhrabov, özünün "Muğam" kitabında, ən qədim muğam olan Rast haqqında XVII əsr musiqi nəzəriyyəçisi Dərviş Əlinin fikirlərini yazaraq bildirir ki, Rast - "Adəmin dövründən bizə gəlib çatmış və hər şeydən əlini üzmüş ən birinci insanın cənnət haqqında nələsini təşkil edir" [66; 103,104]. Belə çıxır, **Rast muğamı Adəmlə bir yaşdadır və insan yaranan kimi, belə bir kamil musiqi yaratmışdır.**

Qeyd etmək lazımdır ki, muğam oxuyan, yəni "müğənni" sözü sufizmdə "muğ" və "nun" rəmzlərindən yaranmışdır ki, bu da "Nun" - ilkin materiya səhrasında səyahət edən "maq" deməkdir. Sufizmdə bu maqlar "məcnun" [MCNN] adlanır ki, bu rəmz "müğənni" [MĞNN] rəmzi ilə eyni mənalıdır. Qəbul olunmuş məntiqə görə, qədim mənbələrdə məcnun - cinli adamlara, yəni sehrbazlıqla məşğul olanlara deyilirdi. Daha sonralar ilkin materiyyaya səyahət edən bütün maqlar məcnun adlanmağa başladılar. Azərbaycanda səyahət edən məcnuna dərviş də deyirlər ki, o mistik tərəkə qardaşlığına aiddir və "məcnun" rəmzinin sinonimi də "sufi" rəmzi-dir. Dərvişlər əsasən iki yerə - həmişə səyahətdə (ekstazda) olan və "müqəddəs pirin, şeyxin" monastrında olanlara bölünürlər və s. [36; 56].

Bu gün dilimizdəki "türkü", yəni "mahnı" sözü - tərəkə mənasında, "müridin Göylərə səyahətinin musiqi ilə ifası"dır. Burada qeyd etmək vacibdir ki, "türkəçarə" sözü - "tərəkə vasitəsi ilə çarə" mənasını ifadə edir ki, burada sufi ekstaz vəziyyətində - bitki və ya cisimlərin daxilinə nüfuz edib ondan onun daxili quruluşu haqqında, keyfiyyəti, xeyir və ziyanı haqqında məlumat alır. Deməli, bu günə qədər **təbiətdəki canlı və cansızların keyfiyyəti haqqındakı bütün məlumatlar bilavasitə tərəkə vasitəsi ilə alınmışdır.**

Məcnunun səhrada Leylini axtarması, Göydəki cənnətindən (qadın rəmzi) ayrı düşən maqın, yəni Məsih obrazının axirətdə sufi məqamlarını keçərək ilkin materiyaya səyahət edib Allahı axtarması, yəni onu dərk etməyə çalışması mənasındadır. Əl-Əndəlusü öz lüğətində "məcnun" sözü-nün "dəli" sözü ilə eyni mənada olmasını qeyd edir [67; 33]. Bildirmək istərdik ki, "Kitabi - Dədə Qorqud", Koroğlu və s. əsərlərdə qəhrəmanların dəli adlandırılması, onların bilavasitə sufi olması deməkdir. Sufizmdə "dəl" rəmzi ürək mənasındadır. Mütəxəssislərin sözlərinə görə, müridlə, yəni tərrikə yolunu gedən türkən - muradla - Allahla görüşü qeyri-iradi aktdır və mənəviyyətə aid olduğu üçün ürəklə bağlıdır. Tərrikə silsiləsinin "fəna fazası"na ("fəna fiş-şeyx") qədəm qoymuş sufi, kamil iradəsi (iradat) və məhəbbətinə (eşq) görə ustasına, yəni Allaha tam cəzb olunur. O, Allahla iradələrinin (istəklərinin) birləşməsinə görə, Allahın varlığında yox olur və hər yerdə ancaq onu görür. Sufilərdə sevgili sözü - Allahı, Məhəmməd peyğəmbəri sevmək, onlara böyük hörmət mənasındadır. Müridlərin çoxu öz-lərini "sevgili" (mühibb, aşiq) və ya "yar", "dost" adlandırırdılar. Ustada, yəni Allaha bu qeyri-iradi sevgi - sufilərin İlahi vergi saydığı ürəklə ("dəl") bağlıdır. Bu məqamda məhəbbətin gücü o dərəcədə vacibdir ki, ustad çox vaxt "ürək dostu" ("sahibdil", "əhli-dil") və s. adlandırılır.

Allah hədislərin birində, onu əsl məhəbbətlə sevən müridi (Mehdi) haqqında deyir: "Mənə yaxın olan adam ilə düşmənçilik edənə mən müharibə elan edəcəyəm. Mənim hər şeydən üstün əzizim, Mənə yaxın olmaq üçün çalışan qula Mən məcburi tapşırıqlar vermişəm və o, Mənə yaxınlaşmaq üçün lazım olandan da artıq edəcək və nəticədə mən onu sevəcəyəm. Mən onu sevəndə isə mən onun eşitdiyi qulağı, onun gördüyü gözləri, onun vuran əli, onun gəzdirdiyi ayağı olacağam. Əgər o Məndən (nə isə) xahiş etsə, əlbəttə, Mən onu verəcəm: O Məndən köməklik istəsə, Mən onu mütləq müdafiə edəcəyəm". Digər hədisdə isə əlavə olunur ki, "əgər o Məndən sığınaacaq istəsə, Mən təbii ki, ona onu təşkil edəcəyəm" və s. [43; 95].

Muğamat oxunan zaman "Əman-Əman" deyilməsi, pirlərin, yəni fironlar nəslinin cəddi (əcdadı) olan Əman Allah nəzərdə tutulması mənasındadır ki, məhz Əman, yəni Amon Allahı ilkin materiyaya etdiyi "səyahət" nəticəsində insanlara Göydən İlahi nur gətirmişdir. İfa zamanı tez-tez qeyd

olunan "Yar-yar" sözü isə qədim Misirdə Günəş mənasını verən Ra sözüdür ki, dilimizdəki "ər", "ərən" sözləri buradan qalmışdır. Deməli, müğənni "Yar Əman Əman" deyəndə "Ra-Amon" Allahını çağırır ki, Quranda bu ad "Rəhman" kimi qalmışdır.

Türklərdə mahnı mənasını verən mani sözü də bilavasitə Əman adının variantıdır. Digər tərəfdən, türklər mahnıya "şarkı", yəni "şərqi" deyirlər ki, biz aşağıda "Şərq" rəmzin açılışına geniş yer verəcəyik. Belə çıxır ki, muğam - "məqam" vasitəsi ilə Göydə yaradılmış ruhlar dünyası, yəni cənnət haqqındakı musiqidir.

Muğam ifaçılarının üçlüyü qədim rəmzlərlə əlaqəlidir və qədim şəkillərdə Göydə üç rənz: Günəş, Ay və səkkizbucaqlı işarəsi təsvir olunur. Burada səkkizbucaqlı işarəsi iki dünyanın yaratıcısı (atası) timsalında "Dədə" mənasında Əman Allahının rəmzidir ki, muğamda bu rənz "Dad Əman" kimi səslənir. Əsas aparıcı olan tar - Günəşin, kaman - Ayın, müğənni isə Əman Allahının rəmzidir. Çünki Əman Allah Göydəki ruhlar dünyasını Günəş

Göydə Günəş, Ay və Amon Allahının rəmzi olan səkkizbucaqlı işarəsi [83; 431]

və Ayın "köməyi" ilə yaratmışdır. Gecələr Günəş yeri Ay vasitəsi ilə işıqlandırdığına görə, burada kaman, Ay rəmzində Günəşin əks-sədası mənasındadır. Müğənninin əlindəki dəf, Əman Allahın əvvəlcədən Göydə, ilkin materiyadan yaratdığı "Günəş diskinin" rəmzidir ki, Əman öləndən sonra, onun ruhu Göyə qalxıb, əvvəlcədən yaratdığı bu diskə birləşmiş və kamil bir varlığa, yəni Allaha çevrilmişdir. Deməli, əlində dəf olan müğənni bilavasitə Ra-Amon, yəni rəmzlərlə Rəhman Allah deməkdir. Əman Allah məhz bu Ra adlanan disk vasitəsi ilə ilkin materiyayı idarə edərək, istədiyini yaratmaq, istədiyini öldürmək qüdrətinə malik olmuşdur.

Əmanın səslə oxuması rəmzi, qədim mənbələrdə, kainatın ilkin materiyasında Əmanın dövrünə qədər, yəni milyard illər sürən İlahi sükutu pozması kimi göstərilir ki, bu rənz - Günəşin doğulduğu dünya yumurtasını

qoyan mifik qaz Qoqotunun sübh sakitliyini pozması rəmzi ilə eyniləşdirilir. Sadə dildə desək, necə ki bu quş sübh tezdən oxuyaraq, uzunmüddətli sükutu pozur, Əman Allah da, ilkin materiyanın milyard illik "sükut"unu pozaraq, səs-söz vasitəsi ilə ilk dəfə ilkin materiyanı Atum Allahını (Adəm rəmzi) yaratmışdır. Məhz bu "səsin", yəni sözün hesabına Azəri müqəddəsləri (pir, bəg, şıx, seyid və s.) varlıqlara təsir etmək qüdrətinə malik olmuşdular və s.

Digər tərəfdən, yazdığımız kimi, Quran, Tövrat, İncil və s. bütün müqəddəs yazıların zahiri mənasından başqa batini, yəni gizli mənası da var ki, yalnız bu iki mənanı birləşdirəndən sonra bu kitabda yazılanların əsl mənasını dərk etmək mümkündür. Bu məntiqə bütün qədim şairlər son yüzilliklərə qədər riayət etmişlər. Deməli, müğənninin oxuduğu qəzəlin də əsl mənasını başa düşmək üçün qədim sirləri bilmək lazımdır. Füzuli, Nəsimi, Xətayi və s. kimi dahilərin də şeir və qəzəlləri bu sirli üslubda yazılmışdır ki, əsl muğamın sözləri də məhz bu məntiqə yazılmış qəzəllərdən olmalıdır. Təəssüf ki, muğamatın əsl mənası haqda biliklərin itirilməsi nəticəsində hazırda "muğam oxuyanlar" müasir şairlərin şeir və qəzəllərindən istifadə edirlər. Bu şeirlərdə isə sevgi, məhəbbət, yar və s. kimi Allaha aid müqəddəs sözləri, kişinin qadına olan heyvani (ehtiras) hisslərinin ifadəsi kimi işlədirlər. Qadına olan sevgi, sufilərdə, bütün canlıların malik olduğu "heyvani qüvvə" (ehtiras qüvvəsi) nəfsinə aid olduğu üçün, onu dilə gətirmək əskiklik sayılır və heyvani (yəni həm də heyvana xas olan ehtiras, tamah, qəzəb) hisslərlə yaşayan insanlar heyvanlara bərabər tutulurdu. Deməli, qadın rəmzi altında qədim sufilər - ruh və bu ruhdan yaradılmış "vilayət", yəni cənnəti (Ana torpaq, Ana vətən) nəzərdə tuturmuşlar ki, biz bu haqda aşağıda yazacağıq.

Bütün bunlar o deməkdir ki, muğamat həqiqətən də Əman (Amon) Allahının yaratdığı ilk peyğəmbər Adəmin "səyahət" etdiyi cənnətlə əlaqəlidir. Muğamatın şöbələri də bu məqamların pillələri mənasındadır ki, müxtəlif sufi ordenlərində məqamların sayı müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, buradakı bütün rəqəmlər rəmzlərdir və hamısı da müəyyən prosesin, ritualın mərhələləri ilə bağlıdır. Belə çıxır ki, **hər bir muğam özlüyündə "cənnətin", yəni ruhlar dünyasının yaradılmasında keçirilən müxtəlif ritualların yada salınması və təsəvvür olunmasıdır.**

Biz yuxarıda qədim Misirin Pta Allahının sözü və ürəyi vasitəsi ilə dünyanı, insanları və s. yaratması prosesi haqqında məlumat verdik. Bu prosesdə ürəyin funksiyasının xüsusi olduğunu nəzərə alaraq, onun haqqında sufi dahilərinin fikirlərinə nəzər salmaq. Qəzali yazır: "Bil ki, sən üç dünyadasan və hər dünyadan səndə hissələr var. Bil ki, biliyin saf nuru Mələkütəndən gəlir və ürək sirrinə daxil olur, çünki o da Mələkütəndir. O ki qaldı onun, qorxaqlıq, vahimə, şənlik, ehtiram və digər əhvallar kimi olan nəticəyə, bunlar Cəbərut aləmindən gəlir. Onların daxil olduğu yer sinədir və o da Cəbərut aləmindəndir. Bu sənin aləmlərinin ikincisidir və biz onun rəmzi kimi sinəni qeyd etdik, birincinin rəmzi kimi isə ürəkdir, çünki Cəbərut aləmi, Mələküt aləmi ilə hiss orqanları vasitəsi ilə qəbul olunan aləmin arasındadır. Necə ki, sinə, ürəklə bədənin hissələri arasındadır" [54; 302]. Qəzaliyə görə, "Ürək sözünün ikinci mənası - bədəndəki ürəklə bağlı olan İlahi mənəvi vergidir (latifa rəbbaniyə ruhaniyə). Bu vergi insanın mənasıdır, dərk edən, bilən və insanda başa düşmədir, o eyni zamanda söhbət edəndir, nəzarət edəndir, məzəmmət edən və tələb edəndir [54; 140]. Araşdırıcı Naumkin, Qəzalidən sitat gətirərək yazır: "Ürəkdə eyni zamanda İlahi nur adlanan qabiliyyət də mövcuddur. Onu "ağıl" da, "daxili göz" (basirə batiniyə) də, "iman nuru" da və "həqiqi bilik" (elm əl-yəqin) də adlandıran olar [54; 78]. Deməli, **sufilərdə ürək, yəni qəlb - "Allahın mövcudluğu" olan hissədir ki, məhz burada İlahi mahiyyət maddi mahiyyətdə təcəssüm etmişdir. Buna görə də şiələrdə və sufilərdə qəlb - Quranın gizli mənalarnı dərk edən orqan kimi qəbul olunmuşdur. Şiələr "qəlb biliyini" öz imamlarının xüsusi üstünlüyü kimi qəbul edirlər ki, şiə imamları İlahi nəsiləndən olduğu üçün İlahi biliklərə də bilavasitə onlar malikdirlər.**

Dilimizdəki ürəklə bağlı ifadələrin araşdırması onu göstərir ki, əcdadlarımız bütün insani fəaliyyəti bilavasitə ürəklə bağlamışlar: Ürək qızdırmaq, ürək vermək, ürək dostu, ürək eləmək, ürək sındırmaq, ürək (can) yandırmaq, ürəkdən tikan çıxarmaq, ürəyini boşaltmaq, ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi ayağının altına düşmək, ürəyi qopmaq, ürəyi atlanmaq, ürəyi açılmaq, ürəyi ərimək, ürəyi bir tikə olmaq, ürəyi buz kimi olmaq, ürəyi qan olmaq, ürəyi qızınmaq, ürəyi dağa dönmək, ürəyi daşdan olmaq, ürəyi istədiyi qədər, ürəyi yaralanmaq, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyi yumşalmaq,

ürəyi sakitləşmək, ürəyi gülmək, ürəyi od tutub yanmaq, ürəyi parçalanmaq, ürəyi üzülmək, ürəyindən xəbər vermək, ürəyinə qaynar su səpmək, ürəyinə dağ basmaq, ürəyinə dammaq, ürəyinə yol tapmaq və s. deyimləri yazdıqlarımıza sübut kimi qəbul edilməlidir.

Qurana görə, axır peyğəmbərin ürəyinə Ruhul-Əmin enir və məhz bundan sonra o peyğəmbər kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır: "Və həqiqətən bu aləmlərin Rəbbinin göndərdiyidir. Onunla sənin ürəyinə, açıq ərəb dilində Ruhul-Əmin endi ki, sən xəbər gətirənlərdən olasan. O həqiqətən ilkinlərin kitabındadır!" (Quran, 26:192-196). **Ruhul-Əmin rəmzi, adından göründüyü kimi, Əman Allahın ruhudur və onun enməsi də, Əmanın yaratdığı ruhla bağlıdır.**

Qeyd etmək istərdik ki, qədim Misir yazılarında "Ruhlar dünyası" eyni zamanda "ürəklər evi" adlandırılır. Çünki insan öləndə, onun ruhu bilavasitə ürəkdən çıxıb, Əman Allahının ürəyinin qüdrətindən yaratdığı Göy aləmində yaşamağa başlayır: "Mənim üçün ürəyimi "ürəklər evi"ndə et və mənim ağılımı ağıllar evində et. Qoy mənim ürəyim onun taxtında dincəlsin, ağılim isə möcüzəli amuletlərdən güc alsın. Mənim dilimi özümə qaytar ki, danışa bilim və ayaqlarımı qaytar ki, gəzə bilim, əllərimi qaytar ki düşməne qalib gəlim" [18; 755]. Digər mətndə isə ruhlar dünyası Tərpənməz ürək adlandırılır: "Yenilməz, möhür gözləyən evin gözətçisi Nu deyir: "Diril, ey Osiris, [Sənin fəqərə sütununun sənindədir, ey Tərpənməz Ürək, sənin boynun və belin birləşmişdir, ey Tərpənməz Ürək]. Özünü öz təməlinə yerləşdir" [18; 647].

Qəzaliyə görə, "ruh" sözü - "dərək edən", "insanda vergini bilən" deməkdir ki, bu da "ürək" sözü ilə bağlıdır və Allahın: "De ki, ruh - Mənim Allahımın əmrindəndir" ifadəsi ürəkdə təcəssüm edəcək İlahi ruha işarədir (Quran, 17:85). Qəzali yazır: "İlahi əmr isə ağıl vasitəsi ilə təsvir oluna bilməz, onlar insanların çoxunun ağılı üçün dərkolunmazdır, təsəvvür və xəyala gələndə isə, göz vasitəsi ilə musiqini qavramaq mümkün olmadığı kimi, onun vasitəsi ilə də onu dərk etmək mümkün deyil. Onun prinsiplərini demək mahiyyət və keçiciliyinin dərk çərçivəsinə sığdırılmış ağıl üçün də çətinidir. Ağıl vasitəsi ilə onun təsvirinin heç bir hissəsini dərk etmək mümkün deyil. Onlar ağıldan yüksək və nəcib olan digər nur vasitəsi ilə dərk olunurlar, bu nur peyğəmbərlik və yaxın olan aləmdə yerləşir və ağılla, dərkən xə-

yal və təsəvvürlə əlaqədə olduğu kimi münasibətdədirlər. Allah insanı səviyyələrə görə yaratmışdır və necə ki, yeniyetmə hissiyyatla qəbul ediləni başa düşür, lakin qəbul ediləni dərk etmir, çünki o hələ bu səviyyəyə çatmamışdır. Beləcə də bu səviyyəyə çatmış yaşlı adam qəbul etdiyini başa düşür, lakin onun arxasında nəyin durduğunu başa düşmür, çünki bu onun çatmadığı səviyyədə başa düşülür. Bu zahid dayanacağıdır, təmiz çeşmə və yüksək pillədir ki, oradan, iman nuru və əsl bilik vasitəsi ilə Həqiqətin tərəfi görünür. Bu çeşmə çox qiymətlidir və hər gələn üçün qanun ola bilməz, o yalnız birinə və sonra o birinə açılır" [54; 173,174].

Qəzalinin yazdığında belə çıxır ki, ürək - İlahi nurun, yəni ilkin materiyanın insan qəlbindəki bir hissəsidir ki, bunu da Allah insana vermişdir. Yəni, bilavasitə Allahın əmri ilə Adəm (Kamil İnsan) yaradılanda onun ürəyi, ilkin materiya ilə əlaqələndirilmiş və bundan sonra insan düşünən varlığa çevrilmişdir. Finlərin dini təsəvvürlərinə görə də insan doğulanda onda İlahi ruh sakin olur və onu bütün ömrü boyu müşayiət edir. İnsan maddilikdən uzaqlaşdıqca ruhunun müqəddəsliyinə yaxınlaşsın, o bu İlahi ruha yaxın olur. İnsanın ruhu ilə birləşməsi magik gücünün əsas mənbəyidir [56; 49]. Əcdadlarımızın inamına görə isə uşaq doğulanda onun ulduzu da doğulur və kimin ulduzu parlaqdırsa o xoşbəxt olur [68; 247]. Deməli, **Yer kürəsində heç bir varlığın ağıllı ilkin materiyanı dərk edə bilməz və yalnız o canlı onu başa düşə bilər ki, onun özündə də ilkin materiyanın nurundan olsun.**

Hindlərin "Bxaqavad-Gita" kitabına görə də, Allahın sirrini adi ölümlü insan dərk edə bilməz, çünki bu elm onun bədənində olan ağıllı üçün dərk edilməzdir: "Duyğu, ağıllı və idrak - ehtirasın sığınacağıdır. Onlar vasitəsi ilə ehtiraslar canlı varlığın həqiqi biliyini pərdələyir və onu yanlışlığa sürükləyir" [29; 3/40]. Bu fikri ismaililərin imamı sayılan Həsən ibn Sabbah da qeyd etmişdir və onun dediyinə görə də **Allahı ağıllı və düşüncə ilə yox, yalnız imamın elmi ilə dərk etmək olar [69; 51]. Deməli, Allah haqqındakı həqiqəti yalnız ürəyində İlahi nuru olanlar, imam nəslində dərk edə bilər.**

Qəzaliyə görə, "bilik... bəzən ürəkdəki təbii fitrətlə bağlı olan nurdan gələn, bu da, peyğəmbərlərlə bağlı hallarda olur... bəzən isə tez-tez təlimdən və intizamdan gəlir". O, təsdiq edir ki, peyğəmbərlər biliyi təmiz və ilkin formada alırlar. Qəzali yazır: "Özünüdərkən ilk addımı odur ki, sən

bilirsən ki, bədən adlanan xarici formadan və ürək, yaxud ruh adlanan daxili mahiyyətdən ibarətsən. Ürək deyəndə mən bədənin sol tərəfində yerləşən kiçik cismi nəzərdə tutmuram, onu nəzərdə tuturam ki, bütün qabiliyyətdən öz aləti və qulu kimi istifadə edir. Həqiqətən də o görünən dünyaya aid deyil, görünməyən dünyaya aiddir, bu dünyaya səyahətçinin yad ölkəyə ticarətə gəldiyi kimi gəlir və sonra öz vətəninə qayıdır. Məhz bu mahiyyətin və onun atributlarının dərkini, Allahın dərkində açar rolunu oynayır... Ağıllı ruh isə bilik və qüdrətin hesabına qəribəliklər bolluğu yaradır. Onun vasitəsi ilə elm və incəsənəti qavrayır, bir saniyəyə yerdən Göyə qalxır, geri qayıdır, Göyün planını çəkir və ulduzlar arasındakı məsafəni ölçür. Onun vasitəsi ilə dəniz balığına və Göydə uçan quşu tutur, fil, dəvə və at kimi heyvanları özünə tabe edib işlədə bilir. Onun beş hissiyyəti - xarici dünyaya açılan beş qapı kimidir: lakin ən qəribəsi isə odur ki, onun ürəyinin görünməz mənəvi dünyaya açılan pəncərəsi var. Yuxuda ikən beş hissiyyət bağlı olanda, bu pəncərə açılır, insan gözəgörünməz dünyadan təəssürat alır və bəzən də gələcəyi görür. Onun ürəyi bu zaman taleyin lövhəsində yazılanları əks etdirən güzgüyə bənzəyir" [47].

Qəzalinin yazdığından belə çıxır ki, sufi silsiləsinin ən son həddinə çatan mürid Allah səviyyəsinə yüksəlir və hətta ulduzlar arasındakı məsafəni də ölçə bilir. Ruhun Göy aləmində bu səyahəti sufizmdə "suluq", bu yolun yolçusu isə "saleh" adlanır. Suluq, yəni səyahət (yəhudilərdə "salxa", ərəbcə "seyr və suluq") haqqında Nəsəfi yazır: "Bil ki, suluq [söz] ərəb dilində ümumilikdə dolaşma, gəzmə mənasını bildirir ki, burada səyyah, xarici dünyada dolaşanla bərabər, daxili dünyada dolaşanlar da ola bilər. Təsəvvüf elminin tərəfdarlarına, yəni sufilərə görə, suluq rəmzi xüsusi dolaşma mənasındadır - bu, Allaha səyahət və Allahda səyahət deməkdir" [16]. Deməli, dini kamilləşmə (tərikə) yolu ilə gedən türk, elə "ekstaz" vəziyyətində cənnətdə səyahət edən salehdir ki, buna "Allaha səyahət" və "Allahda səyahət" deyirlər. Bu isə o deməkdir ki, **insan ruhunun ilkin material yadək səyahəti, bilavasitə Allahın insana verdiyi ilahi ruh hesabına baş verir.** Əflatun bu səyahəti sofistlərin səyahəti kimi qeyd edir və bildirir ki, onların həmişə səyahətdə olmasına və özlərinə ev tikməmələrinə, onların adına çıxılan işləri görmələrinə şübhələr vardır [1]. Buradan çıxan nəticə

isə odur ki, sofistlər məhz bu səyahətin hesabına adlarına çıxılan qəhrəmanlıqları etmişlər.

Abu Usman Əmr ibn Bəhr əl-Cəhiz Cüma əl-Ayyədiyyəyə istinadən yazır: "Əgər ki, Allah öz qullarına bir ölkədən digər ölkəyə səyahəti vəsiyyət etməsəydi, onlar heç bir vadiyə sığmazdılar və onlara yemək çatmazdı" [70; 89]. Əl-Cəhizin sözlərindən belə çıxır ki, insan ruhunun o dünyaya göçməsi də səyahət sayılır və ümumiyyətlə, qədim mənbələrdə səyahət deyəndə bilavasitə ruhun ilkin materiyadakı səyahəti başa düşülməlidir. İmam Ən-Nəvavinin hədislərinin birində isə yazılır ki, Əbu Umamanın sözlərinə görə, peyğəmbər demişdir ki, "Səyahət mənim icmam üçün Böyük və Qüdrətli Allah yolunda mübarizədir" [43; 1345]. Digər Hədisdə isə qeyd olunur ki, peyğəmbərin dediyinə görə, "qayıdış mənim üçün hərbi yürüşdür" [43; 1346]. Deməli, buradakı səyahət, Allah yolunda, yəni ilkin materiya ilə qovuşma istiqamətinəki mübarizə, hərbi yürüş deyəndə isə axirətdəki qayıdış nəzərdə tutulmalıdır. Bütün bunlar isə ona işarədir ki, **daxili vəziyyəti həqiqət olan Məhəmməd peyğəmbərin obrazı da sufi obrazıdır və dinlə bağlı bütün yazılarda söhbət, peyğəmbər obrazının ilkin materiyadan, onun bir hissəsi olan İlahi od gətirilməsi və onu insana bağlamasından gedir.**

Quran yazır: "Yoxsa odurmu torpağı bərkidib, dərəsində arx düzəldən və onunçün möhkəm dayanan (dağlar) yaradan və iki dəniz arasında sədd çəkən... O birləşməyə hazır olan dənizi ayırdı. Onların arasında keçilməz sədd vardı... O, Göyləri və yeri altı günə yaradan, sonra taxtda bərqərar olandır. O bilir, yerə nə girir və yerdən nə çıxır, Göydən nə enir və Göyə nə qalxır. Harda olsanız, Allah sizinlədir. Nə iş görürsünüzsə, O görür (Quran, 27:61, 55:19-20, 57:4). Bu ayələrdə iki dəniz deyəndə söhbət, adi sudan yaranmış dənizdən yox, ilkin materiya dənizindən gedir. Bu ayrılmış iki dəniz də Qurana görə, axirətdə birləşməli, yəni yenidən qarışmalıdır (Quran, 82:3).

Sufi elminə görə, yerdəki bütün varlıqlar ilkin materiyadan yaranmışlar və məhv olanda da onların enerjiləri (canlılarda ruhları) yenidən ilkin materiya qayıdır. Deməli, bu məntiqlə ilkin materiya - "adi su"yun obrazı, onun maddiləşmiş forması olan canlılar və təbiətdəki bütün varlıqlar isə - "təsirə məruz qalmış, tərkibini dəyişmiş su"yun obrazıdır. Yuxarıdakı ayədən görüldüyü kimi, bu məntiqlə **Göydən enən "adi su", yenidən Göyə qayıdan isə**

"qarışıq su"dur. Qarışıq su deyəndə burada, insan bədənindən çıxan ruhun - özündə, yəni yaddaşında daşdığı informasiya, bilik və s. məlumatlar başa düşülməlidir. Əbdülməcrid ibn Əziz Əl-Zindani bu mövzuya həsr olunmuş yazısında ərəb və s. müəlliflərdən sitatlar gətirərək qeyd edir ki, iki dəniz - "bəhreyn" deyəndə, suyu duzlu olan və "bəhr" adlanan dəniz nəzərdə tutulur. Bunun əksi olan şirin su, yəni çay suyu isə mənbələrdə "nahr" adlanır. Quranda da "bəhr" - duzlu su, "nəhr" isə şirin su mənasında işlənir [71].

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ilkin materiyanı Əflatun "Xora" adlandırır ki, burada "X" rəmzi ilkin materiya, "R" rəmzi isə işıq, Günəş mənasındadır. Şirin suyun "Nəhr" [NHR/NXR] adlanması o deməkdir ki, burada ilkin materiyanın xassələri ümumilikdə götürülmüşdür. Çünki Əflatuna görə, oda - ilkin materiyanın alışan hissəsi, suya - nəm hissəsi, torpağa və havaya isə, onun bu ünsürlərə bənzər hissəsi çevrilir və s. Deməli, yerə enən ilkin materiyanın hissəciyi, yəni insanda təzahür edən ruh burada saf materiya rəmzindədir. Bədəni tərk edəndə isə bu ruh artıq özü ilə yaddaş, informasiya daşıyır. Duzlu suyun bəhr adlanması bilavasitə o deməkdir ki, bu su, yəni ruh artıq özündə kamillik səviyyəsi daşıyır. Çünki "Xora" materiyasına "Ba" rəmzi əlavə olunur ki, qədim Misir mənbələrinə görə, Ba - quş fimsalında ölməzlik qazanmış Allahın ruhudur və biz bu haqda aşağıda danışacağıq.

Bəhr rəmzi ilə eynilik təşkil edən "bexar" rəmzini Biruni Xorasanda "budasfa", yəni buddist adlanan şamanlarla bağlayır [72; 215]. Budda rəmzi, sufizmdə "bodi" - kamilliyə çatmaq, ekstaz vəziyyətində görmək mənasındadır. Lakin biz yuxarıda qeyd etdik ki, kamilliyə çatmaq, ekstaz vəziyyətində görmək və s. vəziyyəti yalnız bəglik (bəqa) səviyyəsində mümkündür. Belə çıxır ki, Bəhr/Bexar rəmzi elə bəg-ər deməkdir. Həqiqətən də "Kitabi - Dədə Qorqud"da Qazan xanın "ərəm, bəgəm deyə öyünmədim" ifadəsində bəg rəmzi ər rəmzinə bərabər tutulur. Sufizmdə yeddinci - ən ali səviyyənin "bəhri-fəna" adlanması yazdıqlarımızın doğruluğuna işarədir. Eyni zamanda mənbələrdən məlumdur ki, Bağır (bakira) adlı insan simasında olan bir nəfər Məhəmməd peyğəmbərə Quranın yazılmasında kömək etmişdir. Bağır rəmzinin, bəhr rəmzi ilə eyniliyi ona işarədir ki, Məhəmməd peyğəmbər Quranı ilkin materiyanı, yəni ekstaz vəziyyətində Allahdan aldığı məlumat əsasında "yazmışdır". Digər tərəfdən, qədim Misir yazıla-

rında (Anıbadakı daş sütunda) Misirin XII sülaləsi Bakıər adlanır. M. Xore-natsi bu rəmzlə eyni olan Bakür rəmzini Sünik (Gel-Gelarküni) nəslini bani-sinin adı kimi qeyd edir [73; 63]. "Kitabi - Dədə Qorqud"a görə isə "kafər bəginin biker qızı olmuşdur" ki, buradakı "biker qız" deyəndə "bæg-ər oğuz" başa düşülməlidir [4; 59]. Qız, qadın rəmzinin ilkin materiya rəmzi olma-sını nəzərə alsaq, razılaşarıq ki, burada söhbət, Göydə yaradılmış birinci ruhlar dünyasının obrazından gedir və bu obraz axirətdə böyüyüb, birinci ruhlar dünyasının yerinə gəlməlidir. Allahın 99 şərəfli adlarından biri Rəqib [RQB] (keşikçi, mühafiz) adıdır ki, bu da sufizmdə Bağır [BĞR/BQR] rəmzi ilə eyni mənalıdır. Qurban bayramının adlarının "id ən-naxr", "bakar id" ad-lanması o deməkdir ki, bu bayram bilavasitə Göydən yerə ilkin materiya, yəni dirilik suyunun gətirilməsi ilə bağlıdır [36].

Quranda, "bəhr" [BHR] rəmzi eyni zamanda "bəqərə" [BQR] kimi qeyd olunur və "inək" mənasını verir. Bu isə ona işarədir ki, bu rəmz altında qə-dim Misirdə Göyün inək formasında formalaşması başa düşülməlidir. Di-limizdə "Göy öküzü" kimi qalmış ifadə də bilavasitə bu mənədadır. Bütün bunlardan çıxan məna odur ki, "bəhr" rəmzi altında Göydə yaradılmış ruh-lar dünyası nəzərdə tutulmalıdır. İslam ensiklopediyasında imam Əlinin - "Şahi Bəqərə" adlandırılması isə o deməkdir ki, imam Əlinin obrazı "Ruh-lar Dünyasının Şahı"nın obrazıdır. Qısa desək, Əli burada Allah rolunda qeyd olunur və biz bu mövzuya qayıdacağıq. Bəhr rəmzi eyni zamanda Xəzər dənizinə də tətbiq edilir. Belə ki, ərəblər bu dənizi "Bakı dənizi", "Bəhri Xəzər", "Bəhri Şirvan", "Bəhri Əcəm", "Bəhri Xorasan" adlandırırdılar [74; 15]. Xəzərin - Xorasan, Şirvan və s. adlanması mövzusunun ayrıca iza-ha ehtiyacı vardır və aşağıda bu mövzunun biz tərəfdən izahı veriləcək.

Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, iki dəniz deyəndə, yerdəki el ilə Göydə ya-radılmış ruhlar dünyası başa düşülməlidir. Bu məntiqlə izah bizi Şumer mi-fologiyasına yenidən nəzər salmağa məcbur edir. Bu mifologiyaya görə, Marduk Allahı Tiamata, yəni ilkin materiyyaya, Göy okeanına qalib gələndən sonra, onun bir hissəsini Göy okeanı kimi, Allahlar vilayətindən ayırır. Bu okean ondan su axmasını deyə, siyirtmə ilə bağlanmışdır. Dərya sularında Marduk, Etemenanki adlı Göy və Yerin təməl evini cəhənnəmin sinəsində elə fikir ki, onun başı Göylərə çatır [75; 91]. Belə çıxır ki, Marduk Allahı məhz

Quranda qeyd olunan iki dənizi bir-birindən siyirtmə ilə ayırmışdır. Yəni Quranda qeyd olunan sədd, maneə elə Mardukun yaratdığı siyirtmədir. Quranda siyirtmə mənasında qeyd olunan "Bərzax" rəmzini rus alimi İ. Y. Kraçkovski "sədd" kimi tərcümə etmişdir. X. K. Barenovun lüğətində bu sözün müasir mənası boğazdır. Bəzi alimlər "Bərzax" sözünü torpaqdan yaradılan bənd, tökmə torpaq kimi tərcümə etmişlər. Digər tərəfdən, Təbəri yazır ki, bu sədd heç kimin gözünə görünmür. İbn əl-Cəhiz də "Zad əl-Masir" lüğətində qeyd edir ki, bu maneə Allahın qüdrəti ilə yaradılmışdır və onu heç kim görmür. Əl-Zəmahşəri "Əl Kəşşaf" əsərində yazır ki, "bu maneə, sədd - Allahın qüdrətinin təzahürünün biridir və yalnız Allahın Göylər haqqında dediyi: "Allah, gördüyünüz kimi, dirəksiz ucaltdı" (Quran, 13:2), ifadəsi ilə müqayisə oluna bilər [71]. Əgər nəzərə alsaq ki, iki dəniz deyəndə Göydəki ruhlar dünyası və bu dünya nəzərdə tutulur, razılaşırıq ki, bu dünyadan o biri dünyaya keçid olan bu maneə də gözə görünməməlidir.

Hədis elminin məşhur bilicisi Buxarinin hədislərinin birində peyğəmbərə deyirlər ki, "Ya peyğəmbər, yaxşı olardı ki, Sən İbrahimin "dayandığı" yeri ibadət yeri seçsən. Ya peyğəmbər, sənın yanına möminlər də, günahkarlar da gəlir, və yaxşı olardı ki, sən dindarların analarına tapşırısan ki, yad adamlarla pərdə arxasından danışsınlar", bundan sonra Allah sədd haqqındakı ayəni göndərdi [44; 4483]. **Allahın səddə aid olan ayəni, İbrahim peyğəmbərin dayandığı yeri ibadət yeri kimi seçilməsinə aid olan deyimdə göndərməsi, Kəbənin tikintisi zamanı İbrahim peyğəmbərin durduğu daşın bilavasitə bu "Bərzax" səddi olması deməkdir.** Lakin bu yer eyni zamanda "İbrahim məqamı"dır, yəni bilavasitə burada İbrahim peyğəmbər ekstaz vəziyyətində bəqlik səviyyəsinə yüksələrək, Allaha qovuşmuş və bu məqamda ruhlar dünyası yaratmışdır. Bu ayədə dindarların analarının yad adamlarla pərdə arxasından danışması rəmzi isə bizə İsa peyğəmbərlə əlaqədar Quranın bir ayəsini yada salır. Bu ayədə deyilir ki, Məryəm, ailəsindən ayrı Şərqdə bir yerə çəkilir və onlarla arasına bir pərdə çəkir, Allah onun yanına Öz ruhunu göndərir və o ona Kamil İnsan şəklində görünür (Quran, 19:16,17). Burada qeyd olunan Məryəmin Şərqdə bir yerə çəkilməsi rəmzi, onun Günəşin doğduğu yerə çəkilməsi mənasındadır. Çünki qədim Misir və s. mənbələrində Şərq - Günəşin doğduğu yer adlanır. Digər yerdə isə bildirilir ki,

"Biz Məryəmi və İsanı nişanələrlə rəmzləndirdik, ona sakit, bulağı olan təpədə sığınacaq verdik" (Quran, 23:50). Bu isə o deməkdir ki **Məryəm və İsa rəmzləri bilavasitə təpə ilə, bulaqla bağlıdır ki, biz bu rəmzlərə qayıdacağıq.**

İbn Sina özünün "Yakzan oğlu Hayy haqqındaki traktat"ında yazır: "Yerin sərhədi - üçdür. Bunlardan biri - o yerdir ki, Şərqlə və Qərblə yanaşdır. O, bütünlüklə dərk olunmuşdur, orada olanların əksəriyyəti haqqında ağlasığan dəqiq və təəccüblü məlumatlar hər yerə yayılmışdır. Digər iki sərhəd isə - sirlidir: biri - Qərbdən sonra, digəri isə Şərqdən sonradır. Bunların hər birinin özünün toxunulmaz sərhədi var və bunu yalnız, təbiətən insana heç vaxt verilməyən gücə malik seçilmişlər keçə bilirlər. Həmin gücü təkə yaxınlıqdakı şırıltı ilə axan həyat bulağında yuyunan ala bilər. Əgər ora bir səyyah gəlsə, orada təmizlənsə və onun şirin suyundan dadsa, onun bədənindən yaradıcı güc axacaq və ona lazımı qədər möhkəmlik verəcək ki, o bu səhranı keçsin, dəniz-okeana qərqlə olmasın, Qaf dağı onu gur axan suları ilə yormasın və cəhənnəm ordusu onu o dünyaya itələməsin". Biz ondan xahiş etdik ki, o bu bulaq haqqında geniş danışsın və o (Hayy - F. G. B.) dedi: "Siz yəqin ki, qütb tərəfdə hökmranlıq edən qaranlıq barəsindəki işin nə yerdə olduğundan xəbərdarsınız: Göyə qalxan Günəş onu ildə bir dəfə təyin olunmuş vaxtda nurlandırır: kim ki qorxmadan onun hüdudlarına daxil olur, o, sonda sonsuz və işıqlı sahəyə düşür: onun rastına çıxan ilk şey - şırıltı ilə axan bulaqdır ki, çay kimi özünə boğaza qədər yol açır". Biz ondan ölkəmizin ona yaxın olduğu üçün Qərb sərhədi haqqında məlumat istədik və o dedi: "Qərbin ən uzaq yerində böyük lilli dəniz var ki, müqəddəs kitablarda "lilli, bataqlıq mənbə" adlanır (Quran, 18:84). Günəş, yalnız onu qarşısında görəndə batır" [17].

İbn Sinanın Şərqlə Qərbin sərhədlərini keçmək istəyən adi insanın acizliyi mənasında bildirdiyi sərhəd təbii ki, Yer üzərindəki sərhəd deyil. Bu sərhəd göründüyü kimi, iki dəniz arasındakı boğazla, yəni "Bərzaxla", Qaf dağı, səhra və dəniz-okeanla bağlıdır ki, bunlar da açılmağa ehtiyacı olan rəmzlərdir. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, İbn Sina "Yakzan oğlu Hayy haqqındaki traktat"ını bilavasitə bu hududları aşmış və bütün bu çətinliklərdən keçmiş Hayya həsr etmişdir [17].

AYĞIR

Yuxarıda qeyd etdik ki, inama görə, Məhəmməd peyğəmbər Merac gecəsi insanbaşı Buraq atı ilə Məkkədən (Əl Haram) səmadakı Yerusəlimə (əl-Əqsa) "səyahətə" çıxmış, oradan isə "nur pilləkəni" ilə (bəzən "pilləkən gecəsi" də adlanır) qalxaraq, Allahla "görüşüb söhbət etmişdir".

Məhəmməd peyğəmbərin insanbaşı ata (Buraq) minməsi onu göstərir

Kentavr [227]

ki, burada söhbət həqiqətən Göydə yaradılmış ruhlar dünyasından və bu dünyanın rəmzlərindən olan "kainat atı"ndan gedir. Qədim yunanların "kentavr" adlandırdıqları insanbaşı atın yaradılma prosesi zamanı - **söz, fikir və əməl, yəni ritual vasitəsilə, Yer kürəsini əhatə edən ilkin materiya, rəmzi olaraq bu atın bədəninə çevrilir və onu idarə edənə, yəni onu yaradana tabe olur.** Əgər bu prosesə qədər, yəni Ra-Amon Allahı yaranana qədər

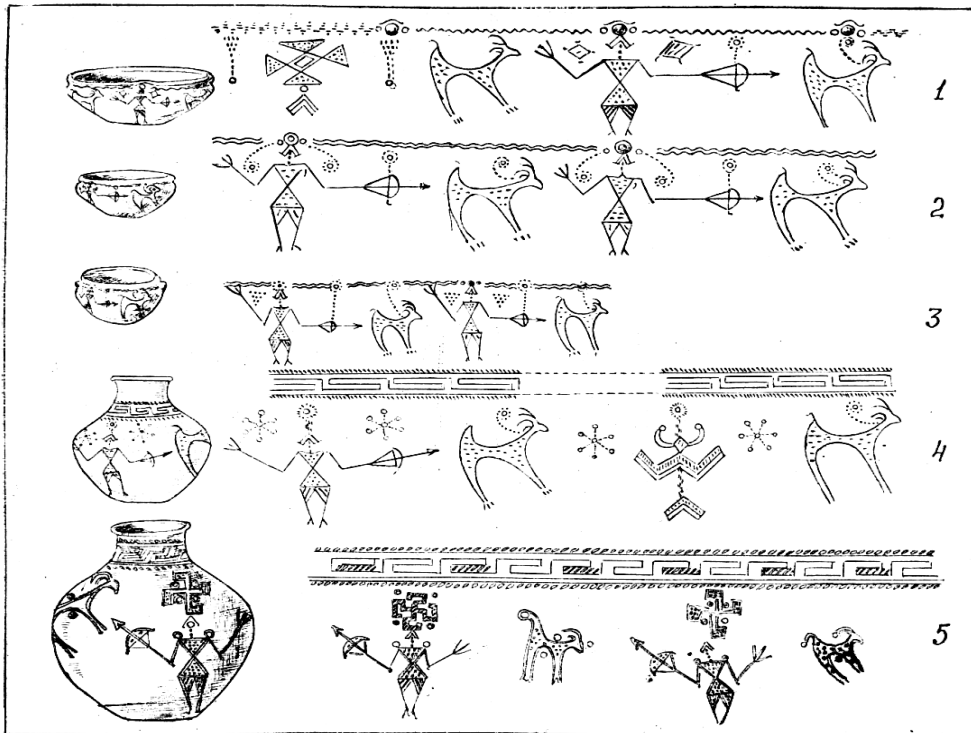
ilkin materiyada heç bir canlı varlıq yaradılmamışdısa, bu prosesdən sonra, ilkin materiya "kainat atı" fimsalında onu yaradan - qədim Misir Allahı sayılan Ra-Amona, yəni Bügdüz Əmana tabe olur. Tövratda bu hadisə dünyanın yaranışının beşinci günü ilə bağlıdır ki, bu gün Allah insanı öz vücuduna bənzər yaradır və ona deyir: "qidalanın, həm çoxalın, yeri doldurun və onu ələ alın, həm bütün dəniz balıqlarına, Göy quşlarına və bütün heyvanlara, sürünənlərə hökmranlıq edin" [8; Bif.1:28].

Kosmosun canlı varlığa çevrilməsi zamanı xüsusi keçirilən bu ritual - qədim hind mənbələrindəki "Aşvamedxa" ritualıdır ki, buna "Şatapaxa braxmana", "Tayttiriya samxita", "Brixadaranyaka Upanişada" və s. kitablarda rast gəlmək olar. "Brixadaranyaka Upanişada" əsərində bu ritualın

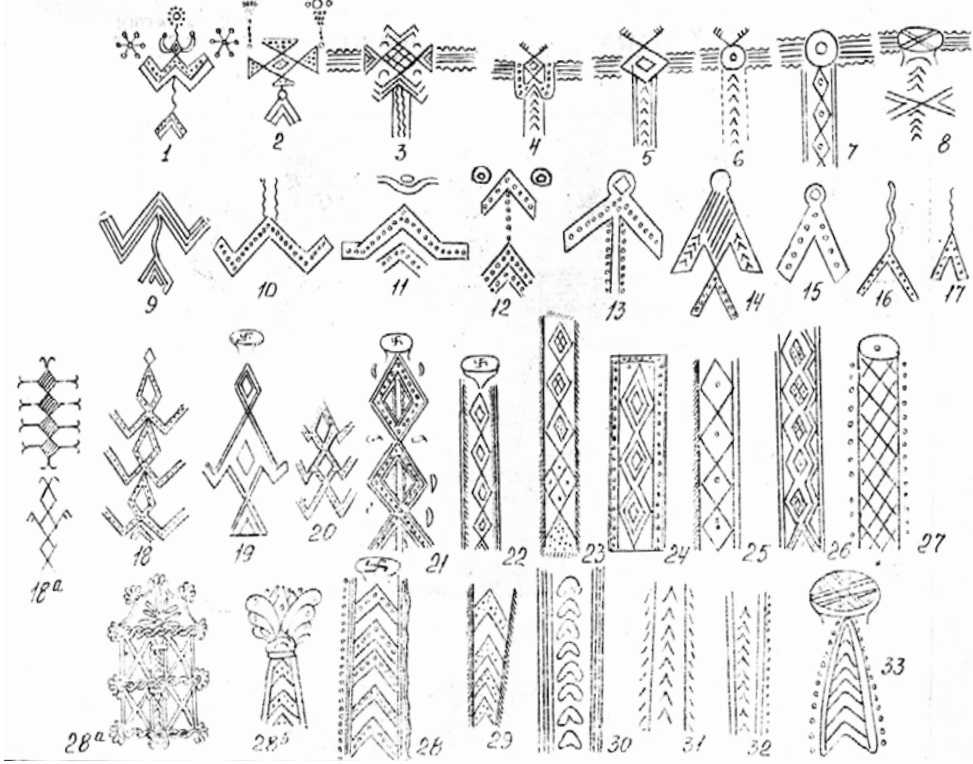
mənası belə açıqlanır; "Aşvamedxa"dakı qurbanlıq at kainat atıdır: "OM! Qurbanlıq atın başı - bu, səhərin açılması vaxtıdır. Onun gözü - bu Günəşdir, onun nəfəsi-küləkdir... Qurbanlıq atın bədənini - bu ildir, onun beli - Göy, qarnı - Göy sahələri, böyrü - dünyanın sahələri, sümükləri - ulduz, əzələsi - bulud, tükələri - ağac və s.-dir" [28; 70]. Burada atı qurban kəsərək, kəsmə mərasimi dövründə keçirilən ritualdan söhbət açılır. Atın bədəninin müəyyən üzvləri

Qurban vasitəsilə heyvan ruhlarının göydə toplanması [223; 48]

Kilikdağ və Böyük xanlar kurqanından tapılmış qablarda qurban mərasiminin təsviri [221; 126]

Keramik qablarda materiyanın və dünya ağacının rəmzləri, 18a-İran qabları,
28a-Assur rəsmi, 28b-Ziviyədə tapılmış əşya [221; 125]

söz vasitəsilə kainatın müəyyən sahələri ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, kahin - "atın qarşısındakına görə gündüz, atın arxasındakına görə gecə yaranıb" deyib mantra oxuyur. Eyni vaxtda atın qarşısında qızıl qabdan, atın arxasında isə gümüş qabdan oda ərimiş yağ tökməklə ritual yerinə yetirilir. Deməli, burada yağ yandırmaqla fiziki, mantra oxumaqla söz və brahman fikrində bu ritualı formalaşdırmaqla əqli, yəni mental vasitələrlə proses həyata keçirilir. Müdriklər yazır ki, xator öz işini himnlə, adhvaryu - qurbanlıq formulu ilə, müğənni isə oxumaqla görür, ümumilikdə isə bu üç vasitə ilə iş görülür. Söz bu dünya, fikir isə o biri dünyanın təəcəssümüdür. Qurban - söz və ağılın gücü ilə hərəkət edir, fırlanır və s.

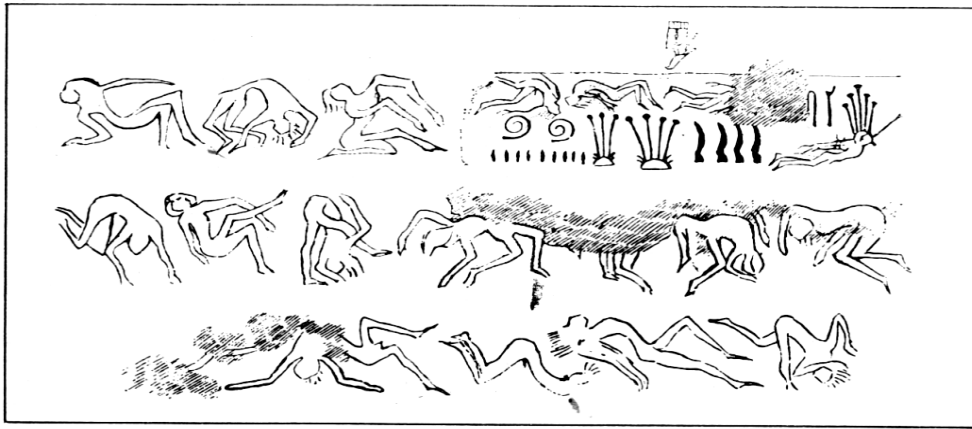
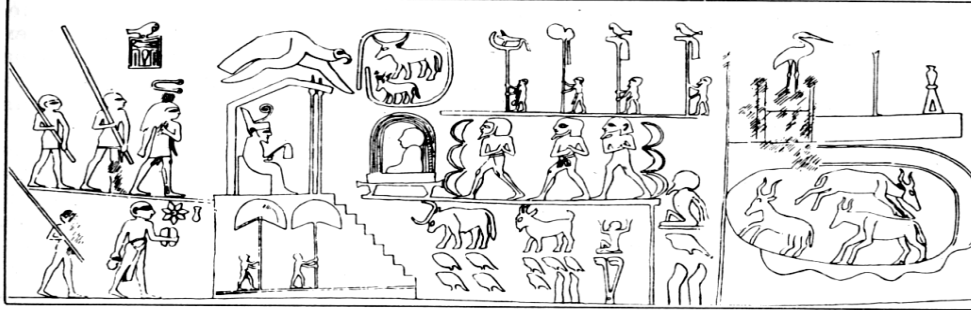
"Aşvamedxa" ritualı ilə bağlı səhnədə sifarişçi Pracapatidir. "Pracapati həm qurbanlıq özü, həm ianəçi (kahin), həm qurbanlıq ritualı bütövlükdə və həm də qurbanın sifarişçisi kimi, qurbanlığın hesabına Göyə qalxan Allahdır. Bir tərəfdən o, bütün Allahları, o cümlədən Aqnini yaradır, digər tə-

rəfdən, Aqni qurbanlıq od kimi onun atası sayılır. Beləliklə, ilk kosmik hadisə baş verir və Pracapati özünü Allahlara qurban verməklə sonradan qurbanlıq kimi, "ikinci Pracapati" yaradır" [76; 149]. Bu ritual ümumilikdə bir il davam edir və nəhayət, heçdən qızıl nüvə, qızıl başlanğıc əmələ gəlir. Digər yerdə ritualın sifarişçisi, öləndən sonra onunla birləşən, ritualın yarısını əqli ilə beynində hazırlayan və eyni zamanda brahman rolunu oynayan, hökmran Ac Əman adlandırılır. Bu ritualın izləri qədim Misir papirusunda Pta Allahı haqqındakı yazıda görünür: "Sia - onun ürəyi, Xiu - onun ağızı, Ka - onun ağızında bütün mövcud olanlardır. Onun canı - Şu (hava), ürəyi - Tefnut (nəmlilik), sağ gözü - gündüz (Günəş), sol gözü - gecə (Ay), bədəni isə Nundur və s.". Eyni məzmunu biz Hörmüz haqqındakı yazılarda da rast gələ bilərik: "Sonra o öz bədənindən dalbadal bütün şeyləri yaratdı; Birinci Göy onun başından yarandı... Hörmüz onun içində öz yaratdıqları ilə yerləşdi. Yer onun ayaqlarından yarandı... Sular onun göz yaşlarından yarandı... Bitkilər onun saçlarından yarandı... Od onun ruhundan yarandı və onun işıqlı şüası sonsuz işıqda yarandı...". Zevs haqqındakı orfik himnlərin birində isə deyilir: "Dünyanın qüdrətli əsası olan və bir Allahın bədənində bir güc və ruh kimi; od və su, torpaq və efir, gecənin qaranlığı və gündüzün işığı fırlanır... Onun başı və gözəl sifəti - parıldayan Göydür, ətrafı isə necə deyirlər, qızıl tellər... Onun gözü Günəş və üzbəüz dayanan aydır. **Həqiqi Şah Ruhu - ölməyən efidir.** Onun bədəni də bu dərəcədə parlaqdır, ölçülməzdir, dağılmazdır, bərkdir, çox güclü əzaları nəhəngdir: Allahın çiyi, sinəsi və enli beli - uzaqlara uzanan havadır və s." [77; 89, 81].

Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbərin Buraq adlı insanbaşı ata minməsi prosesi adi proses yox, çox mürəkkəb dünyəvi bir prosesdir ki, bundan sonra kainat - Məhəmməd peyğəmbərə "kainat atı" fimsalında təbə olmalıdır. Əflatun "Fedr" kitabında bu hadisəni belə rəmzləndirir: "Ruhu, qanadlı atların qoşulduğu qoşqunun gücü ilə arabaçının gücünün birləşməsinə bənzədək. Allahlarda atlar və arabaçı hamısı alicənabdır, alicənab əcdadlardan yaranmışlar, digərlərində isə eyni deyildir. Hər şeydən əvvəl qoşqunu o idarə edir ki, onların da üstündə hakimdir, sonra onun atları da - biri gözəldir, alicənabdır, belə atlarda da yaranmışdır, ikincisi isə - tam başqadır və başqa atlardan yaranmışdır" [78; 246 V].

Kentavrla bağlı daha yaxşı rəvayəti Ərəbi danışır. O, kainat atının yaranma prosesini Livan dağları ilə bağlayır ki, sufizmdə Livan [LVN] rəmzi Alban [LBN] rəmzi ilə eynidir və biz bu haqda aşağıda yazacağıq. Ərəbi yazır: "İlyaya - İdris idi ki, Nuha qədər peyğəmbər olmuşdu, Allah onu yüksək yerə ucaltmışdı: **O, Göy kürəsinin mərkəzində, Günəş kürəsində dincəlidir.** O, Baal-bəg kəndinə göndərilmişdi: "Baal" - "büt"ün adı, "bəg" isə həmin məntəqənin hökmdarı deməkdir - bu Baal adlandırılana hökmranlıq verilmişdi. Bax, bu İdris olan İlyaya elə gəldi ki, Livan dağı (bu dağın adı "lubana" sözüdür və "tələbat" deməkdir), bütün orqanları oddan olan odlu ayğırdan qopdu. **Bunu görəndə o, ayğırı yəhərlədi, onda olan üsyani ehtiraslar onu tərk etdi: o, ehtirassız ağıla çevrildi, çünki artıq ruhun tamahkar məqsədindən ayrılmışdı.** Allah onda təmizlənmiş halda oldu - o zaman onda Allah haqqındakı biliyin yarısı var idi. Çünki ağıl özündən başqa, hər şeydən yayınanda və yalnız öz düşüncələrindən qaynaqlananda, o Allahı bənzətmədə yox, təmizlənmiş halda tanıyır. Əgər Allah ona öz təzahüründə bilik verirsə, onun Allah haqqındakı biliyi həyata keçir: **O, onu birində təmizləyəcək, digərində bənzədəcək, Allahın təbii və elementar formalarındakı axmasını görəcək: bu zaman o, istənilən formada Allahın təzahürünü, həmin formanın təzahürü kimi görəcək.** Allahın göndərdiyi və gətirilən qanunlar haqqındakı bilik tam halda belədir, bu biliklər təxəyyülün bütün gücü ilə bərqərar olmuşdur" [15; 22]. Ərəbinin gətirdiyi sitatdan belə çıxır ki, kainat atı bilavasitə Livan, yəni Alban dağı ilə əlaqəlidir ki, biz bu mövzuya qayıdacağıq. Burada "bəg" rəmzinin qeyd olunması İdrisin - sufi silsilənin ən son pilləsi olan bəg səviyyəsinə qalxaraq, ehtirassız ağıla çevrilməsi mənasındadır ki, bu da ruhun bədəndən çıxmasından sonra mümkündür. Burada **"ayğırın yəhərlənməsi" rəmzi, ilkin materiyanın - insan beyninin "türk yəhəri" adlanan hissəsi ilə bağlanması mənasındadır ki, magiya vasitəsi ilə əlaqələndirilmiş bu bağlantıdan sonra, ilkin materiya insan beyninə tabe olur.**

Allahın İdrisdə təmizlənmiş halda olması onu göstərir ki, o ilkin materiyanın təbii vəziyyəti ilə birləşmişdir. Belə çıxır ki, burada, Amon Allahının ruhunun bədənidən çıxıb, əvvəlcədən Göydə yaratdığı varlıqla birləşməsi qeyd olunur. Bu hadisə qədim Misir yazılarında Ra-Amonun, yəni Günəş Allahının Şərqə - Göyə qalxması (ərşə ucılması - F. G. B.) hadisəsi kimi, "Si-

İnsan ruhlarının Göy şahlığına qalxması.
Qierakonpoldan qabarıq təsvir [41; 301]

nuxetin nağılı"nda təsvir olunur: "Otuzuncu ilin, subasmanın üçüncü ayı, yeddinci günü, Allah özünün Göydəki sarayına (Günəş Allahının Göydəki evi) qalxdı, aşağı və yuxarı Misirin şahı Sexotepibre, O, Göyə ucaldı və Günəş diski ilə birləşdi, "İlahi bədən", onu yaradana qovuşdu. Paytaxt sükutdadır, ürəklər qəmgindir, Böyük darvazalar bağlanır, saray əyanları, başlarını dizlərinə əyib əyləşmişlər, xalq ah-zar içindədir" [79; 9]. Dahi Firdovsi Amon Allahının Göyü tutması hadisəsini "Şahnamə"sində Cəmşidlə bağlayır və qeyd edir ki, o, bir dənizi keçib, Göyə ilk ayaq açır. Göydə kəyan taxtı qurub, divin çiyində taxta çıxan Cəmşid fəzada Günəştək qərar tutur [37; 33]. Qədim dinlərin tədqiqatçısı Ceyms Frezer isə bu hadisə ilə bağlı olan daha maraqlı bir faktı qeyd edir. O yazır ki, Roma şəhəri Alban dağlarından köçüb gəlmiş Albi-Lonqa şəhərinin sakinləri tərəfindən tikilmişdir. Deyilənlərə görə, Alba şəhərinin Silvi şahlarından biri özünü Allah hesab etmişdir. Bu nəslin banisi isə öləndən sonra Allaha çevrilmiş və Alban dağlarındakı

şəhərin üstündə qərar tutmuşdur [80; 147]. Belə çıxır ki, kainat atı həqiqətən də Alban dağları ilə bağlıdır. Alban rəmzinin Albi-Lonqa rəmzi ilə əlaqədar olduğundan, mövzudan kənara çıxıb Lonqa rəmzinə nəzər salaq.

Lonqa [LNQ] rəmzi erməni və alban mənəblərində Aluank [LNK] kimi qeyd olunur ki, bu da Albaniyanın digər adıdır. Mənəblərə görə, Aluank ölkəsi, Valarşak tərəfindən Yafət törəmələrindən olan Sisaka nəslindən Arana vərəsəliklə verilmişdir [8]; 1/4]. Lonqa/Aluank [LNQ/LNK] rəmzi dilimizdə "öləng" [LNG] şəklində işlənmişdir ki, tanınmış Azərbaycan mifoloqu Mirəli Seyidovun bu haqda bildirdiyinə görə, "öləng" - otlaq, su, çəmənlik, dəniz, bitki, göyərtili, örüş deməkdir, eyni zamanda bu söz yaşıllıq ilahəsinə çevrilmiş və ailə qurmaq, nikahla əlaqələndirilir. M. F. Köprülüzadə öləng rəmzini "izdivac ilahəsi" adlandırır. Bu söz digər tərəfdən, mahnı oxumaq və şeirləşməyə də aid edilmişdir. Ölkə sözü də "öləng" sözündən yaranmışdır. Öləngin şeir, mahnı, yəni söz qüvvəsi ilə assosiasiya olunması onun söz qüvvəsi ilə əlaqəsinə işarədir [68; 56, 66, 79]. Öləng rəmzinin izdivac ilahəsi olması və ailə qurmaqla, nikahla əlaqəsi o deməkdir ki, bu rənz eyni zamanda qədim hind mifologiyasındakı Linqa rəmzi ilə eyni kökdəndir. Linqa rəmzi mifologiyada yaradıcı ilahi gücün rəmzidir və kişi cinsiyyət üzvü mənasındadır. Linqa rəmzinin kişi cinsiyyət üzvünün mənasını verməsi heç də təsadüfi deyildir, çünki qədim Misir mətnlərində lonqa - "el-onqa", yəni "anx eli" rəmzi həyat enerjisindən ibarət olan el mənasındadır ki, bu, ilkin materiyadan yaradılmış dünya deməkdir. Xantların mifologiyasında isə Lunq (Lonq, Lunk) ruhların adıdır.

M. Seyidov bildirir ki, öləng rəmzinin kökündə öl rəmzi dayanır ki, bu da türk dillərində su, yaş, nəm, islanmaq mənasındadır və bunu bir çox araşdırıcılar da qeyd etmişlər. Şəmsəddin Sami "öl" sözünün islaq yer, çamur, bataqlıq və s. mənalarını xüsusi qeyd edir. Bu rəmzdən yaranmış ulgen, ulqan, ulqən rəmzləri su və torpaq sahibinin kultunun adıdır [68; 42, 43]. Bildirmək istədik ki, ulgen [L-GN] rəmzi ilə öləng [L-NG] rəmzi eyni mənalıdır. Digər tərəfdən öl rəmzi göl rəmzi ilə də əlaqəlidir. Ölon/ölən rəmzi altında isə bataqlıq bitkisi nəzərdə tutulur [68; 46].

Öl/ölmək rəmzinin əsasən insanın vəfatını bildirməsi o deməkdir ki, insanın ölümünün yaşıllıq, çəmənlik və s. mənaları ilə əlaqələri vardır. Qədim Misir yazılarında məşhur "İlan adası" nağılında ruhlar dünyası "bö-

yük yaşıllıq" adlandırılır və ümumiyyətlə, yaşıl rəng qədim Misirdə dirilmə rəmzidir ki, bu mövzuda yazılan ieroqliflər də divarlar, sütunlarda yaşıl rəngə boyanırdı [82; 36-37]. Belə çıxır ki, ölüm - Lonqa, yeni öləng yaşıllığı elə "cənnət ölkəsi" mənasında ruhlar dünyasıdır və insan öləndən sonra məhz bu yaşıllıq ölkəsində ömrünü ruh kimi davam etdirir. Qeyd edək ki, "Hammurapi qanunları"nda "ölkə" [LK] mənasında olan "ilk" [LK] rəmzi - bağ, sahə, ev və s. mənalarında işlədilir və s. [163; 45].

Lonqa rəmzi hind mənbələrində Lanki adası kimi qeyd olunur və rakşasların, qəzəbli və qanasusamış ruhların, adamyeyənlərin və cinlərin hökmdarı Ravananın şahlığı sayılır. Ravana Meru dağındakı Lanki adasında yaşayır, zahidlik həyatına görə, Braxmadan - Allahlarla mübarizədə yenilməzlik qazanmışdır və ağılsız hakimiyyət əldə etmişdir [27; 510]. Bu isə o deməkdir ki, Ravana rəmzi məğlubedilməz ölüm Allahının rəmzi-dir. "Ramayana" və "Maxabxarata"ya ("Mahabharata") görə, Lanka şəhəri Vişvakarman tərəfindən qızıldan tikilmişdir və Braxma tərəfindən Kubera-ya verilmişdir. Sonradan isə ada və şəhər, Rama tərəfindən öldürülən Ravananın hakimiyyətinə keçmişdir. "Bxaqavad-Purana"ya görə, Lanka adası ilk əvvəllər Meru qızıl dağının təpələrindən biri olmuşdur, onu külək qoparıb dənizə aparmışdır. Rəvayətə görə, Ravana, Ramanın arvadı olan Sitanı oğurlayır və öz şahlığı olan Lanka adasına aparır. Müharibədə Rama onbaşı Ravananın rakşaslarını məhv edir. Ravana tərəfindən göndərilmiş rakşaslar Mariçi və Subahu, nə gecə, nə də gündüz sönən və qurbangahda yanan müqəddəs odu söndürürlər.

Bütün bunlar ona işarədir ki, Lanki adası - Alban dağlarının üstündə qərar tutmuş Allahın Göydə yaratdığı ruhlar dünyasıdır. Digər tərəfdən, qurbangahdakı heç vaxt sönməyən odun söndürülməsi rəmzi bizim yadımıza Musa peyğəmbərin Göydən gətirdiyi ilahi odu salır ki, məhz bu od qurbangahda həmişə yanır, heç vaxt sönmür. Biz bu və qeyd etdiyimiz bir çox rəmzin açılışına aşağıda qayıdacağıq.

Ravana rəmzi hind mifologiyasında eyni zamanda İravanti qeyd olunur ki, onun atası da mifik ilan olan Ayravatadır. Ravana [RVN], İravanti [RVNT] rəmzi erməni mənbələrində Ervand [RVND] kimi qeyd olunur. M. Xorenat-si yazır ki, deyilənə görə, "Ervandın bədlük gətirən gözü olmuşdur. Buna

görə də şah qulluqçuları səhər oyandıqda onun qarşısında adətən nəhəng qranit daş tuturdular, hansıniki, deyilənə görə, onun dəhşətli baxışı partladır. Lakin bu ya yalan, ya da ki rəvayətdir, ya da ki o, istədiyinə şeytan bacarığı ilə ziyan vurmağı bacarırdı və pis gözlü adı altında gizlənirdi" [73; 43]. Ravana, Ervand rəmzləri Rav/Rəb (və ya Rəb ata) rəmzi ilə bağlıdır və bu mövzu da tərəfimizdən araşdırılacaq.

Mövzuya qayıdaraq qeyd edək ki, Quranda "kainat atı" haqqında və onun axirətdə görəcəyi işlə bağlı yazılır: "Onlar üçün nə qədər mümkündürsə, güc və at dəstələrini hazırlayın; onunla siz Allahın, özünüzün və ondan başqa digər, sizin bilmədiyiniz, Allahın isə bildiklərini qorxudacaqsınız!.. And olsun tənəffəs böyürənə, dırnağı ilə od qoparana və sübh hücumu keçənə... Onlar orada toz qaldırdılar və oradan soxuldular... Həqiqətən insanlar Allah qarşısında naşükürdülər... Onlar üçün bir nişanə - Bizim, onların nəslini dolu gəmidə daşımamızdır. Biz də onlar üçün özləri kimisi, mindiklərini yaratmağımızdır. Əgər Biz istəsək, onları suda batırıraq, onlara köməkçi olmaz və onlar xilas olmazlar... [Allah] sizin üçün Göydən lazımı miqdarda su göndərdi. Biz də onunla ölü dünyanı qaldırdıq. Siz də beləcə çıxarılacaqsınız!... sonra bütün cütləri yaratdı, sizin üçün gəmidən və heyvanlardan mindiyinizi yaratdı ki, siz onların belində bərqərar olasınız, bərqərar olandan sonra Allahınızın rəhmini yada salıb deyəsiz: "Alqış olsun Ona ki, Bizim onu dərk etmək qabiliyyətimiz olmadığı vaxtda onu bizə tabe etdi! Və həqiqətən biz Allahımıza qayıdıraq" (Quran, 8:60, 100:1-6, 36:41-43, 43:10,11,12).

Qurandakı "siz onun belində qərar tutasınız" rəmzi bizi ən qədim mənbələrə nəzər salmağa məcbur edir. Çünki burada "belində qərar tutma" deyəndə, söhbət məhz Göylərdə qərar tutmadan gedir. Biz yuxarıda, "Aşvamedxa" ritualı ilə bağlı qeyd etdik ki, qurbanlıq atın beli - Göy, qarnı isə Göy sahələri-dir. Bu isə o deməkdir ki, atın belində qərar tutmaq deyəndə, Göylərdə qərar tutmaq başa düşülməlidir. Qədim Misir yazılarının birində Bexdetdən olan Qor və qanadlı disk haqqındakı rəvayətdə Tot Allahı Ra Allahına deyir: "Qoru bu gündən Xeben şəhərində düşmənlərə qalib gələn, qanadlı disk, böyük Allah adlandırmaq lazımdır" və onu bundan sonra "kim ki beldə dayanmışdır" və "Bu Allahın peyğəmbəri" adlandırmaq lazımdır [18; 95]. Buradakı Xeben rəmzi Qaba aləm mənasında Göydəki ruhlar dünyası deməkdir.

Qor haqqındakı digər rəvayətin birinə görə, Ra-Qoraxti (Ra-Qorqud - F. G. B.) Bexdetli Qorla birləşmiş və atasının düşmənlərinə qarşı vuruşa başlamışdı. Bexdetli Qor Ra-nın qayığında üzəndə, düşmənlər şeytan-hippopotama simasında ona hücum edirlər, Qor dəmir silahın hesabına əvvəl bu şeytani zəncirləyir, sonra isə doğrayır. Onun, hippopotamanın belinə mindiyi şahı isə "o, hansıki beldə dayanmışdır" adlandırdı [18; 30-38]. Burada şeytan-hippopotam rəmzi ilkin materiyanın rəmzi mənasındadır (açması aşağıda). Deməli, Qor Allahı ilkin materiyyaya qalib gəlib, onun belinə, yəni Göylərə minmişdir. Mətnlərin birində, düşmənləri, insan simalı şir obrazında öldürən və onların dillərini çıxaran Bexdetli Qor onları, onunla dağlarda olan tərəfdarlarına verdi və Ra Tota dedi: "Bax, [nə qədər ki] Bexdetli Qor ona öz dilini vermiş düşmənin belindədir və öz yuvasında olan şirə bənzəyir" [18; 101]. Bu isə o deməkdir ki, Göyləri at rəmzində minmiş Qor Allahı, bu ilkin materiya sahələrini öz yuvası kimi rəmzləndirir ki, bu da Göylərin ruhlar dünyası mənası daşması deməkdir.

At rəmzi ilə bağlı bildirmək istədik ki, mənbələrə görə, müqəddəs Georginin yaz bayramı aprelin 23-də keçirilirdi ki, bu gün eyni zamanda Osmanlı Türkiyəsinin saray əyanının təyin etdiyi Sultanın atlarının otlaqlara buraxılması mərasimi ilə eyni günə düşürdü [2; 408]. Ümumiyyətlə, Georginin atlarla əlaqəsi mənbələrdə xüsusi qeyd edilir ki, bu da onun Xızır ilə eyni mənada olmasına işarədir. Sultanın atlarının otlaqlara buraxılması bayramı isə təbii ki, kainat atlarının yaradılardan sonra Göy sahələrində hərəkət etməsi üçün keçirilən mərasimin rəmzidir.

Quranın deyimlərindən aydın olur ki, at rəmzi ayələrdə su ilə, gəmi ilə, dünya ilə eyniləşdirilir. Bu onu bildirir ki, insana təbiət üzərində hökmranlıq verən bu at bilavasitə ilkin materiyyadan yaradılmışdır. Ən-Nəvavinin, Buxarinin hədislərinin birində deyilir ki, bir nəfər "Mağara" surəsini oxuduğu vaxt yanındakı atın üstünə tərəf bulud gəlməyə başladı və at qorxdı. Peyğəmbər bu hadisəyə izah verərək bildirdi ki, bu "Sakin"dir ki, Quranı oxuduğuna görə sənə gəlib [43; 998]. Quran oxuduğu zaman atın qorxması və "sakin" olan buludun enməsi onu göstərir ki, bu at bilavasitə "ilahinin sakinliyi" ilə, yəni ilkin materiyanın nur timsalında enməsi və atla bağlanmasına işarədir. Bu rəmzi yaxşı başa düşmək üçün sufizmin bir az da dərin qatlarına nəzər salmaq.

Quranda "sakin dayanmaq" - qulaq asmaq deyəndə, ruhun - ilkin materiyanın "səsinə" qulaq asması nəzərdə tutulur. Naumkin, Qəzalinin "qulaq asmaq" rəmzi haqqında yazır: "Müdrükləri Allah, Göyün və Yer in hər hissəciyinə... ki insanlar, onların Böyük Allahı necə müqəddəsləşdirdiyini və tərifi lədiyini eşitsinlər". Ona görə "Göyün və Yer in hər hissəciyi, canlı və müdrüklərlə gizli söhbətlərdə təmasdadırlar". Lakin "onlar açıq danış ıq nitqinə malik deyillər və sözsüz və səssiz danış ırlar ki, eşitmə qabiliyyətindən məhrum olmuşlar eşitmirlər... Mən o eşitmədən danış ıram ki, onun vasitəsi ilə danış ı ı başa düşmək olar, lakin söz və səs, ərəb və digər dillərə aid deyil" [54; 278]. Deməli, "sakin" deyəndə, Allah ın rəmzi olan ilkin materiya nəzərdə tutulmalıdır ki, ona qulaq asmaq da - ondan informasiya almaq, varlıqlar ın daxilinə nüfuz edib onların tərkibini, xüsusiyyətlərini öyrənmək deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qəzali, "sakin" [SK-N] rəmzi ilə eyni kökdən olan zöüq [ZQ/ZK] rəmzindən də istifadə edir ki, bu da idrakdan yüksək olan mistik dərk etmə mənasında ilkin materiyanın dadına baxılması, dərk olunması mənasındadır. Bu - ağıldan yüksəkdə olan mistik intuitiv dərk etmədir ki, birbaşa təcrübədən, təmasdan yaranır [54; 288, 289]. Yəni **bəqlik səviyyəsinə yüksəlmiş mürid, ilkin materiyanı bilavasitə "zöüq" vasitəsi ilə dərk edir, qavrayır**. Qəzali üçlük təşkil edən iman, elm və zöüqü bir-birindən uzaqda durmuş pillə adlandırır.

Bildirmək istədik ki, qədim mənbələrdə görmək, eşitmək, fikirləşmək və s. deyəndə ilkin materiyanı başa düşmək, onu seyr etmək, onu öz daxili gözü ilə qəbul etmək başa düşülməlidir. Misal üçün, qeyd edək ki, **Şumer dilində qulaq və müdrüklük eyni ideoqramma ilə - nəştu[q]; aydın göz - iqi-ku[q] də gözlərin magik açılması metaforu mənasında göstərilir** [83; 226].

Tövratda "sakin" rəmzi bilavasitə - "skiniya", yəni "vəhy çadırı" rəmzi ilə assosiasiya olunur [8; İsx.25:9]. Xanaanlarda "məmur" kimi qəbul olunmuş "sokinu", yəni "sakin" rəmzi Akkad dilində "rabisu" mənasını verir ki, bu da "rəbb/ərəb issi", yəni "Allah ruhu" deməkdir. Tövrata görə, Allah ın sakinliyi (mövcudluğu) olan "vəhy çadırı" Musa peyğəmbər tərəfindən "qalmaq" üçün yaradılmışdır. **Bu çadırın qurulduğu gün mistik bulud vəhy çadırını bürümüş və axşamdan səhərə qədər çadırın üstündə od kimi görünmüşdür**. Yəhudilərin səhrada dolaşdığı zaman Allah onların qarşısında -

gündüz bulud sütunu formasında, gecə isə odlu sütun formasında gedirmiş. Hər dəfə bulud vəhy çadırının üstündən qalxanda İsrail oğulları yola düşür və bulud harada dayanırdısa, orada da onlar öz çadırlarını qururdular [8; İsx.13:21, Çisl.9:15-23, İsx. 40:38]. Musa peyğəmbər vəhy çadırına girəndə bulud sütunu vəhy çadırının qapısında dayanır və Allah Musa peyğəmbərlə danışmış [8; İsx.33:7-9]. Deməli, "vəhy çadırı"nın qurulması prosesi Göydəki İlahi enerji ilə bağlıdır. Burada qeyd etmək istədik ki, bu ritual Oğuz eposundakı Oğuz xaqanın "Muz" dağında çadır qurmasına bənzəyir ki, orada da sübhə yaxın Oğuz xaqanın çadırına Günəş kimi işıq düşmüş, bu işığın içindən Göy tüklü erkək qurd çıxmış və Oğuzun qarşısında gedərək ona yol göstərmişdir və s. [85; 130]. Oğuzun digər variantlarında isə Göydən düşən şüadan qız çıxmışdır: "... Yenə günlərdən bir gün Oğuz xaqan Göy hakiminə (Tanrıya) tapındı. Qaranlıq çökdü. Göydən Göy bir şüa düşdü. Günəşdən işıqlı, Aydan parlaq idi. Oğuz xaqan ona doğru getdi və bu şüanın içində bir qız vardı. Yalnız oturmuşdu. Gözəl bir qız idi. Onun başında Qütb ulduzuna bənzər atəşli, işıqlı, şüa saçan "men" (xal, çələng) vardı. Qız o qədər gözəl idi ki, güləndə mavi Göy gülüdü, ağlayanda mavi Göy ağlayırdı..." [68; 262, 263]. Azərbaycanlıların "Tapdıq" nağlında isə Günəşlə Qara divin izdivacından doğulan Tapdıq şüa ilə birgə yerə düşür [68; 25]. Bütün bunlar o deməkdir ki, **Musa peyğəmbərin obrazı eyni zamanda Oğuz xaqanın, Tapdığı və s. obrazıdır**. Buradakı şüa, işıq, odlu sütun və s. rəmzlər ilkin materiyanın rəmzidir ki, kainat atı vəhy çadırı formalarında bu qəhrəmanlarla birləşmişdir.

Tövratda deyilir ki, Allah İbrahimə gəldi və dedi: "İndi dayandığın yerdə "gözlərini aç" və Şimala, Cənuba, Şərqa, Qərbə bax; çünki sən gördüyün bütün torpaqları Mən sənə və sən törəmələrinə əbədi verirəm... Qalx, bu torpaqlarda uzununa və eninə gəz, çünki mən onu sənə verirəm. Və İbrahim də çadırını itələdi və getdi, Xevrondakı Mamra palıdlığına köçdü; və orada Allah üçün qurbangah düzəltdi [8; Bit.13:14-18]. Tövratın digər yerində isə deyilir: "Mesopotamiyadan qayıdan Yaqub Xanaan torpağında k Sixem şəhərinə gəldi və şəhərlə üz bəüz qaldı. Və sahənin bir hissəsini aldı və öz çadırını ora saldı... Və orada qurbangah qurdu, İsrailin Allahı olan Tanrını da çağırırdı" [8; Bit.33:18-20]. İbrahimin "gözünü aç" dörd tə-

rəfə baxması, təbii ki, rəmzi mənada "daxili gözü", yəni "bəsirət gözü" ilə baxması mənasındadır ki, Allah ona "baxdığı" bütün Göy sahələrini əbədi vermişdir. İbrahimin "çadırı itələməsi", ritual vasitəsi ilə çadırını uzaqlara genişləndirməsi, yəni bütün Göy sahələrini öz çadırına çevirməsi deməkdir ki, biz bu rəmzin açılışına Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı qayıdaca-ğımız. Burada hər iki halda çadır qurulandan sonra qurbangah qoyulur ki, bu da Göy aləminin qurbanların ruhu hesabına fəth edilməsi deməkdir.

Eyni hadisə "Kitabi - Dədə Qorqud"da qeyd olunur. Belə ki, "Dirşə xan oğlu Buğac xan" boyunda bildirilir ki, Allahdan "bir şey" qazanmaq üçün çadır qurub qurban gətirmək lazımdır: "Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayandır yerindən durmuşdu, Şami çadırını yer üzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög üzünə aşanmışdı, min yerdə ipək xalça döşənmişdi. Xanlar xanı xan Bayandır ildə bir dəfə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qızıl otaq, bir yerdə isə qara otaq qurdurmuşdu və demişdi: "Kimin ki oğlu-qızı yoxdur, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun ətin verin yeyirsə, yesin, yemirsə, çıxıb getsin. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı isə qızılı otağa qondurun. Oğlu-qızı olmayanı Allah-taala qarğayıbdır, biz də qarğayıyıq, bilsin" [4; 34]. Kitabda **oğulun olması üçün isə yerindən erkən durub, Ala çadırı yer üzünə dikdirib, atdan-ayğırdan, dəvədən-buğra, qoyundan qoç öldürüb, İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etmək, ac görəni doyurmaq, geyimi olmayanları geyindirmək, borcluya borcunu qaytarmaq, təpə kimi ət yığıb, göl kimi qımız sağdırmaq, ulu toy edib hacət qılmaq lazımdır.** Bunları etdikdə, bir "ağzı dualının alqışı ilə Tanrı bir yetman əyal, yəni oğul" verə bilər [4; 35].

"Oğuznamə"yə görə də öz yurduna sağ-salamat qayıtması ilə əlaqədar Oğuz bayram üçün 90 min qoyun, 900 min dayça qırdırır və pir edib qızıl ev, çadır ucaldır [86; 61]. "Oğuz xaqan" eposunda isə deyilir: "Qoy Günəş bizim bayrağımız, Göy isə çadırımız olsun" [85; 127]. Oğuz xaqanın Göyü çadır adlandırması məntiqinə "Kitabi - Dədə Qorqud"da da rast gəlinir. Belə ki, burada bu Göy çadırı - "doğsan başlı ban evi", "ağ ban ev, ağ otaq", "qızıl başlı", "ala çadır" və s. adlandırır. Bu ağ ban evli, ağ otaqlı çadır da həm qara yerin üzünə və həm də gög ala (görkli) çəmənə otaq kimi dikdirilmişdir. O "Atlas-

da yapılanda Göy sayvanlı" çadır adlandırılır ki, Alar sabah sapa yerdə tikilmişdir [4; 42, 55, 63, 68, 94, 91, 126]. **Çadırın Alar sabah sapa yerdə qurulması, onun sərt qaya üstündə sübh zamanında yaradılması mənasındadır. Göyün çadır adlandırılması isə bu çadırın Göydəki ruhlar dünyası mənasında olması mənasındadır. Belə çıxır ki, bütün bu kitablarda söhbət qurbanlar vasitəsi ilə Göydə çadır rəmzində ruhlar dünya yaradılmasından gedir.**

Çadır rəmzinə ilk dəfə qədim Misir yazılarında rast gəlinir ki, qədim Misir yazılarında V sülalənin Neferirkara çarının əmrinin Abidos mətnində Allahın çadırından danışılır. Mütəxəssislər bunu Allahın məbədidəki həyəti kimi də qeyd etmişlər ki, Allah bilavasitə bu çadırdə mövcuddur. Digər tərəfdən, burada Allahın qulluqçuları xem, yəni qam kimi, qulluqçuların başçısı isə Xemur kimi qeyd edilmişdir [87; 116]. Xem rəmzi "Kitabi - Dədə Qorqud"-da - Şami çadırını yer üzünə dikdirmiş, ala sayvanı gög üzünə aşanmış Qam Ğan oğlu xan Bayandırın adının qarşısındakı "qam" rəmzidir. Xemur rəmzi isə qam-ər kimi oxunur və bu rəmzin də açması aşağıda veriləcəkdir.

Bayandır xanın qonaqlarını ağ, qızılı və qara çadıra "qondurulması" rəmzi bizə deyir ki, buradakı qonaqlar quş rəmzindəki ruhlar mənasındadır. Bayandır xanın əmri ilə üç çadırın qurulması, oğlu olanın ağ çadıra, qızı olanın qızılı çadıra, övladı olmayanın qara çadıra göndərilməsi, rəmzi mənada insanın yaşadığı dövrdə topladığı müdrikiyin öləndən sonra qaranlıqda itməsi, parçalanması deməkdir. **İnsan işıqdan (ruh) və su rəmzində torpaqdan ibarət olduğu üçün o öləndə ruhu ayrılıb ağ işığa, bədəni isə torpağa, nemliyə. İnsanın ömrü boyu topladığı biliyin, ağılın isə öləndən sonra qovuşmağa yeri olmadığı burada nəzərə çatdırılır.** Buna görə də Dirsə xan atdan, dəvədən, qoçdan və s. qurbanlar kəsir, ağzı alqışlının duası ilə, yeni magik ritual, qurban və söz vasitəsilə bir oğul qazanır. Qədim Misir yazılarında bu rəmzi olaraq Qor Allahı adlandırılır. Oğlan, yəni Qor Allahı 15 ildən sonra Bayandır xanın "ağ meydanında", yəni Günəş işığında cəng edir, buğaya qalib gəlir. Buğaya qalib gəlmək - Göydə buğa, öküz formasında ruhlar dünyasını yaratmaq mənasındadır. Bütün boylarda yalnız yerindən duran və ağ ban evini qara yerə tikən Bayandır xan burada Günəş mənasında göstərilir.

Digər tərəfdən, "Kitabi - Dədə Qorqud"da Göy çadırı "Ağ ban" və "Ala ban" adlandırılır ki, bu da "ağ və qırmızı çadır" mənasındadır. Lakin Aqban-

/Aqvan və Alaban rəmzləri elə Albaniya ölkəsi deməkdir. Kitabda "Bunlu qoca" obrazı da var ki, buradakı "bunlu" [BN-L] rəmzi də "Alban" [L-BN] rəmzi ilə eyni mənalıdır. Belə çıxır ki, "Bunlu qoca" obrazı elə Alban dövlətinin şəxsləndirilmiş obrazıdır. "Bunlu" rəmzi I Argiştı şahın salnaməsində "Bianili" kimi qeyd edilir və bu ölkənin Allahlarından danışılır [220; 302]. Bu isə o deməkdir ki, "Bianili ölkəsində" adi insanlar yox, Allahlar yaşayırlar.

"Kitabi - Dədə Qorqud"da Ban rəminin eyni zamanda Banıçıçək [BN-ÇÇK] rəmzində işlənməsi, Ban obrazının İç Oq [BN-ÇQ], yəni İç Oğuz obrazı ilə eyniliyinə işarədir. "Kitabi - Dədə Qorqud" abidəsinin axırıncı boyunda "İç Oğuz" sözünün əvəzinə "Üç Oq", "Taş Oğuz" əvəzinə isə "Boz Oq" yazılmışdır ki, bu da Üç Oq-un İç Oğuz rəmzi ilə eyni olması deməkdir. Erməni tarixçisi Sebeosun əsərində Şaxraban-Bandakan obrazına rast gəlinir ki, bu da Ban şəhərinin Akan (açması aşağıda veriləcək) rəmzi ilə eyni ərazidə olması mənasındadır.

Lakin "Kitabi - Dədə Qorqud"da bildirilir ki, Qazan xan çadır qurduqda onun ətrafına üç yüz altmış altı alp ərən yığışdı [4; 123]. Buradakı üç yüz altmış altı rəmzi bir il mənasındadır. Bu isə ona işarədir ki, Qazan xan öz "Göy çadırı"nı bir il müddətinə yaratmışdır. Digər tərəfdən, yazdığımız kimi, Qorqud adı qədim yazılarda Xarakti kimi də yazılır. Mətnlərin birində deyilir: "Mən Harakhty - yə möhkəm qanunlar verəcəm. Mən doğumumda şaham, heç kəsin təyin etmədiyi hökmdaram. Mən fəthlik üçün böyüdülmüşəm, Mənim torpağım və mən onun hökmdarıyam" və s. [2; 593]. Bu isə o deməkdir ki, Qorqudun Göy çadırı özünün möhkəm qanunları olan Göy dünyasıdır və bu torpağın da hökmdarı Qorqud Ata özüdür.

Göydə qurulmuş rəngli çadır rəmzli dünya ilə bağlı Əflatun "Fedon" əsərində yazır: "O (Göylərdəki) torpağa yuxarıdan baxsaq, 12 hissəli dəridən tikilmiş və müxtəlif rənglərlə işlənmiş ala-bəzək topa bənzəyir. Bizim rəsamlarımızın istifadə etdiyi rənglər o rənglərin bənzəridir, lakin orada bütün torpaq daha açıq və təmiz rənglərlədir. Bir yerdə o qırmızı və ağlaşmaz gözəldir, digər yerdə qızıldır, üçüncü yerdə isə ağdır, qardan da, ki-rəcdən də ağdır; onun kurulduğu qalan rənglər isə eynilədir, lakin orada say etibarilə çoxdur və onlar, bizim burada gördüyümüzədən daha gözəldir" [53; 110 S, D, E]. Gördüyümüz kimi, Əflatun da Göydəki ruhlar dünyasını "Kitabi - Dədə Qorqud"dakı müxtəlif rəngli ban evləri kimi göstərir.

"Kitabi - Dədə Qorqud"da çadırın Şami [ŞM] adlanması, onun həm Şam ölkəsi ilə və həm də Səma [SM] rəmzi ilə eyniliyi deməkdir. Digər tərəfdən Səma [SM] rəmzi, yuxarıda qeyd etdiyimiz Göydən od gətirən Musa [MS] peyğəmbərin adı ilə eynidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Musa (Moşe/Moisey) rəmzi özlüyündə iki rəmzdən - "M" və "S" samitlərindən ibarətdir ki, "S" rəmzi sufizmdə "issi", yəni ruh mənasındadır. Buradakı "M" rəmzi isə ilkin materiyanın "N" rəmzinin (Nun suları) səsinin yeni formalaşmış variantıdır. Məhz bu səsi çıxarıb, yəni "Om" səsinin müşayiəti ilə Amon, yəni Əman beynində yaratdığı ruhları dünyasını formalaşdırmış, eyni zamanda kəsilən qurbanların ruhları ilə də bu dünyanı doldurmuşdur. Deməli, Allahlar dünyası - okeandan, yəni Nun sularından ayrılan "Om" sularıdır ki, Amon adı da bu mənada Ammon, yəni Umman adlanır. Belə çıxır ki, ümman dənizi bilavasitə "Om" səsi ilə yaradıldığına görə, ruhları dünyasının dənizidir və burada asilər, yəni ruhları "mənəm Allah" deyər qışqırırlar. Ərəbi, təyin haqqında yazanda bildirir ki, "Bunlardan birincisi bulud (ama) haqqındadır: onun üstündə və onun altında havadır: onda (bulud) Allah Xəlf etdiyini yaratmazdan əvvəl mövcud idi. Sonra O qeyd etdi ki, ərşə hakim olub" [15; 10]. **Allahın Xəlf etdiyini, yəni Adəmi yaratmazdan əvvəl buludda mövcud olması, təbii ki, bu buludun ilkin materiyanı Allahın "sözü, fikri və əməli" vasitəsi ilə ayrılması deməkdir.** Belə çıxır ki, Musa rəmzi - formalaşmış ilkin materiya, onu idarə edən ruh mənasındadır ki, Musanın Göydən gətirdiyi bulud sütunu və od da bu mənada başa düşülməlidir.

Şumer mahnısı olan "İnana və Me" mahnısında deyilir ki, doğma Uruk şəhərinə fayda vermək üçün İlahə - Ereduya, Enki Allahının yanına yollanır və bicliklə ona "Me" - "ilahi gücünü" verməyi məcbur edir. Bu İlahi güc sivilizasiyanın inkişafının, müdrikliyin, hakimiyyətin və s. obrazıdır. İnana öz qayığına ali hakimiyyəti, Allahların gücünü, çoban (hakim) hakimiyyətini, kahin vəzifəsini, "nu-qiq" müqəddəs əxlaqsız qadın taleyini, müxtəlif sənətləri yükləyir və s. [83; 310]. Bildirmək istədik ki, buradakı **"Me" rəmzi yuxarıda qeyd etdiyimiz "Om" rəmzidir ki, kainat atının yaradılmasında bu səsdən istifadə olunmuşdur.** Bu səsin müşayiəti ilə Amon, Göydəki İnana/Nun sularında, sehrbazlıq və qurbanlar vasitəsilə Göy aləmini öz obrazı rəmzində yaratmış və onu Umma adlandırmışdır.

Çin mifologiyasında "Me" rəmzi "Mu" kimi qeyd olunur və rəvayətin birində deyilir ki, Mu çarı, Çjao çarının arvadı ilə Çu əcdad ruhunun izdivacından möcüzəli surətdə yaranmışdır. Burada Mu çarı qeyri-adi keyfiyyətlərə malik bahadır obrazında "dünyanın dörd bir yanına" möcüzəli atları olan faytonu ilə səyahət edir [88; 653]. "Om" rəmzi Doqonların mifologiyasında "Amma" kimi qeyd olunur və o Ali Tanrı olan Demiurq mənasındadır. Qərbi-semit mifologiyasında isə eyni mənalı "Yammu" - su təsərrüfatının hakimi, əsasən də dəniz Allahı sayılır. İslamda "ümmə" rəmzi - "dini cəmiyyət", "xalq", "millət" mənasında işlənir ki, bu da mənbələrdə "ümmə" rəmzi altında "ruhlar dünyasında yaşayan möminlərin ruhları"nın başa düşülməsi deməkdir.

Bütün bunlar o deməkdir ki, "Om" rəmzi altında mənbələrdə ilkin materiya nəzərdə tutulur, bu materiyanı da yerə ilk dəfə Musa peyğəmbər rəmzində Amon Allahı gətirmişdir. Hər dəfə buludun vəhy çadırının üstündən qalxanda İsrail oğullarının yola düşməsi, buludun dayananda dayanmaları və s. hadisələri Quranda belə rəmzləndirilir: "Bunlar ona bənzəyir ki, kimsə od yandırır, ətrafdakıları işıqlandırandan sonra Allah onların işıqlarını söndürür və onları qaranlıqda saxlayır. Belə ki, onlar görmürlər. Kar, lal kordurlar - və onlar qayıtmırlar. Yaxud Göydəki buludun yağıışı kimidir. Onda qaranlıq, Göy gurultusu və ildırım vardır, onlar ölüm qorxusunda barmaqlarını qulaqlarına tıxayırlar. Allah inamsızları ruhən tutmuşdur. İldırım onların gözlərini almağa hazırdır: O onlara işıq salan kimi, onunla gedirlər. Qaranlıq çöküncə dayanırlar. Allah istəsəydi, eşitmə və görmələrini alardı: Allah hər şeyə gücü çatandır" (Quran, 2:17-20). Bu isə o deməkdir ki, "Om" - qurbanlıqların ruhlarının Göydə toplanması zamanı, maqlar - ritualı birbaşa yox, şəraitdən - ekstatik görmədən asılı olaraq hissələrlə həyata keçirmişlər. Nəticədə də Göydən yerə İlahi od, yəni ilkin materiya gətirilmişdir ki, bu materiya da bilavasitə Amon, yəni Əman Allahına tabe olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mistik bulud eyni zamanda atla bağlıdır ki, mənbələrə görə, bu ritualdan yaradılmış atlar - "Göy atları" adlandırılır. Hunların məşhur "Göy atları" olması hamıya məlumdur. Metenin atası Tuman xanın bu kainat atı - "dövlət atı" adlanır [89; 123]. İ. Əliyev yazır ki, Çində "Göy atları" deyəndə Nisa (Midiya - F. G. B.) atları nəzərdə tutulur [90; 57]. "Koroğlu" dastanında isə dənizdən çıxmış at qəhrəmanının

həyatında xüsusi rol oynayır. Alov kimi qanadları olan bu atın hesabına Koroğlu yenilməz olur [91; 174]. "Kitabi - Dədə Qorqud"da və s. əsərlərdə də "dəniz atı"ndan danışılır ki, burada da dəniz deyəndə ilkin materiya nəzərdə tutulmalıdır. Bu kitabdakı sular isə eyni zamanda "Ayğır gözlü sular" adlandırılır ki, İlk qoca oğlu Alb Ərən "Eldən çıxıb Ayğır gözlü suyundan at yüzdürən", yəni su rəmzli ilkin materiyada at sürən kimi qeyd olunur. "Ayğır gözlü" rəmzi digər yerdə İlk Qoca oğlu Dülək Urana aid edilir ki, o əlli yeddi qalanın açarını almışdır [4; 50, 95].

"Kitabi - Dədə Qorqud"dakı atlar eyni zamanda "qazlıq", "ərəbi", "bədəvi" və "bədoy" at adlandırılır [4; 47, 34, 38, 89]. Kitabın digər yerlərində isə - gög, ağ bədəvi atlardan başqa eyni zamanda "toqlı başlı turı ayğır", "keçi başlı Keçər ayğır"dan söz açılır ki, bu rəmzlərin hamısının açılmağa ehtiyacı olan rəmzlərdir [4; 42, 56]. Bu kitabda Uruz qoca obrazı - "At ağızlı Uruz qoca" kimi qeyd olunur ki, bu da Uruz qocanın obrazının, yunanların insanbaşı və at bədənli kentavr obrazı ilə eyniliyi deməkdir [4; 50]. Kitabda Qaragünə oğlu Qarabudağın atı isə "bəhri hotazlı" adlandırılır ki, bu da onun atını yuxarıda yazdığımız bəg-ər, yəni ilkin materiya dənizi ilə bağlı olmasına işarədir və s. [4; 49].

"Kitabi - Dədə Qorqud"dakı atın "ərəb atı" adlanması - ərəb/ereb rəmzinin yunan mifologiyasında (mifoloji lüğətə bax) chaos mənasını verməsi ilə bağlıdır. Deməli, **"ərəb atı" deyəndə, kaosda, yəni ilkin materiyada yaradılmış "kainat atı" başa düşülməlidir. Digər "bədəvi" və "bədoy" rəmzləri haqqında aşağıda yazacağıq.**

Latın yazıçısı İeronim hunnların hücumu haqqında xəbərdə deyir: "Meotidanın kənar sərhədlərindən... İskəndərin səddinin Qafqazın vəhşi xalqlarını saxladığı yerdən hunn ordalarının çıxmaları, bərk qaçan atlarda ora-bura uçaraq, hər yeri doğranmışlarla doldurmaları və dəhşət haqqındakı xəbərlərdən bütün Şərq titrətdi" [92; 39]. Bu sitatdan görüldüyü kimi, hunların bərk qaçan "Göy atları" uçub istədikləri hədəfə ani çatırmış.

Müsəlman rəvayətlərinin birində isə deyilir ki, Adəmin yaranmasından və ona can verilməsindən sonra Allah onu cənnət geyiminə geyindirmiş, mələklər onu taxta əyləşdirib yüz il çiynlərində Göydə gəzdirmişlər. Sonra Allah Adəm üçün Meymunə (xoşbəxt) adlanan ağ müşkdən qanadlı at yaratmışdır:

onun bir qanadı mirvaridən, digəri isə mərcandan olmuşdur. Cəbrail, Mikail və İsrail Adəmi Meymunəyə mindirib onu yenidən Göy üzrə gəzdirmişlər [93; 75]. Bu isə o deməkdir ki, **Məhəmməd peyğəmbər məhz Adəm üçün yaradılmış Meymunə (Ümman rəmzi ilə eyni mənalıdır) atına minib Göyə qalxmışdır.**

"Kitabi - Dədə Qorqud"da bildirilir ki, Səgrək özünün yelisi qara "qazlıq" atına mindi və "Qanlı Oğuz eli"ndəki Arqurı yatan Ala dağ ətəginə gəldi [4; 111]. Belə çıxır ki, "Qanlı Oğuz eli"yə gəlmək üçün "qazlıq" atını minmək lazımdır. Kitabın digər yerində nəzərə çatdırılır ki, Beyrək əlindəki yayını almaq üçün aygır və buğa vermişdir [4; 63]. Qeyd etmək istərdik ki, buradakı yay rəmzi, ilkin materiyanın yay rəmzində istifadə olunması mənasındadır. "Oğuznamə"nin uyğur variantına görə, Oğuz yuxuda, gündoğandan günbatana qədər olan bir qızıl yay və üç gümüş ox görür [91; 27]. **Yayın gündoğandan günbatana qədər tutması, təbii ki, onun dünyanı əhatə edən ilkin materiya, yəni həyat enerjisi rəmzində olması deməkdir.** Yay almaq üçün aygır və buğa verilməsi, rəmzi mənada Beyrəgin əlindəki yayın "dəniz atı" və "Göy öküzü" vasitəsi ilə əldə etməsi mənasındadır.

Bildirmək istərdik ki, Səlcuq xaqanlarından Toğrul bəyin kəsdirdiyi qızıl pulların hər iki tərəfində yay və ox həkk olunmuş, arxa hissəsində yayın içində "Lillah", yəni "Allaha məxsus" kəlməsi yazılmışdır. M. Seyidov bu barədə yazır: "Bəllidir ki, bir çox türkdilli birləşmələri silsilələrində, o sıradan oğuzlarda yay həm də Baş Tanrı sayılan Göyün rəmzi imiş. Ona görə də yayın içində "Allaha məxsus" sözləri yazılmış. Göy və onda "məskən salan" Günəş hər şeyə qadirdir. Elə buna görə də yaya üstünlük verirlərmiş" [68; 275].

Yazılardan belə çıxır ki, "Kainat atı", "Göy atı", "Dövlət atı", "Dəniz atı", "Ərəb atı" və s. rəmlər bilavasitə ilkin materiyanı yaradılmış at mənasındadır ki, Yer kürəsini əhatə etmiş bu varlıq bütün digər varlıqları öz bədəninin bir hissəsinə çevirmişdir. Deməli, Məhəmməd peyğəmbərin də obrazı Musa peyğəmbər, Oğuz xaqan və s. kimi Allahın obrazlarından biridir.

CÖVHƏR

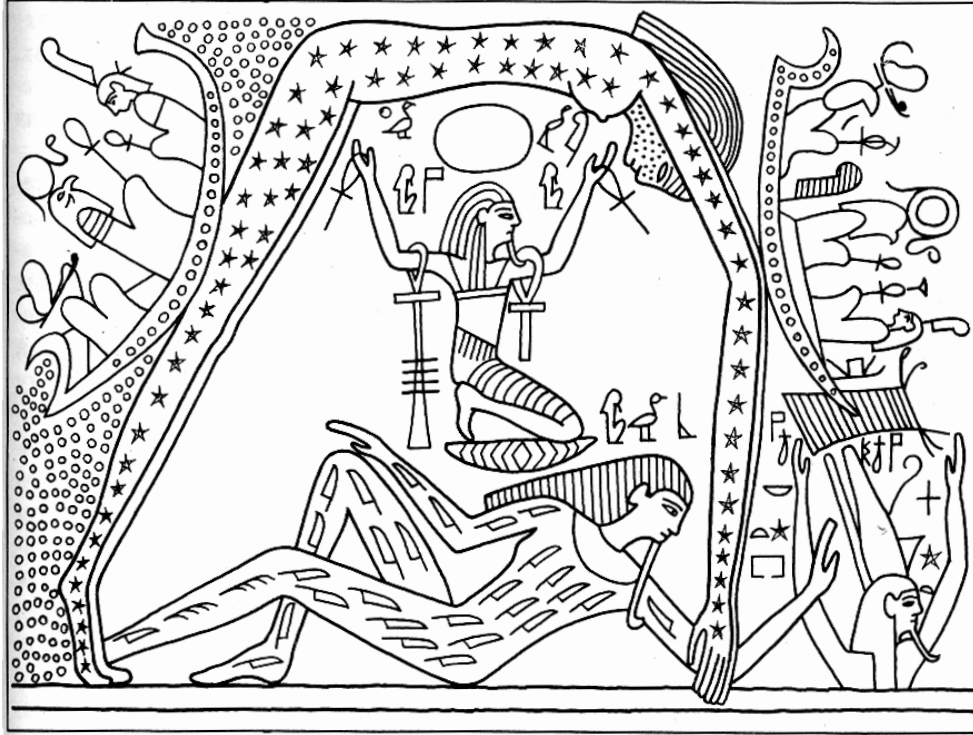
Qədim mənbələrdə "Su" kimi rəmzləndirilmiş ilkin materiya ilə əlaqədar hamıya məlum olan subasma, daşqınla bağlı bəzi faktlara nəzər salmaq. Quran yazır: "Və Biz ona çatdırdıq: "Bizim gözümüzün qarşısında və vəhyimizlə gəmi düzəlt, Bizim əmrimiz gələndə və ocaq qaynayanda isə ona hərəsindən bir cüt və sənin ailəni mindir... həqiqətən onları su basacaq... O Göydən su endirdi və vadilərdə bu miqdarda sel oldu, sel də üzə çıxan köpüyü apardı. Bir zinət əşyası yaratmaq üçün od üzərində bərk qızdırıldığı vaxtda olduğu kimi, bu köpük də ona bənzər. Allah həqiqət və yalanı belə qeyd edir. Köpük kül kimi gedir. İnsana lazım olan isə yerdə qalır" (Quran, 23:27, 11:42, 13:17). Biruniyə görə, daşqında az xalq qırılmışdır və subasma İranın Xulvan dərəsindən o yana keçməmişdir. Deyilənə görə, Nuh gəmisini Kufədə fikmişdir, məhz burada "su ocaqda qaynamışdır" və gəmi buradakı Cudi dağında dayanmışdır [94]. Rəvayətlərin birinə görə isə Nuhun dövründə "Kufə qarasının" ocağında tufan qopur və buna Nuhun tufanı deyilir və s. Gördüyümüz kimi bu **yazıların hər birində subasma - ocaqda qaynadılmış su, dənizlə əlaqələndirilir**. Qədim Misir mətnlərinin birində isə Allahlardan biri deyir: "Mən, saatı və günləri yaradan, ili başlayan, daşqını həyata keçirən və diri odu yaradanam" [5; 180]. Belə çıxır ki, **daşqını - saatı, günləri və diri odu yaradan bir Allah bunu xüsusi məqsədlə həyata keçirmişdir**. Quranda bu fikir belə ifadə olunur: "And olsun o dağa, açılmış dəri üzərində yazılmış kitaba, gələnləri olan evə, ucaldılmış tavana, qızdırılıb qaynadılmış daşqın dənizə ki, Sənin Allahının cəzaları enəcək, və Göylərin çalxalandığı, dağların hərəkətə gəldiyi o gün Onu uzaqlaşdıran olmayacaq (Quran, 52:1-10). Bu isə o deməkdir ki, **"subasma" hadisəsi həqiqətən də xüsusi məqsədlə qaynadılmış su ilə bağlı keçirilən magik ritualla əlaqəlidir**.

Qədim Misir yazılarının birində "möhür gözləyən evin keşikçisi yenilməz Nu deyir: "Səni salamlayıram, Xap-ur, Göyün Allahı, "Göyü ayıran", sənə

yalvarıram ki, mənə su üzərində Sehet ilahəsinin subasma və tufan gecəsi Osiris üzərindəki hakimiyyəti kimi hakimiyyət verəsən. Qoy sənin iradənlə mən subasmalar Allahının torpağında yaşayan İlahi prinsiplər üzərində hakimiyyət qazanım, necə ki onlar öz müqəddəs Allahları üzərində malikdirlər və onun adı onlara namələumdür: qoy onlar mənə, o [onların üzərində malik olduğu hakimiyyəti] mənə də versin [18; 448]. Göründüyü kimi, burada **subasma deyəndə adi su yox, hakimiyyət verən su nəzərdə tutulur ki, onu əldə edən də Allah səviyyəsinə yüksəlir**. Lakin misirşünas U. Bac qədim Misirin digər adı olan Ta-Meri rəmzini - "subasma torpağı" kimi tərcümə etmişdir ki, bu da Misir rəmzi altında Göydə yaradılmış ruhlar dünyasının nəzərdə tutulması qənaətinə gətirib çıxarır [18; 542].

Subasmanın Yəhudi və Babil variantlarına görə, Allah insana sirr açaraq, ona gəmi düzəldib, "həyat toxumunu" xilas etməyi tapşırır [95; 85]. Babil variantında qeyd olunur ki, su çəkiləndən sonra insan qurban kəsir və Allahlar səviyyəsinə yüksəlir [95; 78]. Şumerin Larsa şəhərində tapılan sənəddə deyilir: "Daşqın gəldi... Daşqın gələndən sonra şah hakimiyyəti Göydən yerə göndərildi" [96; 116, 117]. Əhdi-Ətiqdə isə subasma ilə əlaqədar xüsusi nəzərə çatdırılır ki, "Allah subasma üzərində təntənəli surətdə əyləşdi və O, şah kimi əbədi əyləşəcək" [8; Ps.28:10]. Belə çıxır ki, **şahlıq Allah hakimiyyətidir və o sirli daşqınla eyni vaxtda əbədi olaraq yerə göndərilmişdir**. Yəhudi variantına görə, daşqın, Göydən tökülən kişi sularının, yerdən qalxan qadın suları ilə birləşməsindən baş vermişdir [95; 88]. Quranda "kişi" və "qadın" sularının birləşməsi ideyası belə ifadə olunur: "Biz Göyün qapılarını şırıltı ilə tökülən su ilə açdıq. Yerdən də suyu püskürtdük və onlar əvvəldən təyin edilmiş iş üçün birləşdilər" (Quran, 54:11,12). İsayın kitabında isə subasma, "Nuhun suyu" adlandırılır [8; İs.54:9]. Bu isə o deməkdir ki, **"Nuhun suyu" eyni zamanda "həyat toxumudur" və o Göydən tökülən kişi sularının, yerdən qalxan qadın suları ilə birləşməsi, yəni ilkin materiya ilə mistik "qurban" mərasimi zamanı Göyə qalxan "ruhların" birləşməsi ilə bağlıdır**.

Quran yazır: "O inamsızlar görmədilərmə ki, bitişik Göy və Yeri biz ayırdıq; bütün canlıları sudan yaratdıq, doğrudanmı onlar inanmırlar. Yerdə su onları çalxalamasın deyə, sabit dağlarda möhkəmləndirdik... Göyü qorunan ban (tavan) düzəlddik, onlar isə onun əlamətlərindən üz çevirirlər. O [Allah] gecə və

Şu Allahı Göyü Yerdən ayırır [225; 217]

gündüzü, Günəş və Ayı yaradandır. Onlar Göy qübbəsində üzürlər... Bir də biz səndən öncə heç kimə ölümsüzlük vermədik" (Quran, 21:30-34).

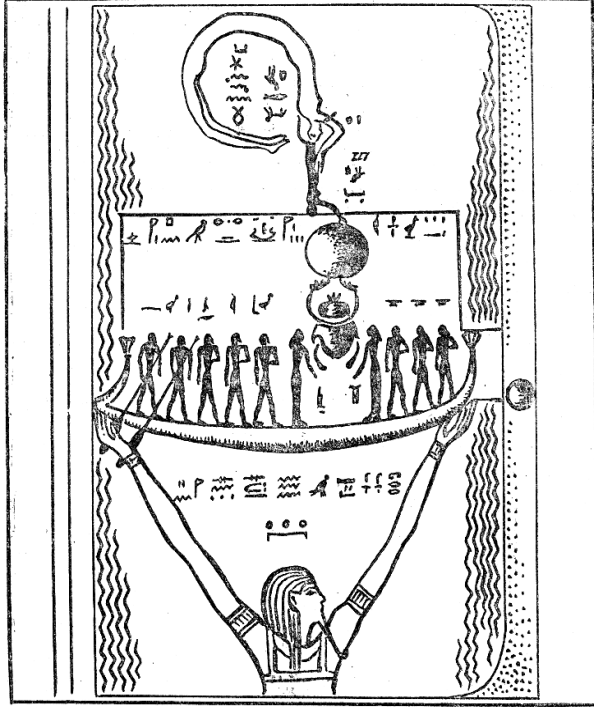
Allahın Göyü Yerdən ayırması prosesi haqqında biz yuxarıda yazdıq və qeyd etdik ki, yaradılışın Geliopol və digər variantına görə, Şu Allahı öz qızı - Nut, yəni Göyə olan məhəbbəti naminə özü qalxaraq hər şeyi onun altında yerləşdirir və onu başı üzərinə qaldıraraq yerdən, yəni Qebadan ayırır. Şu Allahının obrazı Amonun obrazlarından biridir və mənbələrdə o eyni zamanda ürək, ruh və s. kimi çıxış edir. Qədim Misir rəsmlərində Şu Allahının Nutu Qebdən, yəni Göyü Yerdən ayırması rəsmi geniş yayılmış rəsmlərdəndir. Göyün Nut ilahəsinin şəninə yazılmış alqışda deyilir: "Nut, sən ruh olaraq, öz anan Tefnutun bətnində hələ doğulmamışdan qüdrətli oldun... Sən, öz anasında şah kimi parlamağa başlayan qızsan. Böyük, Göyə çevrilmiş... sən hər yeri öz gözəlliyin ilə tutursan. Bütün Yer sənin altında uzanmışdır - sən onu fəth etmisən: sən öz əllərinlə Yeri və hər şeyi (bütün dünyanı) tutmusan... Qeb sənin üçün bütün torpaqları hər yerdə

birdləşdirmişdir. Sən Yerdən uzaqsan, atan Şunun başı sənə mənsubdur və sən ondan güclüsən. O səni sevir və özünü, sənin və hər şeyin altında yerləşdirdi. Sən özünə, bütün Allahları öz gəmiləri ilə götürdün, onları işıq saçan kimi yerləşdirdin ki, onlar ulduz olduqları üçün səndən uzaqlaşmasınlar. Nut! İki göz (Günəş və Ay) sənin başında əmələ gəldi. Sən özünə Qoru və onun sehrbazını, Setxi və onun sehrbazını götürdün. Nut, sən öz adın olan "İliopoldan olan Repit" ilə öz övladlarını hesabladın. Nut! Sən - aşağı Misirin şahı kimi nur saçırısan, Allahların, onların ruhlarının, onların varidatının, onların qurbanlarının, onlara verilənlərin sahibisən" [5; 192].

Yerdən, yeni Qebadan ayrılmış Nut Göyünə həsr olunmuş bu yazıdan, hər şeydən əvvəl belə çıxır ki, **ulduz deyəndə Allahlar, Günəş - Ay deyəndə isə Günəş Allahı Ra və Ay Allahı nəzərdə tutulmalıdır**. Əgər qədim mənbələrdə Allahlar Amon Allahının övladları sayılırsa, Qurana görə, Göydəkilərin və Yerdəkilərin övlad aldanması düzgün sayılmır. Quran yazır: "Kim ki, Göydə və Yerdədir, Rəhmana yalnız qul kimidir. O onları saydı və hesabla hesabladı" (Quran, 19:91-94). Allahın, Misir yazılarında və Quranda yazdığı kimi, öz törəmələrini hesablama, onların əbədilik üçün rəmzlərlə əlaqələndirilməsi mənasındadır.

Yazdıqlarımızdan çıxan nəticə odur ki, **Göydən gətirilmiş ilkin materiyanın hesabına insan ölümsüzlük qazanmışdır**. Yəni insan öləndən sonra da onun ruhu, Göydə yaradılmış ruhlar dünyasında öz həyatını davam etdirir. Deməli, Qurandakı: "bitişik Göy və Yeri biz ayırdıq; bütün canlıları sudan yaratdıq, yerdə su onları çalxalamasın deyə, sabit dağlarda möhkəmləndirdik, doğru yolla getsinlər deyə, dərədən yol düzəlttik, Göyü qorunan ban (tavan) düzəlttik" (Quran, 21:30-34) deyəndə, bilavasitə Göydəki ilkin materiyadan yaradılmış kosmik-insan olan Atum Allahının yaradılması nəzərdə tutulur ki, mənbələrdə onun obrazı eyni zamanda sənişini ruhlar olan gəmiyə bənzədilir. Quran yazır: "Məgər sən görmədinmi, Allah yerdəkiləri və dənizdə Onun əmri ilə gedən gəmiləri də sizə tabe etdi? Onun icazəsi olmadan, Göyün Yerə düşməməsindən ötrü Göyü də o saxlayır" (Quran, 22:65). Digər yerdə isə deyilir: "Allah Göyləri və yeri yox olmasın deyə saxlayır. Onlar yox olsalar, onlardan heç kim Ondan sonra saxlamaz: O həlim və bağışlayandır!" (Quran, 35:41).

Quranın, "suyun çalxalası" rəmzini Əbu Həmid Əl Qəzali "Nuhun gəmisi" ilə əlaqəli təsəvvür edir: "İki dünya arasında yerləşən mənəvi (ruhi) dünya bizə, quru ilə su arasında hərəkət edən gəmini xatırladır. O, nə dalğalanan su ilə əhatə olunmuş, nə də sakit, üsyansız torpağın ərazisindədir" [54; 213]. Deməli, mənəvlərdə gəmi deyəndə, eyni zamanda ayrılmış Yerlə Göy arasında, yəni maddi dünya ilə mənəvi dünya arasındakı məkan nəzərdə tutulmalıdır.

İlkin Nun sularında "Nuhun Gəmisi"nin yaradılması [77; 31]

Hədis formasını almış deyimlərin birinə görə də, Məhəmməd peyğəmbər demişdir ki, onun törəmələrinin nəslə - Nuhun gəmisindəki kimidir. "Kim ki, onunla (Nuhla) üzür - qurtulacaq, kim ki, onların əksinədir - batacaq" [36; 195]. Bu isə o deməkdir ki, Quranda, Allah - "dənizdə Onun əmri ilə gedən gəmiləri də sizə tabe etdi" ifadəsində söhbət yerdəki dünya ilə Göydəki aləm arasındakı ruhlardan gedir ki, mənəvlərdə bu dünyanın ilkin materiya sularında üzən gəmiyə bənzədilməsi adi haldır. Bu gəminin sərnəşinləri isə ölmüş insanların ruhlarıdır ki, kainat sularında öz ömürlərini ruh formasında davam etdirirlər. Qurana görə, onlar məhz qalanlardan, yəni ölməzlərdəndir: "Biz Onu (Nuhu) və onun nəslini böyük bədbəxtlikdən qurtardıq. Və onun törəmələrini qalanlardan (ölməz) etdik. Sonradan gələnlər içərisində onun üçün qoyduq: "Bütün ələmlər içərisində Nuha salam olsun" (Quran, 37:76-79).

M. Xorenatsi ilk sağ qalan Nuh peyğəmbər haqqında yazır: "Nəyə görə məhz onu O oğul adı ilə adlandırdı, digərləri haqqında isə sadəcə dedi ki, onlar doğulmuşlar? Onun haqqında atası əks fikirlər söylədi: "O bizi öz işi-

mizdən və öz əllərimizin qəmginliyindən və Böyük Allahın qarğıdığı torpaqdan sakitləşdirəcək... Bu peyğəmbəri (əvvəlcədən) deyimə görə, həqiqətən də sakitləşən hamı yox, yalnız xeyirxahlıqda kamilləşmiş ruhlardır, hansı ki eyni zamanda, Nuhun zamanında zalımlığa batmışların məhv olması kimi pislik məhv olur və elə bil ki, gur su ilə yuyulur" [49; 4]. Belə çıxır, **Nuh adı altında insan yox, Allahın ruhu nəzərdə tutulur ki, o fiziki öləndən sonra, ruhu Göyə qalxaraq Göydəki xoşbəxtlik dünyasında sakitlik tapır.** Bununla bağlı Osirisə həsr olunmuş qədim Misir mətnlərinin birində çox maraqlı yazı vardır. Burada deyilir: "Bu gün insanların və Allahların, Yerin və Göyün şənəlmə və sevinc günü idi, çünki "Allah gözəl tabutda yatdı" ki, sonradan yuxudan ayılıb Feniks quşu kimi Göyə uçsun" [75; 225]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, digər mətnlərə görə, Ptah Allahının da yaradıcı fəaliyyəti bu sözlərlə qurtarır: "Beləliklə, Ptah bütün bunları edəndən sonra yatdı" [96; 62]. Ptah Allahının gördüyü işlər haqqında "Memfis İlahi traktat"ında məlumat verən yazar bildirir ki, "bax, belə Allahlar yarandı, belə İlahi qayda-qanun yarandı və yaşama prinsipi qanuniləşdirildi, hansından ki, insanların qidası və ehtiyatları asılı idi, beləcə yaxşı və pis arasında sərhəd yarandı, beləcə mədəniyyət, sənət və insanların bütün fəaliyyəti yarandı, beləcə Ptah əyalət və şəhərlər yaratdı, yerli Allahlar üçün onlara uyğun yerlərini təyin etdi. Və sonda: "Beləliklə, qanuniləşdi, aydın oldu ki, onun (Ptah) gücü (bütün) Allahların gücündən çoxdur. Budur, bütün bunları və eyni ilə İlahi qayda-qanunu (İlahi sözü) yaradandan sonra Ptah dincəldi" [1; 69]. Yazdığımız kimi buradakı "dincəldi" sözünü "yatdı" kimi də tərcümə etmişlər [96; 94]. Bu isə o deməkdir ki, Yeri-Göyü yaradan Allah ölməmiş, sadəcə, onun cismi yatmışdır, canı, yəni ruhu isə bu günə qədər fəaliyyətdədir və məhz bu fəaliyyətdə olan ruh mənbələrdə Nuh adlandırılır. Digər tərəfdən, bu sitedə "belə İlahi qayda-qanun yarandı və yaşama prinsipi qanuniləşdirildi, hansından ki, insanların qidası və ehtiyatları asılı idi, beləcə yaxşı və pis arasında sərhəd yarandı, beləcə mədəniyyət, sənət və insanların bütün fəaliyyəti yarandı, beləcə, Ptah əyalət və şəhərlər yaratdı" cümləsində aydın olur ki, Ptah Allahı, insanların ruhlarının öləndən sonra Göydəki ruhlar dünyasına qalxmasını, ümumiyyətlə, düşünən insan üçün yeni yaşayış prinsipini formalaşdırmışdır və bu prinsip mənbələrdə Maat Allahı da adlanır ki, biz

buna qayıdacağıq. Tövratda Ptah Allahının Atumla eyni mənalı olan Maat Allahını yaratması Allahın dünyanı yeddi günə yaratması kimi qeyd olunur ki, rəmzi mənada hər gün "dünya"nın, yəni Atumun bir hissəsi yaradılır və bu yaradılışdan sonra Allah yaratdığıнын yaxşı olduğunu qeyd edir. Əflatun isə Allahın yaratdığıнын yaxşı olmasını, Onun sevinci kimi qeyd edir: **"Budur, Ata görəndə ki, onun yaratdıqları, ölməz Allahların heykəli hərəkət edir və yaşayır, O sevindi və şənlənə-şənlənə [yaratdığıнын] nümunəyə daha çox oxşamasını fikirləşdi. Nümunə özlüyündə əbədi canlı varlıq olduğu üçün o imkan daxilində burada da oxşatmağa çalışdı. Lakin burada məsələ elə idi ki, bu canlı varlığın təbiəti əbədi idi, onu isə yaranmışın heç birinə vermək mümkün deyildi. Buna görə də O hərəkət edən əbədiyyətə bənzər bir şey yaratmaq fikrinə düşdü; Göyü düzəldəndə O, onunla birlikdə, əbədilik üçün, həmişə vahid olan və bir rəqəmdən digərinə hərəkət edən, bizim zaman adlandırdığımız, əbədi obraz yaratmaq istədi. Axı Göy yaranana qədər nə gündüz, nə gecə, nə ay, nə də il vardı, lakin O, Göy düzələndən sonra, onlar üçün yaranışı təşkil etdi..."** [1; 37D, 38C, E].

Əhdi-Ətiq yazır ki, Yəhva Allahı sularla vuruşduqdan sonra çoxbaşlı Leviatana qalib gəldi, gecə və gündüzü, Göy cisimlərini və ilin zamanını yaratdı [8; Ps.73:12-17]. Şumer mifologiyasında isə Allahın Göyü Yerdən ayırması prosesi Marduk Allahına aid edilir. Belə ki, burada O Tiamata (ilkin materiya, okean) qalib gələndən sonra onun bir hissəsini Göy okeanı kimi, Allahlar vilayətindən ayırır. Bu okean, ondan su axmasın deyə, siyirtmə ilə bağlanmışdır. Dərya sularında Marduk, "Göy və yerin təməl evini" - "Etemenanki" adlı Esagil zikkuratını, cəhənnəmin sinəsində elə fikir ki, onun başı Göylərə çatır" [75; 91]. Belə çıxır ki, Göylə Yerin birləşdiyi yerdə hansısa mistik bina tikilmişdir. Quranda bu bina haqqında belə yazılır: "Allah odur ki, yeri sizin qalmağınız üçün verdi, Göyü bina inşa etdi və sizi formalaşdırdı... Biz artıq Göydə qüllə düzəlttik və onu görənlər üçün bəzədik... [Allah] Sizin üçün yeri bir döşək, Göyü bir bina düzəltdi və sizin üçün Göydən su endirdi... (Quran, 40:64, 15:16, 2:22, 85:1). Başqa yerdə isə bildirilir: "Firon dedi: ... Ey Haman, mənim üçün gil üstündə ocaq qala və qüllə tik, bəlkə mən Musanın Allahına qalxdım... mənim üçün qüllə tik və bəlkə mən Göyün yolları ilə Musanın Allahının yanına qalxdım" (Quran, 28:38,

40:36,37). Belə çıxır, suların birləşdiyi yerdə tikilən naməlum qüllə, Allah kimi Göyə qalxmaq üçündür. Digər tərəfdən, bunun üçün ocaq qalanması o deməkdir ki, bu qüllənin tikilməsi zamanı Nuhun subasması olmuşdur, yəni ilkin materiya bilavasitə bu qüllə tikiləndən sonra yerə "axmağa başlamış" və bunula da Amon, yəni Əman Allaha çevrilmişdir.

Quran təsdiq edir ki, Allahın taxtı ilkin materiyada, yəni su üzərində qurulmuşdur: "Allahın taxtı su üzərindədir və o yeri-göyü altı günə yaratmışdır" (Quran, 11:7). Öz taxtını su üzərində quran Allah ilkin materiyanı Allahlar yurdundan ayırıb hansısa dağda bərkidir: "[O], Göyü və yeri yaradıb, sizin üçün Göydən su endirdi və ondan parlaq bağ saldı - siz onun bir ağacını yetişdirə bilməzsiniz!.. "Biz Göydən yerə qədərincə su göndərdik, onu yerdə yerləşdirdik və biz bunu ləvg edə bilərik" (Quran, 27:61, 23:18). Və ya: "O, onun üstündə möhkəm dayanan dağlar yaratdı; və xeyir - dua verdi, istəyənlər üçün - onların qidalarını dörd günə bölüşdü. Sonra o Göylərə bərqərar oldu - onlar isə duman idilər və O onlara və yerə dedi: "Könüllü və ya könülsüz gəlin!" Onlar dedilər: "Biz könüllü gəlirik". Və O, onlardan iki günə yeddi Göy düzəltdi, hər Göyə öz işini aşladı; və yaxın Göyü [Biz] çiraqlarla və qorumaq üçün bəzədi[k]. Bu müdrək və çox Böyüyün təyimidir (Quran, 41:10-12). Buradan açıq görünür ki, Allah hansısa dağın altında Göydən gətirdiyi "dirilik suyunu", yəni ilkin materiyanı gizlətməmiş və orada siri "təməl evi" tikmişdir.

Bəhreynin milli muzeyində saxlanılan Şumerin su Allahı Enkinin, sülalədən əvvəlki III-cü dövrə aid silindrik möhürün böyük qabartmasında (rel-

Allah dirilik suyunu çiyində qəbul edir [38; XXa]

yef) "yeraltı dünyanın dirilik suyunun ayağını dağın başına qoymuş Allahın çiyindən axması" təsvir edilmişdir [99; 202]. Eyni səhnə hind yazılarında Şiva Allahına aid edilir. İnsanların güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün Şiva, dirilik suyu olan Qanqı Göydən yerə gətirir. Göydən gələn Qanqın yeri dağıt-maması üçün isə o bu suyu öz çiyində qəbul edir. Qədim Misir yazılarında isə dirilik suyunun rəmzi - Oziri, yəni Osiris Allahıdır və mətnlərə görə, su onun əlindən axır [23; 231]. Digər bir yazıda isə onun haqqında deyilir: "Ey Amenti şahlığında olanların hökmdarı, yenidən doğulmaq üçün insanlara güc verən" [18; 213]. Belə çıxır ki, Quranda qeyd olunan tək Allah elə Oziri, Marduk, Şiva, Enki və s. kimi qeyd olunan Allahlarla eynidir.

Tanınmış alim Devid Rol (Rohl) Nuhun gəmi (kovçeq) rəmzi haqqında yazır: "Qədim yəhudicə "gəmi" rəmzi "tebax" kimi səslənir: onun əsas mənası "qutu" və ya "konteyner"-dir. Bu söz eyni zamanda, Musa peyğəmbərin uşaq ikən Nil sularında taleyin öhdəsinə buraxıldığı "səbət" mənasındadır. İngilis sözü olan "gəmi" [kovçeq] (ark) latın dilində "sandiqa", "qutu" mənasını verən "arka" sözüdür... Misirlilərdə "möhürlənmiş qutu" mənasını verən "teb" sözü olmuşdur. Yeni Şah-

Osiris Allahı

lıq dövründə "teb" kimi qeyd olunan bu söz etimoloji cəhətdən semitlərin "tebax" sözünün mənbəyinə gəlib çıxa bilər. Beləliklə, "ark", "tebax" və "teb" sözləri eyni mənada "qutu" deməkdir. Tövrətin Subasması ikinci ayının on yeddinci günündə başlamışdır. Bununla əlaqədar qeyd etmək maraqlı olar ki, qədim Misirin Oziri (Osiris) Allahı da bağlı taxta sandıqda və ya qayıqda məhz on yeddinci gün suya atılmışdı". Daha sonra D. Rol yazır: "Buna görə də Ozirislə, qardaşı Setin mübahisəsindən danışan fraqmenti tam hüquqla belə tərcümə etmək olar: "Oziris qayıqda və ya sandıqda (kovçeq) suya atılmışdı" [99; 160].

Lakin D. Rolun qeyd etdiyi "teb" rəmzi, ezoterik (gizli) islamın məşhur şeyxi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin "Əqli sorx" - "Qırmızı intellekt" kitabındakı "Tuba" ağacı ilə eynidir: "Həqiqətən yeddi möcüzə [var]: birinci -

Qaf dağıdır, sənin və mənim vətənim. İkinci - gecəni işıqlandıran Xəzinə. Üçüncü - Tuba ağacı. Dördüncü - on iki sex. Beşinci - Davudun zirehi. Altıncı - Qılınc. Yeddinci - Həyat mənbəyi". Burada qeyd olunur ki, işıq, Tuba ağacından axan xəzinədir [101]. Işığın Tuba ağacından axan xəzinə olması bizə Qurandakı ayəni yada salır: "Allah Göyün və Yerin nurudur. Onun nuru, içində çıraq olan bir oyma hücrədir. Çıraq bir şüşə içindədir: şüşə - incidən olan bir ulduzdur. Nə Şərqə, nə də Qərbə aidiyyəti olan mübarək zeytun ağacından odlanır. Onun yağı od olmasa da, işıq verir. Nur içində nur. Allah istədiyini öz işığına yönəldir və insanlar üçün misallar gətirir" (Quran, 24:35). Hədislərdə ağac rəmzi, cənnətdəki ağac mənasındadır. Buxari yazır ki, peyğəmbərin dediyinə görə, cənnətdə elə bir nəhəng ağac vardır ki, çapar onun kölgəsində yüz il getsə, yenə də bütün yolu gedə bilməz [44; 3251]. "Bxaqavad-Gita"ya görə kim ki bu ölməz ağacı dərk etsə, o "Veda"nı dərk etmiş olur: "Deyilənə görə, kökləri Göydə, budaqları aşağıda bitmiş və yarpaqları isə veda himnləri olan "Banyan" adlanan ölməz ağac mövcuddur. Bu ağacı bilən "Veda"nı dərk etmişdir [29; 15/1]. Bu isə o deməkdir ki, bu ağac Göydəki ruhlar dünyasının rəmzidir.

Digər tərəfdən, əgər nəzərə alsaq ki, **Mədinə şəhərinin digər adlarından biri Taba olmuşdur və Misir rəvayətinə görə, su Oziris Allahının "qutu"sunu Bibl/Qubl, yəni Babil və ya Qubl/Qəbələ/Qiblədə sahilə atmış və o burada "ağac"da "ucalmışdır", başa düşərik ki, Osiris elə ağac rəmzli Mədinə şəhəridir ki, o eyni zamanda ruhlar dünyasıdır.** Osirisin Teb adlanan qutuda dənizə atılması və onun Tuba ağacında ucalması bizim yadımıza Qurandakı Yunus rəmzini salır ki, burada bildirilir: "Yunus da peyğəmbərlərdəndir: "O dolu gəmiyə qaçmışdı!.. Biz də onu (Yunus) səhraya atdıq, o xəstə idi. Üstündə iri yarpaqlı bir ağac bitirdik" (Quran, 37:139-146). Bu isə o deməkdir ki, **cənnətdəki həyat ağacı Osiris (Yunus) Allahının bədənindən ibarətdir.**

Məlumdur ki, Qurana görə, Musa peyğəmbər də qutuda dənizə atılmışdır: "Biz Musanın anasına: "Onu yedizdir: ondan ötrü qorxanda isə onu dənizə at və qorxma, qəmlənmə! Biz onu sənə qaytaracağıq və peyğəmbər edəcəyik!" (Quran, 28:7). Digər yerdə isə deyilir: "Lakin onlar onu yalançı hesab etdilər, Biz isə onu və onunla olanları gəmidə xilas etdik və onları varis-xələf - xəlifələr etdik. Bizim nişanələrimizi yalan hesab edənləri ba-

tırdıq. Nəsihət verdiklərimizin axırı bax, gör necə oldu!" (Quran, 10:73). Bu isə o deməkdir ki, **Teb gəmisində təkəcə Nuh və əshabələri yox, eyni zamanda Allahın xələfi, yeni axırıncı peyğəmbər də xilas olmuşdur ki, Musa peyğəmbərin obrazı da onun obrazlarından**.

Qədim Misir mətnlərinin birində Tuba rəmzi Tabu kimi qeyd olunur və o uşaq rəmzində olan Mehdi ilə əlaqələndirilir. Yenilməz, möhür gözləyən evin gözətçisi Nu deyir: "Mən Nun Allahından yaranmış İlahi Ra ruhuyam: O İlahi ruh ki Allah özüdür... Mən Nun Allahıyam, şərin gücü məni məhv edə bilməz. Mən ilkin materiyanın ilk doğulmuşuyam, yeni İlahi Ruhuyam, hansıki, ölməz Allahların ruhlarına bərabərdir və mənim öz bədənəm əbədilikdir. Mənim simam - ölməzlikdir, illərin hökmdarıdır və əbədilik hökmdarıdır. [Mən] Göyün ən yüksək sərhədində yaşayan zülməti yaradanam, [hansı ki] mən sevirəm və mən onun sərhədlərinə çatıram. Mən ayağa durub gedirəm, mən öz üzümün sahibinə çevrilirəm, mən [Yerlə Göyü] ayıran Göy okeanını üzüb keçirəm, mən ayaqlarıma yaxınlaşan, hər iki əlin hökmdarı tərəfinə göndərilən qurdları məhv edirəm. Mənim ruhum - ölümsüzlüyün ruhları Ruhudur və mənim öz bədənəm əbədilikdir. Mən İlahi ucaldılmış varlığam, Tabu torpağının hökmdarıyam. "Mən şəhərdəki oğlan uşağı və sahədəki yeniyetməyəm" - və mənim adım budur: "kim ki, parçalanmağa məruz qalmamışdır" - budur mənim adım. Mən Nun Allahını yaratmış o dünyada yaşayan Ruham: mənim yumurtanı sındırıb çıxdığım yer kənar adamlardan gizlidir və mənim yumurtamın çatı yoxdur..." [18; 489-490]. Digər yerdə isə yenilməz, möhür gözləyən evin gözətçisi Nu deyir: "Ruhum mənim üçün Tattu şəhərində ev tikmişdir: mən Pe şəhərində buğda səpirəm və öz işçilərimlə öz sahəmdə şum vururam və ona görə də mənim Palma ağacım Amsu-ya bənzərdir [18; 539]. Bu isə ona işarədir ki, **gözətçi Nu-nun obrazı əvvəlcədən yaradılmış ruhun, yeni Mehdi-nin obrazıdır ki, məhz onun ruhu "dünya"nın yaradılması zamanı əvvəlcədən rəmzi olaraq "ağac" mənasında olan "Ev" tikmişdir.**

Yenilməz Osiris Nu deyir: "... Mən Aser (Osiris/Oziri - F. G. B.) ağacındakı Allahın budağıyam və mənim doğumum - [Ra-nın] bugünkü doğuluşudur. Mənim saçlarım - Nun-un saçlarıdır. Mənim sifətim - Diskin sifətidir. Mənim gözlərim - Xatorun gözləridir. Mənim qulaqlarım - Apuatın qulaq-

larıdır. Mənim burnum - Xenti-Xasa-nın burnudur. Mənim dodaqlarım - Anpu-nun dodaqlarıdır. Mənim dişlərim - Serketin dişləridir. Mənim boyunum - İside ilahəsinin boynudur. Mənim ovucum - Ba-nkb-Tattu - nun ovucudur. Mənim əllərim - Saisanın xanımı Neytin əlləridir. Mənim fəqərə sütunum - Setin fəqərə sütunudur. Mənim fallosum - Osirisin fallosumudur. Mənim böyrəklərim - Xer-Axa hökmdarlarının böyrəkləridir və s. [18; 433]. Bu mətndə varis - Osiris Nu öz bədən üzvlərini tək Allahın üzvləri ilə eyniləşdirir ki, ilkin materiyanın qanunlarına görə, bu eyniləşdirmə ilə varis - Atanın yerini tuta bilər. Varisin sifətinin Günəş Allahının sifəti olması, onun sonunda Günəşə çevriləcəyi ilə əlaqədardır.

Digər bir mətndə isə Ani-nin yazarı Osiris varis rolunda çıxış edərək deyir: "Səni salamlayıram, Atum! Mənim gəldiyim bu torpaq nə torpaqdır? Burada nə su, nə də hava vardır: bu torpağın dərinliyinin həddi yoxdur, o qaranlıq gecələrdən də qaranlıqdır və insanlar orada köməksiz veyillənirlər. Burada insan ürəyi sakitlik bilmir və məhəbbət istəklərini burada həyata keçirmək mümkün deyil. Qoy mən nur saçan varlıqların vəziyyətini alım, hansı ki mənə hava, su, məhəbbət ləzzəti əvəzinə veriləcək, qoy ürəyin sakitliyi mənə çörək və pivə əvəzinə gəlsin. Atum Allahı əmr etdi ki, mən sənənin simanı dərk edim və mənə ağrı verənlərdən mən əziyyət çəkməyim. Qoy bütün Allahlar öz taxtlarını milyon illiyə sənə versinlər. Sənənin oğlun Qor sənənin taxtının varisi olmuşdur, Atum Allahı əmr etdi ki, onun yolu müqəddəs hökmdarların arasından keçsin. Həqiqətən o sənənin taxtında hökmranlıq edəcək və o "İkiqat Odun Gölü"ndə yaşayanın taxtının varisi olacaq. Həqiqətən mənə deyildi ki, o öz bənzərini dərk edəcək və mənim simam Atum Allahının qarşısında olacaq... Mən Tale (yaxud zaman) və Osirisəm və mən öz çevrilmələrimi suya baş vuran ilan kimi yaratdım. İnsan, Allahlar da bilmir, mənim bütün Allahlardan qüdrətli olan Osiris üçün yaratdığım ikiqat gözəlliyi dərk etmək qabiliyyətində deyillər. Mən ona ölümlər ərazisini verdim. Və həqiqətən deyirəm, onun oğlu Qor, varis kimi "İkiqat Odun Gölü"ndə Yaşayanın taxtında oturur. Ona mən kömək etmişəm ki, milyon illər qayığında taxtda otursun [18; 694]. Bu mətndə Mehdi'nin ruhunun ilkin materiyyaya qalxması və orada bütün Allahların hakimiyyətini alması qeyd olunur. **Allahın sirlərini dərk edən Mehdi ilkin sulara "baş vu-**

ran" kimi, bütün çevrilmələr başlayacaq və "İkiqat Odun gölü"ndə, yeni ilkin materiyanın mərkəzində Allahın taxtında əyləşəcək və s.

Günəşlə bağlı Quran yazır: "Xoşbəxt odur ki, Göydə bürclər yaratdı, orada çıraq və parlayan Ay düzəltdi... Allah Göyü cərgə ilə düzəltdi və Günəşi çıraq, Ayı isə işıq kimi yaratdı" (Quran, 26:61, 71:14-15). Yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatda, Günəş rəmzini çıraq adlandıran Quran onu nurla bağlayır ki, bu da ilkin materiya mənasındadır: "Allah Göyün və yerin nurudur. Onun nuru içində çıraq olan bir oyma hücrədir. Çıraq bir şüşə içindədir: şüşə - incidən olan bir ulduzdur. Nə Şərqə, nə də Qərbə aidiyyəti olan mübarək zeytun ağacından odlanır. Onun yağı od olmasa da, işıq verir. Nur içində nur. Allah istədiyini öz işığına yönəldir və insanlar üçün misallar gətirir. Allah hər şeyi biləndir" (Quran, 24:35). Əgər nəzərə alsaq ki, Allah Göyü öz əlləri ilə (Quran, 51:47) yaratmışdır və İbn Ərəbi və s. sufilərə görə onun iki əli, gözləri, ağılı və s. hissiyyat orqanları mövcuddur, razılaşırıq ki, Günəş deyəndə burada söhbət, insan tərəfindən yaradılmış Günəşəbənzər mistik varlıqdan gedir. Firdovsi məhz bu insanı Cəmişid adlandırır və bildirir ki, o Göydə kəyan taxtı qurub, divin çiyində taxta çıxmış, fəzada Günəştək qərar tutmuşdur.

İlkin xristianlığın ən müdrik filosoflarından biri olan e. ə. I əsrdə yaşamış Aleksandriyalı Filon yazır: "Hakimlik edən Qanun gur işıqla geyim kimi nurlanmışdır. Həqiqi varlığın ilk yaranışı, əzəli qüvvə - dünyanı geyim kimi özünə bürümüşdür". Və ya: "Görünməyən və yalnız ağılla dərk olunan işıq, Allahın İlahi qüvvəsinin, bizim təfəkkürümüzə çatdırılan əksidir. Bu - Göy üzündəki ulduzdur, görünən bütün ulduzların mənbəyidir. Onu "Ali işıq" adlandırmaq lazımdır, ondan Günəş, Ay, ulduzlar və s. göy cisimləri, öz imkanları daxilində işıq alırlar. Deməli, geyim kimi təqdim olunmuş işıq elə əzəli qüvvənin (ilkin materiya - F. G. B.) şüa buraxmasıdır [20; 73]. Yəhudi deyimlərinin birində isə Ravi Şimon İxosadak Şmuel bar Naxmanidən soruşur: "Mən eşitmişəm ki, qədim deyimlərin bilicisən. İşıq haradan yaranmışdır? O cavab verdi: "Allah onu paltar kimi geyinmişdir və dünyanın bir başından o biri başına qədər Öz işığı ilə nurlandırmışdır [20; 72]. Əhdi-Ətiqədə bu fikir belə ifadə olunur: "Ya Allah, Sən həddən artıq nəhəngsən, Sən şan və şöhrətə bürünmüşsən; Sən nuru üst paltar kimi geyinmişsən, çadır kimi Göylərə uzanmışsən" [8; Ps.103:1-6]. Allahın İlahi nura bürünməsi rəmzi

qədim Misir yazılarında da açıq qeyd olunur. Mətnlərin birində, yenilməz, möhür gözləyən evin gözətçisi Nu deyir: "Mən dünyaya formasız kütlədən gəldim (uçdum). Mən Xepri kimi yaşamağa başladım, mən otların cücərti verməsi kimi, cücərti verdim və mən quru tısbağasının zirehi kimi geyimə büründüm. Mən Allahların hər birindən yaranmışam. Mən [dünyanın dörd tərəfinin] Dünənki Günüyəm və Amentidə yaşayış əldə etmiş yeddi ilanam, başqa sözlə, İlahi bədəni nur saçan Qoram. O Setə qarşı vuruşmuş Allahdır, lakin Tot Allahı Sexemdəki və İunu ruhlarının qərarı ilə onların arasında durur və budur, onların arasına axın gəlir. Mən dünyaya gəldim və mən Allahların izi ilə Göyə ucaldım. Mən, qarşısına çıxan hər şeyi qovan Xonsu Allahıyam" [18; 488]. Digər yerdə isə - "Mən geyimə tısbağanın qını kimi büründüm" deyimi - Bennu quşu kimi möhkəm olması mənasında, yəni Amon Allahının ruhuna bənzətməyə işarədir [18; 271]. Allahın büründüyü bu nur qədim mətnlərə görə, heç vaxt məhv olmamalıdır. Belə ki, "Ölülər Kitabı"nın 154-cü bölümündə ölən, Osirisdən gələcək həyatında ölməmək üçün kömək istəyir və bunları deyib özünü Xepri ilə eyniləşdirir: "Mənim əzalarım əbədi mövcudluq əldə edəcəklər. Mən parçalanmağa məruz qalmayacağam, mən çürüməyəcəyəm, qurda çevrilməyəcəyəm, məhv olmayacağam. Mən öz mahiyyətimi saxlayacağam. Mən yaşayacağam, mən inkişaf edəcəyəm, mən hüsurda oyanacağam" [18; 299].

Quranda ruh obrazlı quşla bağlı yazılır: "Biz hər bir insanın quşunu onun boynuna bərkətdik və qiyamət günü onun üçün qarşılayacağı geniş açılmış kitab çıxaracağıq" (Quran, 17:13). Belə çıxır ki, **insan öləndən sonra Göyə qalxan ruhu, Göydə artıq quş rəmzində yaşayır və məhz bu ruh quşu da nura bürünür**. Quranın 73-cü surəsi "Əl-Müzəmmil", yəni "örtünüb-bürünən", 74-cü surəsi isə "Əl-Müdəssir", yəni "bürünüb-sarınan" adlanır.

Quran yazır: "Oruc gecəsi qadınlarınıza yaxınlaşmaq sizə halal edildi: onlar sizin üçün geyim, siz də onlar üçün geyimsiniz. Allah bildi ki, siz öz-özünüzü aldadırsınız və tövbələrinizi qəbul edib sizi bağışladı!.. Allah yaratdıqlarından sizə kölgəlik və dağlarda sığınacaq verdi, sizə geyim verdi ki, sizi istidən qoruyur, geyim verdi ki, sizi öz qəzəbinizdən qorusun. Allah nemətini sizə belə tamamlayıb verdi ki, bəlkə ona itaət edəsiniz!" (Quran, 2:187, 16:81). Lakin bürünmə rəmzi bir tərəfdən nura bürünmüş ruha aiddir-

sə, digər tərəfdən bu bürünmə axirətdə gəlməli olan Sahib əz-zəmanın bədəninin rəmzində lülə halında olan yazıya bənzədilməsi mənasındadır ki, **axirətdə bu yazı açılmalı və İnsan simasında qədim sirlərə izah verməlidir.** Quranın başqa yerlərində də bürünmə rəmzi bilavasitə axirətə aid edilir: "Yada sal ki, bir zamanlar Rəbbin mələklərə: "Mən səslənən gildən forma-ya bürünmüş insan yaradacağam!.. Göylər açıq dumana bürünəcəyi günü gözlə. O insanları örtəcək: bu - əzablı cəzadır!" (Quran, 15:28, 44:10,11).

"Kitabi - Dədə Qorqud"da nura bürünmə - bəg rəmzi ilə əlaqələndirilir və "əgni bəg dəmir don" kimi qeyd olunur ki, bu da bəgliyə bürünmə mənasında Allahla qovuşma deməkdir [4; 107]. Digər yerdə isə deyilir: "Əgni bək dəmir donum saqlardım sənin üçün, Güni gəldi yen-yaqalar dikdüyüm sənin üçün. Başımda qunt işıqlar saxlardım sənin üçün" [4; 70]. Başda saxlanılan "qunt işıq" rəmzindən əlavə kitabda "alnunda altun işıq cübbəsi" və "Bəkilin işığı" ifadəsi var ki, bu da bəg elinin işığı mənasında bəglərdə "İlahinin sakinliyi"nin olmasına işarədir. Buradakı Bəkil rəmzi Allahın 99 şərəfli adlarından olan Vəkil (Vəhhab, Vacib, Vahid adları da eyni kökdəndir) adı kimi bəg eli mənasındadır. Kitabda dəqiqləşdirilərək bildirilir ki, bu ağ işıqlı ruhlar elə alplar, yəni alpanlardır [4; 105, 107, 95]. Digər yerdə: "Dəniz kimi qararub, Od kimi şılayıb, ulduz kimi parlayıb gələn nədir" sualına - "Qara dəniz kimi yayqanıb gələn kafərin ləşkəridir, gün kimi şılayıb gələn kafərin başının işığıdır. Ulduz kimi parlayıb gələn kafərin cidasıdır" kimi cavab verilir ki, bu da ruhların bilavasitə ilkin materiya ilə bağlı olmasına işarədir [4; 69, 70]. Kitabdakı "Baqi qalan səttar tənri" ifadəsi isə Allahın həmişə ilkin materiya ilə bağlı olması mənasındadır [4; 81].

Quranda Nur - Allah Özü ("Yerin Göyün nuru") və Məhəmməd peyğəmbər vasitəsi ilə göndərilmiş vəhy nurudur (Quran, 24:35, 61,8-9, 64:8). İslamda Allahın 99 şərəfli adlarından biri də Nur (ışıq) olmuşdur. A. İ. Kolesnikov yazır ki, Nur - İlahi həqiqətin İlahi işıq kimi təzahür etməsi dini biliyi İslam - daha qədim olan dinlərdən (iudaizm, xristianlıq) və ellin qnostiklərindən (qarışıq cərəyanlar) gəlmişdir. Qurandakı nurun ("saf işıq", "ışıq içində işıq") adı oda və yerə dəxli yoxdur. Mütəzililərin və zeydilərin şərhinə görə, Nur - Allahın, Göy və Yer əhalisinə İlahi rəhbərlik üçün göndərdiyinin təzahürüdür. VIII əsrin birinci yarısının şiə şairi əl-Qumayt, Allahdan Adəm

və Məhəmməd peyğəmbərə və Əli nəslinə keçən İlahi nura mədh söyləyir. Bir çox müsəlman filosof və din alimləri isə nuru - "ilahi ruhla" (ər-ruh) və "ağılla" (əl-akl) bağlayır və onunla eyniləşdirirlər [36].

Qəzali fəlsəfəsini araşdıran Naumkin yazır: "İnsanın ali ideyalara və İlahi aləmə mistik yaxınlığının bütün sferası - görməyə, nura, gizlinin zahir olmasına əsaslanır. Buna görə də Qəzalinin dili ilə desək, "göz" sözü də iki mənəddir. "Gözlərini yum ki, görəsən" - sufi deyimi İhya sufilərinin əsas leytmotivi-dir. Bu görmə o deyil ki, əşya insanın qarşısında olduğu kimi görünür. Bu xüsusi, gizli obrazdır, onu təsvir və təsəvvür etmək mümkün deyil. Maraqlı haldır ki, belə görmə, təsəvvürdə primitiv görməyə qarşı qoyulur. Qəzali insandakı ruhu çırağa bənzədir... M. Smit hesab edir ki, nurla bağlı Qəzalinin tez-tez hallandırdığı obrazlar əsasən də nurun biliklə assosiasiyası hərçənd Quranla müəyyən dərəcədə əsaslandırılarsa da, yaranışına görə ellinlərinindir. Qəzali həqiqətən də bir neçə dəfə, insanın son məqsədi olan ali biliyi nur adlandıırır... Yuxarıdan nur kimi gələn biliyin obrazı və insan ruhunu nurlandırması Plotinin "Enneada"sında da rast gəlinir. Ən yüksək nur olan "Ali nur"un (ən-nur əl-əqsa əl-ala) obrazı, Qəzalinin digər əsərində də rast gəlir. "İhya"da da, ali nurun hər şeyi aydın etməsi və nurlandırması ideyası vardır" [54; 309].

İslamda Nuri Məhəmmədi, yəni Məhəmməd nuru ifadəsi mövcuddur ki, bu təlim qeyd etdiyimiz, Quranın 24-cü surəsinin 35-ci ayəsi ilə əlaqədardır. İnama görə, peyğəmbərin bədəni bir ovuc cənnət torpağının, cənnət çeşməsi Təsnimin suyundan yoğrulması ilə yaradılmış və peyğəmbərin cismi mirvari kimi nur saçıb parlayandır [36]. Dərvişlərə görə, Məhəmmədin ruhu dünyanın yaranmasından əvvəl İlahi nurdan yaradılmışdır və o yerə gəlməzdən əvvəl Göy varlıqlarının, Allahın yanında mövcud olmuşdur [45; 226]. Digər tərəfdən, sufi müdriki Mir Damədin "nursaçma" ideyası şiələrin imamət konsepsiyası ilə bağlıdır. Onun gəldiyi nəticəyə görə, birinci imam Əli bin Abu Talib və Məhəmməd peyğəmbər - bir "gur işıq"dan (nur şa-şani) əmələ gəlmişlər ki, bunlardan biri insan silueti formasını alır, digəri isə - onun dalınca gələn - titrəyən işıq formasındadır. Birinci Əlinin, ikinci isə Məhəmmədin rəmzləridir. 14 paklar qrupunda Fatimə - "iki nuru birləşdirən" (məcma ən nurayn) - peyğəmbərlik və müqəddəslik işığını birləşdirəndir [36; 165]. Şiələrin məntiqinin araşdırılmasından belə çıxır ki,

Məhəmməd peyğəmbər və imam Əlinin obrazları qədim Misir Allahı olan Amon-Ranın və axirətdə gələn Sahib əz-zəmanın obrazlarıdır. Allahın 99 şərəfli adlarından biri də "Ali"dir (Yüksək) ki, bu da elə Əli deməkdir.

Lakin hədislərə görə, Allahın xeyir-duası mənasında İlahi bərəkət - İlahi nur təkəcə Məhəmməd və Əliyə yox, onun ailəsinə də verilmişdir: "Məhəmməd peyğəmbər Xumm hovuzunun yanında öz davamçılarna bu sözlərlə müraciət etmişdir: "Mən ölümlüyəm, yaxınlarda mənim Allahımın elçisi məni çağıracaq və mən onun ardınca gedəcəyəm. Lakin mən sizə iki etibarlı dayaq qoyuram. Mən sizə Kitab saxlayıram ki, sizə nəsihət və nurdur. Kitabı götürün və orada deyilənlərdən bərk yapışın. Və mən sizə öz ailəmi saxlayıram. Onda Allahın xeyir-duası vardır, mən onu sizə tapşırıram [35; 76]. **Peyğəmbərin ailəsində Allahın xeyir-duasının olması, bu ailənin ilkin materiya ilə bağlı olması mənasındadır. Deməli, bu ailə Allahın "mənim" adlandırdığı müqəddəslər nəslidir.**

Əl-Əşəri yazır: "Biz şahidlik edirik ki, Mühəmməd Allahın qulu və peyğəmbəridir. O onu öz yaratdıqlarına göndərmişdir və ona öz vəhyini etibar etmişdir, ona nur saçan işıq və gur məşəl vermişdir, onu təkzibolunmaz sübutlarla və açıq şəhadətlə təhiz etmiş və təkzibolunmaz əlamətlə və qeyri-adi möcüzələrlə şərəfləndirmişdir. O Allahın müraciətini çatdırmış, Allahın yaratdıqlarına səmimi yaxşı olmuş və onlardan ötrü ən gözəl vasitələrlə mübarizə aparmışdır. O, tərs, yolunu azmışlarla, Böyük və Qüdrətli Allahın vəd etdikləri həyata keçənə qədər mübarizə aparmışdır. O dini şöhrətləndirmiş və insanlar haqqa itaət etmişlər və s." [21]. Lakin 24-cü ayədə "nur içində nur" və ya "nur üstündə nur" ifadəsi onu göstərir ki, burada **Məhəmməd peyğəmbərin nuru Allahın nurunun içində, yəni Allahın daxilində olmuşdur.** Bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd peyğəmbər İsa peyğəmbər kimi, Allahın öz daxilində axirətə qədər saxladığı varlıqdır. Deməli, **əgər axirətə qədər insanlar Ra-Amon, yəni Rəhmanın nuru ilə nurlanırdılarsa, axirətdən sonra insanlara Məhəmməd peyğəmbər nur saçmalıdır.** Və əgər nəzərə alsaq ki, axirətdə gəlməli olan Mehadinin rəmzi Aydır, razılaşırıq ki, Məhəmməd peyğəmbər faktiki olaraq Ra-Amon, yəni Rəhman Allahın işığının Ay kimi ötürücüsü rəmzindədir.

Qurandakı Allah Nurunun (Quran, 24:35, 61:8-9, 64:8) Məhəmməd peyğəmbərə verilməsi və İbn Ərəbinin bu Nuru "Həqiqə Məhəmmədiyyə" ilə

əlaqələndirməsi onu göstərir ki, **Məhəmməd peyğəmbər həqiqətən də adi insan yox, Kosmik İnsan olan və Allahın funksiyasını daşıyacaq bir Varlıqdır [36].** "Həqiqə" rəmzinin eyni zamanda "Haqq" olması isə onu göstərir ki, Haqq-Məhəmməd ("Əl-həqiqə Əl-Məhəmmədiyə") adi peyğəmbər yox, axirətdə gəlməli olan Sahib əz-zəmanın, yəni tək Allahın varisinin obrazıdır.

Nur rəmzi qədim misirlilərin, iranlıların və s. xalqların inamına görə bərəkət, hakimiyyət, qüdrət verən İlahi nemətdir ki, fironlar (pir - F. G. B.) və padşahlar nəslinə verilmişdir. Bütün varlıqlara nüfuz edən bu "ilahi mahiyyət", zərdüştiliyə görə, Aşa-Vaxıştanın hakimiyyətiindədir. Avestanın Aşa rəmzi eyni zamanda Rta rəmzi ilə eynilik təşkil edir ki, bu öz növbəsində təbiət qanunu, Günəşin hərəkəti, zaman dəyişkənliyi və s.-lə əlaqəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Aşa (fərr/farn) rəmzi, qədim Misir yazılarında Şu kimi yazılır ki, U. Baca görə, Şu - hərfi mənada işıq deməkdir [6; 355]. Hind mifologiyasında bu qanunların və ilkin suların, yəni materiyanın təmsilçisi olan Varuna Allahı deyir: "Həqiqətən, hakimiyyət, bütün ölməzlərin qəbul etdiyi kimi, mənə - əbədi hökmranə tabedir... Mən axan suları yuxarı qaldırıram, Rta-həqiqəti ilə mən Göyü saxlayıram... Rta-həqiqəti ilə mən hakimlik edən hökmdaram" [13; 19]. Burada Rta həqiqəti deyəndə, Arta/Atar/Adər, yəni Ra - Ata rəmzində Günəş işığı və digər təbiət qüvvələri nəzərdə tutulur ki, bunlar da ilkin materiyayı təşkil edirlər. Rita rəmzi hind mifologiyasında universal kosmik qanunun rəmzidir. Zərdüştilikdə Hörmüz Allahı Arta daşıyıcısıdır. Qədim Misirdə Arta, yəni İlahi qanunla bağlı olanları aritilər adlandırırlar. Aritilərin yeddi rəmzi ilə təmsil olunması o deməkdir ki, buradakı Arit rəmzi altında "yeddi gün"ə yaradılmış dünya mənasındadır: "Sizi salamlayıram, Aritilər! Sizi salamlayıram, Osiris üçün Aritiləri tikəni salamlayıram" [18; 598]. Burada hər "günün", yəni tsiklin yaradılışı ayrıca rəmzləndirilmişdir və onları xüsusi gözləyənlər də vardır. Bunlar isə o deməkdir ki, Rta/Arta deyəndə xaosu Atum Allahına çevirən Pta Allahı nəzərdə tutulmalıdır ki, bu yeni kosmik qanun artıq tam kamillik kimi çıxış edir.

Skandinav mifologiyasında Rta rəmzi ilə eyni mənalı Erd (torpaq) - müqəddəsləşdirilmiş torpaq, Torun anasıdır. İnquşlarda Erd (Erda) qayalıq dağlarda, nur saçan mağarada yaşayan Allahdır. Deməli, Rta həqiqəti deyəndə, "ilkin materiyanın qanunları ilə mən Göyü saxlayıram" fikri nəzər-

də tutulmalıdır. Digər tərəfdən, zərdüştilikdə Atar adlanan od hind mifologiyasında Atri kimi yazılır. Atri eyni zamanda böyük müdriklərdən (rişi) birinin adıdır ki, o ən böyük bramin nəslinin banisi hesab edilir. Belə çıxır ki, Arta/Rta [RT] və Atar/Atri [TR] deyəndə, İlahi Ra nuru və bu nuru özünə tabe etmiş Ata, yəni Amon başa düşülməlidir ki, bu da Ra-Amon, yəni Rəhman Allahıdır. Nəticə etibarilə bu ona işarədir ki, **Rta həqiqəti ilə Göyün saxlanması deyəndə, Amon Allahı tərəfindən formalaşmış Göyün elə Ra-Amon Allahı tərəfindən də saxlanması başa düşülməlidir.**

Atar/Atra rəmzində mansiyalıların mifologiyasında Otır, Kul-Otır adlı Allah məlumdur ki, o dünyanın yaranışında iştirak etmiş yeraltı şahlığın Allahı sayılır. Bu isə o deməkdir ki, **Atar həqiqətən də Amon-Ra Allahıdır.** Çünki, məhz o "dünya"nın yaranışında iştirak etmiş yeraltı dünyanın Allahı və İlahi odun sahibi sayılır.

Hind mənbələrində Atar/Atri rəmzi eyni zamanda Draupadi adında iştirak edir ki, Draupadi rəmzi Krişna Allahının ləqəblərindən biridir. Draupadi (taxta sütun, tir mənasını verir), mifə görə, qurbangahda, qurban mərasimindən yaranmışdır, o eyni zamanda gözəllik və xoşbəxtlik Allahı olan Şri Allahının təcəssümüdür. Draupadi rəmzinin sufi açılışı Adər-Pad [DR-PD] mənasındadır ki, bu rəmz bizə öz qəhrəmanımız Atropat [TR-PT] kimi tanışdır. Buradakı Pad/Pat rəmzi, bu adların bilavasitə Misir Allahı olan Pta Allahı ilə bağlılığına gətirib çıxarır ki, mənbələrdə bu rəmz türklərin əcdadı olan Yafət (Yapet) deməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Əflatun "Timey" əsərində Kritiyin dilindən Dropidi, yəni Atropatı öz əcdadı adlandırır.

Deməli, Atropat və Draupadi rəmzi - Ata-Ra-Pta kimi açıqlanmalıdır və buradakı Ata-nın elə Misir Allahı olan Amon olduğunu nəzərə alsaq, razılaşırıq ki, Atropat rəmzi Amon-Ra-Pta Allahıdır. Biz yuxarıda yazdıq ki, Amon Allahına alqışın Leyden variantına görə, Amon, Ra və Pta - bütün Allahların mənasıdır: "Onlara tay yoxdur. Amon - hansı ki öz adını gizlədir, o, öz üzü ilə Ra və bədəni ilə Pta (Ptah)-dır" [23; 197].

Atar rəmzi ilə eyni mənalı olan Dur (Allahı) rəmzi, Dyakonovun yazdığına görə, kassit-Akkad lüğətində Nerqal Allahı kimi tərcümə olunur [31; 134]. Nerqal rəmzinin açılışına biz aşağıda qayıdacağıq. Buradakı Dur rəmzi isə Aduran ("odlar odu"), Adər-Xara, Adur-Farnbaq və Adur-Quş-

naspa adları kimi, bilavasitə oda aiddir və Farna odu ilə eyni sayılır. Zərdüştilikdə "ilahi mahiyyət" sayılan və nur mənasında olan "farn" rəmzi ilkin materiya - efir mənasındadır. Lakin farn rəmzi eyni zamanda qədim Misir pirlərinə, yəni fironlarına - iran, yəhudi və s. mənbələrinə görə verilən addır. **Adur-Farnbaq (Adər-Firon-Bəg - F. G. B.) rəmzi isə onu göstərir ki, Ra-Amon Allahı, sufizmin bəqlik fazasına yüksəlmiş firon, yəni pirdir. Farn/Firon rəmzi isə öz növbəsində efir rəmzi ilə, yəni ilkin materiya ilə eynidir.**

Atar rəmzi qədim Misir yazılarında "Ta ur" kimi də yazılır və "böyük torpaq" mənasında Abidos şəhərinə aid edilir ki, məhz bu şəhərdə Allahla söhbət baş tutmuş və burada firon I Seti Misirin yeddi Allahına həsr edilmiş məbədgah tikmişdir. Burada mərkəzi məbədgah - Amon-Ra Allahına, sağda - Osiris, İside və Xor Allahına, solda isə Ra-Xoraxti (Ra-Qorqud - F. G. B.) və Ptah Allahına həsr edilmişdir [103]. Ta-ur [TR] rəmzi eyni zamanda Urt [RT] kimi yazılır ki, akademik A.T. Fomenkonun, misirşünas Bruqşun kitabından gətirdiyi sitatda deyilir: "Bu şahın piramidası Urt, yəni "böyük" adlanır və o Xufu piramidasının yanında yerləşir" [2; 563]. Urt [RT] rəmzinin Ard [RD] variantı urartularda Günəş Allahıdır və urartlıların dinində mühüm yer tutur. Ümumiyyətlə, Urartu rəmzi Ra-Urt rəmzindən yaranmışdır ki, bu da Ra-Amon Allahı mənasındadır. Əhdi-Ətiqdə Ard [8; Çisl.26:40] - Bela və Bənyəminin [8; Bıt.46:21] oğludur. Bel və Bənyəmin rəmzləri haqqında biz yuxarıda yazdıq. Lakin Ard rəmzi mənbələrdə Aridu kimi də yazılır ki, bu Cənubi Azərbaycanın ərazisindəki Ninni [NN-N] sağlığının mərkəzi hesab olunur.

Ta-ur/Atar rəmzi ilə eyni məna daşıyan Tur rəmzi qədim mənbələrdə türklərə şamil edilən rəmzdır. Avestada turlar iranlıların düşməni kimi göstərilir və onlar Turanda yaşayırlar. Fars dilində yazılmış "Vundaxşin"də, bir neçə yerdə Turan əvəzinə Türküstan yazılmışdır [50; 93]. Tur/Turan rəmzlərinin bilavasitə Türküstan adlandırılması Allah mənasında olan bu rəmzlərin bilavasitə türklərə və türk məmləkətinə aid olması deməkdir.

Ta-ur rəmzi Assuriya yazılarında Midiya tayfası olan tauray tayfasının adı ilə də bağlıdır [50; 266]. Bu isə o deməkdir ki, Göydəki ruhlar torpağı, yəni ruhlar aləmi mənasında olan Ta-ur rəmzi bilavasitə Midiya müqəddəslərinə aiddir. Digər tərəfdən, "Ta ur" [TR] rəmzi - tikili məbədgah və eyni zamanda "ruhun xüsusi vəziyyəti" kimi qəbul olunmuş Neter [N-TR] rəm-

zi ilə eynidir [60]. Neter rəmzi isə qədim Misir yazılarında əsasən Allah mənasında işlənir. Belə çıxır ki, **"ruhun xüsusi vəziyyəti" deyəndə bilavasitə sufi məqamı olan bəqlik səviyyəsi başa düşülməlidir ki, Neter tikilisi də İbrahim məqamında tikilmiş Kəbə ilə eyni mənəlidir.**

Qeyd etmək lazımdır ki, Atar/Ta-ur rəmzinin digər variantı olan Tarı sözü Azərbaycanın cənub bölgələrində Allah mənasında işlənir. Lakin həmin söz eyni zamanda Tanrı [TN-R] kimi də yazılır ki, bu da məna etibarilə qədim Misirin Allah mənasını verən Neter [NT-R] rəmzi ilə eynidir. Belə çıxır ki, Tanrı sözü [TN-R] elə qədim Misirdə Allah mənasında işlənən Neter [NT-R] sözüdür ki, dilimizdə "Nadir" adında qalmışdır. "Kitabi - Dədə Qorqud"da "qoşa badam sığmayan tar ağızlum" ifadəsi var ki, bu da qeyd olunan müqəddəsin ağzından çıxan sözün ilahi gücə malik olması deməkdir [4; 35]. Tarı rəmzi ilə, Herodota görə skolotların, skiflərin banisi və şahı olan Tarqitay bağlıdır ki, bu rənz Tar-qitay, yəni Tarı-xuda mənasındadır [50; 306].

Əbül Qasım Məhəmmədin (ibn Xaukal) yazdığına görə rusların bir qolu Artaniya adlanır və o Artada yaşayır [2; 72]. Arta rəmzindən eyni zamanda Orda rəmzi də yaranmışdır ki, monqol-tatarların Qızıl Ordası, xüsusi cəmiyyətin müəyyən bir ərazidə yaşaması mənasındadır. Tədqiqatçıların (Qerberşteyn, XVI əsr) yazdığına görə orda sözü tatar dilində cəmiyyət, çoxluq deməkdir ki, dilimizdəki ordu sözü də məhz buradan götürülmüşdür [2; 105]. Lakin bu ordanın yaradılmasının ilk günündə eyni vaxtda xristian kilsəsinin tikilməsi o deməkdir ki, bu ordanın yaradılması bilavasitə dinlə, yəni Allahla bağlı olan bir işdir [2; 71]. Orda rəmzi eyni zamanda mənbələrdə Udor kimi də yazılır və bu rənz rus gerbində Udor knyazlığı kimi qeyd olunur. Araşdırıcılar bu knyazlığın harada yerləşməsi və onun haqda heç nə bilmədikləri üçün bu fakta izah verməyin mümkün olmadığını bildirirlər [3; 530].

U. Bac yazır ki, Allah mənasını verən Neter sözü "güc", "qüdrət" və s. mənələrindədir. Fransız misirşünası E. Ruje, Allahın Neter adını - "dirilmə", "yenidən davam etmə" mənasını verən "Neter" sözü ilə əlaqələndirir. Doktor Q. Bruşş bu fikrin bəzi məqamları ilə razıdır və "Neter" sözünü - "mövcud olanı yenidən və yenidən yaradan və törədən aktiv güc kimi izah edir ki, bu da hər şeyə yeni həyat verir və cavanlığını qaytarır" [6; 15].

Yazdıqlarımızdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, Arta/Atra/Atra rəmzləri ilkin materiyanın bir hissəsi olan İlahi od mənasındadır. İlkin materiya isə güc, qüvvə və s. enerjilərin təcəssümüdür ki, təbiətin bütün qanun və qüvvələri ondan yaranmışdır. Deməli, qədim Misirin **Neter rəmzi də bilavasitə bu ilkin materiyanın, yəni İlahi odun rəmzidir və bu odu ilk dəfə məhz qədim Misir fironu olan Amon-Ra yerə gətirmiş və onun hesabına Allaha çevrilmişdir.** Neterin - "mövcud olanı yenidən yaradan və törədən güc" mənası isə ilkin materiyanın axirətdə, yaratdığını yenidən təkrarlama-sı ilə bağlıdır ki, bu haqda aşağıda yazacağıq.

E.A.Qrantovski yazır ki, "Elam sənədlərindəki İran onomastik materiallarında rta- "arta" (arta/rta- ilə bağlı adlar e. ə. IX əsrdə Assur mənbələrində vardır) ilə yanaşı ən çox işlənən elementlərdən biri də baga-dır. Baga- ilə bağlı adlar Assur yazılarında da rast gəlinir (onların hamısı e. ə. VIII əsrə aiddir). Bagparna < Bagafarnah- və Badgattu <Bagadata adları bu yazılarda rast olunanlardandır: bu adlar elam sənədləri daxil olmaqla digər mənbələrdə də məlumdur (Bagaparna, Bakadada və Bakdada). Assur yazılarında ki baga ilə bağlı bəzi mətnlər göstərir ki, artıq o zamanlardan baga - (məhz Midiyanın Qərb ərazisində) Əhəməni yazıları da daxil olmaqla, ümumi "Allah" mənasında işlənmişdir və ayrı-ayrı Allahlara da aid edilə bilər [105; 304]. Başqa mənbələrdə də baqaya, baken, baqaina rəmzləri ilə bağlı İran adlarına rast gəlinir. Türkiyədə bakan rəmzi baş nazir mənasında ən ali rütbə sayılır. Bakan rəmzi erməni mənbələrində vakno kimi də qeyd edilir. Sebeos yazır ki, Xozroy - Cor və Aqvan keçidini bağladı, Antioxiyanı Pisidiya müharibəsi ilə tutdu və əhalisini (Farsa) şah iqamətgahına apardı. Şəhər tikib adını Vex-Ancatok-Xosrov qoydu ki, onu Şaxastan-Vakno da adlandırırlar [106; 3/2]. Deməli, Vex və Vakno rəmzləri eyni mənəlidir və Şaxastana aiddir. Vakno rəmzinin digər variantı Vakunadır ki, mifologiyada sabınlərin sitayiş etdiyi İlahədir. Bunlar isə o deməkdir ki, Vakno rəmzi bəqa (baka) rəmzi kimi "ilahinin sakinliyi", "Allah vəziyyəti" mənasındadır və ilkin materiyanın təşkil olunmuş Göy aləminin rəmzidir. Qeyd etmək lazımdır ki, "VII əsr erməni coğrafiyası"na görə, Muğanda baqa rəmzi ilə bağlı Baqanrud, Baqavan, Rudebaqa, Baqink və s. toponimlər olmuşdur [50; 364].

Bütün bu yazılanların belə çıxır ki, türk bəgləri elə iranlıların baqa (ruslarda boq) adlandırdıqları Allahlar nəslidir və məhz bəglər nəslə Allahın nurunun bürünmüş və İlahi nur, bərəkət daşıyıcılarıdır. Oğuz atalar sözü olan "bəglik verilir, qəhrəmanlıq isə döyüşdə qazanılır" deyimindən də aydın olur ki, bu İlahi nur hamıya verilmir.

İran mətnlərində Bakumniya adına rast gəlinir ki, başqa mətnlərdə o Baqamanya kimi yazılır. Umniya, Amanya rəmzlərinin qədim Misirin Amon Allahına aid olduğunu nəzərə alsaq, razılaşarıq ki, Bakumniya, Baqamanya rəmzləri "Bəg Amon" mənasındadır. Zərdüştilikdə eyni mənalı "Voxu-Mana" ("yaxşı fikir") rəmzi də var ki, bu da Göy öküzü mənasında, yaxşıistər yaradıcı hökmranın rəmzidir [107; 33].

Yapon mifologiyasında bəg (bəqa/baka/vaka) rəmzi, Amasukunidamanın ("Göy Allahı - ölkə ruhu") oğlu "Ameno Vaka-xiko" ("Göylər genci") obrazı ilə bağlıdır. Mifoloji lüğətdə yazılana görə o, Yeri - Göy Allahlarına itaətə gətirmək üçün Göy Allahlarının insanların torpağına göndərdiyi elçilərdən biridir və buranın idarəçiliyini O-kuninusidən bu nəslin törəməsi olan Amaterasa verir. Ameno-Vaka-Xiko rəmzi "Amon Bəg Haq" mənasındadır ki, bu da Amon Allahının bəg olması, yəni sufizmdə bəglik səviyyəyə qaxması və Haqqa, yəni Allaha çevrilməsi deməkdir. Buradakı Amateras rəmzi Maat-Ares mənasında axirətdə gələcək Midiya-Osiri nəslə olması fikrini ifadə edir.

Tunqus-mancur mifologiyasında bəg/baqa rəmzindən yaranmış Buqa rəmzi - bütün ətraf mühit: kainat, dünya, torpaq, tayqa, Göy, havanı və eyni zamanda təbiət gücünü, tayqanın heyatını, heyvanları və insan nəslini idarə edən baş Allahdır [108]. Çin mifologiyasında Boxu (Bayxu) rəmzi isə dünyanın dörd tərəfinin ruhlarından biri, ölüm şahlığının yerləşdiyi Qərbin hakimidir [108]. Digər tərəfdən, Dionis (Osiris, Adonis və s.) Allahı da Baxus, Vakx adı ilə tanınır ki, bu da bilavasitə bəg rəmzilə bağlıdır. Hind mifologiyasına görə, Vaka (Bəqa/Baka), yəni bəg - asurdur, nur saçan div və yarıtanrı hesab olunur. Asurlar hind mifologiyasında müsbət keyfiyyətlərə malik varlıqlar sayılırlar. Digər tərəfdən, burada bəg rəmzi bxakti kimi qeyd olunur ki, bu da "Bəg-Xuda" mənasında "Allahın bəgi" fikrini ifadə edir. "Bxaqavad-Gita"da Allah açıq elan edir ki, yalnız "mənim bxaktilərım" məni lazımı dərəcədə dərk edə bilirlər və mənim təbiətimə çata bilirlər [29; 13/19]. Digər yerdə isə Allah

Mehdi obrazında olan sevimlisi Arcunaya deyir: "Mən bu gün sənə Allahla münasibətlərin qədim elmini xəbər verəcəyəm, çünki sən Mənim bxaktam, Mənim dostumsan və ona görə də bu biliyin transendental sirrini dərk edə bilərsən" [29; 4/3]. Allah anladır ki, bu "Bxaqavad-Gita" traktatı ilk növbədə onun bxaktaları üçün nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, Allahın dərkinə aparıcı yollardan biri burada "bxakti marqa", yəni dini məhəbbət yollarıdır ki, "Bxaqavad-Gita"-nın bəzi hissələrində bu - digər dərk yollarına qarşı qoyulur [29; 521]. Deməli, Allah İlahi sirləri Arcunaya ona görə açır ki, Arcuna onun sevimli dostu, sadıq qulu, bxaktasıdır (bəg). **Bxaktilərin Allahın sevimlisi olmaları o deməkdir ki, qədim yəhudilərdə levitlərin Allahın sevimlisi olduğu kimi, hind Allahının da sevimli övladları bxakti bəgləridir.** İstənilən işlə məşğul olan bxaktilər Allahın nəzarəti altındadır və Allahın parçalanmayan əbədi ruhlar dünyasına çatacaqlar [29; 18/56].

Bəg rəmzinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz arta/atar rəmzli İlahi odla birləşməsi isə bəg-arat rəmzini yaradır ki, bu rəmz qədim mənbələrdə Bxarat, Baqrat, Baqarat, Baktriya, bahadır və s. kimi işlənir. Hind mənbələrinə görə, əbədi odun ləqəblərindən biri olan Bxarata - Duşyantı şahı ilə Şakuntalanın oğludur və Ay sülaləsinin nümayəndəsidir. Ay sülaləsi Pauravaların Puru (pir/firon - F. G. B.) nəslidir ki, onun on yeddinci törəməsi Bxarata sayılır [27; 158]. Bxarata - "gətirilən, saxlanılan" deməkdir və Göyden gətirilən İlahi odun ocaqda saxlanması mənasındadır. Əgər Yunan mifologiyasına görə, insanlara İlahi odu Yafət oğlu Prometey gətirmişdisə, hind mifologiyasına görə bu odu insanlara mifik varlıq (rişi) olan Bxriqu (Bəg-Qor - F. G. B.) vermişdir. Bxarata rəmzi ilə bağlı olan "Maxabxarata" əsərinin adı - "Böyük Bxarata" ("Bxarata törəmələrinin böyük müharibəsi") kimi tərcümə olunur ki, sufi dilində Maxa-Bxarata - Maq Bxarata mənasındadır. Buradakı Şakuntala rəmzi - Sakin-Tala mənasında yəhudilərdə Şexina/Skinya - Allahın mövcudluğu rəmzinin və Tala rəmzi ilə birləşməsindən yaranmışdır ki, bu da Allah elinin Tala, yəni Ata eli olması mənasındadır.

Gürcü mənbələrində bəg-arat rəmzi baqrat kimi yazılır və baqrationluq Allahın insana İlahi vergisi sayılır. "Allahın sakinliyi" mənasında olan İlahi vergi isə mənbələrdə yalnız Sisakan, yəni Gel nəslinə verilmişdir. Deməli, erməni və gürcülərin özlərinki hesab etdiyi İlahi Baqarat nəslə Adər, yəni

Azəri bəglərinin nəslidir. Bu "tacqoyan" nəslin müqəddəs nəsil olmasını baqrationların Tao-Klarçet qolunun banisini - "Davud oğlu, peyğəmbər və Allahın seçdiyi padşah" adlandıran Sebeosdan tutmuş Georqi Merçula qədər bütün tarixçilər təsdiq edir. Onların hamısı da onun yəhudi (bəg) nəslə olan Davud nəslə olmasını qeyd edirlər.

M. Xorenatsi Baqarat nəslinin adını Baqadia rəmzi ilə bağlayır ki, bu da "Bəg-Ata" mənasındadır. O, "Ermənistan tarixi" kitabında yazır: "Sənin bilməyin lazımdır ki, Baqratuni nəslə, öz əcdadlarının dinindən dönəndən sonra onlar hər şeydən əvvəl vəhşi ləqəb olan - Bürat, Smbat və buna bənzər adlar aldılar və dönməmişdən əvvəl ilkin adları olan Baqadia, Tubia, Senekia, Asud, Sapratia, Vazaria, Enanosdan məhrum oldular. Və mənə elə gəlir ki, Baqartunun Baqarat kimi dediyi Baqarat adı - bu Baqadia, Asud - bu Aşot, eyni mənada Vazaria - Varaza, Şambat isə Smbata çevrilmişdir [73; 63]. Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, Baqarat rəmzi bilavasitə Baqadia rəmzindən yaranmışdır ki, bu da sufizmdə "Bəg-Ata" mənasındadır.

Baqadia rəmzi antik mənbələrdə Baqaud kimi də qeyd edilir. Məlumdur ki, "Baqaud hərəkəti"nin başında Amand və Gelian durur və bu hərəkət Roma, Qalliya ilə əlaqəlidir [163; 331-333]. Amand rəmzinin Aməntü, yəni Amon Ata mənasında olmasını nəzərə alsaq razılaşırıq ki, bu hərəkət adı altında kainatda düşünən insan və onlar üçün ruhlar dünyasının yaradılması, onun axirətə qədər olan tarixi başa düşülməlidir.

Qədim Azərbaycan və türk dillərində "Ata" rəmzi "Ada" kimi də işlənirdi. Çin mifologiyasında "Ata" rəmzi Tayi ("vahid böyük") - baş Allah mənasındadır. Orta əsr daos yazılarında Tayi - Dao atadır ki, Yer və Göydən əvvəl olmuş və doqquz Göyün hamısının üstündə böyük paklıqda, zülmətdən kənar yaşayır. Bu isə o deməkdir ki, **mənbələrdəki Tao-Klarçeti rəmzindəki Tao rəmzi məhz Ata mənasındadır.**

Lakin Baqadia [BQ-D], yəni Bəg-Ata rəmzi eyni zamanda, başqa adı Midiya olan Baktriya ölkəsinin Baxti yazılışı ilə də eynidir [BX-T]. Bu isə o deməkdir ki, "bahadır" [BH-DR] mənasında olan Baktriya [BK-TR] rəmzi elə Baqrat rəmzidir [BQ-RT]. Bu rəmzlər arasındakı fərq də "arta" rəmzinin "atar" kimi yazılışdır. M. Xorenatsi "bahadır xalqı" deyəndə isə bilavasitə abdalları (yunanca effallar), yəni ağ hunları nəzərdə tutur [49; 16]. Bu isə o

deməkdir ki, **Tao-Klarçeti (Klarçeti-GelarXuda), yəni Ata-Gelarküni nəslə məhz Çin mənbələrində "Yo-ti" adlarının ağ hunların nəslidir və biz aşağıda bu rəmzlərin açmasına qayıdacağıq.**

Digər tərəfdən, M. Xorenatsi bəg, yəni Allah nəslə olan baqarat nəslinin yurdu bilavasitə Allahın yerdəki Mülkü kimi təqdim edir. M. Xorenatsi yazır: "Beləliklə, şahın ilk qanun və qərarı onun öz şəxsiyyətinə, onun evinə, hər şeydən əvvəl isə onun başına və tacına aid oldu. Yuxarıda qeyd olunan, yəhudilərdən olmuş Baqarata, şah əvvəldən olan özünü fədali köməyə görə, sadıqlıq və şücaətə görə təşəkkür kimi yuxarıda qeyd olunan nəslin ev hökmdarı şərəfinə layiq gördü, şahın başına tac qoymaq səlahiyyətini ona verdi, onu tacqoyan və aspet tituluna layiq gördü. Və ona sarayda və şahın hüzur yerində - başında, qızıl və qiymətli daş-qaş olmayan, mirvarinin üç sapından kiçik sarğı gəzdirməyi məsləhət bildi. Özünü geyindirmək üçün xanaan törəməsi olan Dzeresi (təyin etdi) və onun nəslini naməlum səbəbə görə, Qnituni adlandırdı" [73; 7]. Burada şah deyəndə, şahlar şahı olan Allah nəzərdə tutulmalıdır. Sufi deyimi olan "İsmi şah - Allah, Allah" deyimi də onu göstərir ki, qədim mənbələrdə şah deyəndə, bütün dünyanın vahid şahı olan Rəhman Allah başa düşülməlidir. Eyni zamanda şah rəmzi sak rəmzindən yaranmışdır ki, bu rəmz də mənbələrdə Sisaka kimi yazılır və Gelarküni bəglərinə şamil edilir.

Yazılanlardan belə çıxır ki, şahın, yəni Allahın evini tacqoyan nəsil olan Baqarat nəslə idarə edir. Burada faktiki olaraq söhbət Allah Mülkünün yerdəki idarəsindən gedir ki, Allah onu Baqarat nəslinə vermişdir və məhz onlar "Allahın hüzurunu" qoruyanlardır. Qntuni rəmzini [QN-TN] M. Xorenatsi, onların xanaan nəslə olduğuna görə belə adlandırır. Deməli, buradakı "QN" rəmzi elə "xn", yəni xanaan/hunn mənasındadır. Daha sonra M. Xorenatsi yazır: "O şah həyatını gözləmək üçün dörd dəstə təsis etdi ki, hərəsində on min döyüşçü var idi və onlar da bizim əcdadımız olan Haykdan törəmiş qədim şahlar toxumundan idilər: məhz onlar atalarından müxtəlif zamanlarda kənd və dastakertləri vərəsəliklə almışlar, əsl ostan adlanırlar [73; 7]. Tacqoyan Baqaratın nəslini tərifləyən Xorenatsi qeyd edir ki, şah sarayını qədim toxumdan olan ərenlər mühafizə edir. Daha sonra o, **"qədim şah toxumu" deyəndə nəyi nəzərdə tutduğunu izah etməyə başlayır.**

Xorenatsiyə görə, bu marlar nəslə olan Əjdaha nəslinin törəmələridir ki, Sisaka adlanırlar. Bu isə o deməkdir ki, qədim şah toxumu deyəndə, bilavasitə qədim marlar (Midiya - F. G. B.) nəslə olan Sisaka nəslə başa düşülməlidir. Bu mətndə M. Xorenatsi Yafət törəmələrindən olan Sisaka nəslindən Aranı Valarşakın yerinə keçəcək qəhrəman kimi göstərir və s.

Kirakos Qandzaketsi (Gəncəli) "Ermənistan tarixi"ndə yazır ki, İovann [dünyadan] köçdü və tək qalmaq üçün özünə Qetabek [QT-BK] qalasının yanında yer seçdi və həmişəlik Allahla təmasda olaraq orada yerləşdi [109; 66]. İovann rəmzi Ban/Ba mənasında Amon Allahının ruhudur ki, onun Qetabek qalasında həmişə Allahla təmasda olması, onun şəhər mənasında olan bu ruhlar dünyasında bəqa - bəqlik səviyyəsində yaşaması deməkdir. Qetabek rəmzindəki Qet rəmzi isə quti rəmzi kimi Xuda, yəni Allah mənasındadır və bu rəms Azərbaycan xəritəsində Gədəbəy (Gədəbəg) kimi qalmışdır.

Lakin Qetabek [QT-BK] rəmzi hind mənbələrindəki bxakti [BX-KT] rəmzi ilə də eyni mənalıdır. Hind mətnləri olan Puranalar, Vidişdəki Naqa sülaləsi və "yavan" adlanan kilakila xalqı ilə bağlı ilk vakatak [VK-TK] şahından danışır [27; 432]. Naqalar - hind mifologiyasında yarıilahi ilan gövdəli varlıqlardır ki, bir və ya bir neçə başları olur. Bu müdrikləri və maqları "müdrilik ilanı" adlandırır, onlar yeraltı dünyanın sakinləri sayılırlar. Deməli, Yavan xalqı o dünyanın sakinləridir. İovann rəmzinin Yavan rəmzi ilə eyni mənada olması və İovannın "XudaBəg" mənasını verən Qetabek qalasında həmişəlik Allahla təmasda olması, onun bilavasitə ruhlar dünyasında yaşaması deməkdir.

Digər tərəfdən, hindlilərin asur rəmzi elə qədim Misir yazılarında Osiris, yəni Oziri Allahlarının rəmzidir. Qədim Misir yazılarında xüsusi qeyd olunur ki, ilk əvəllər yalnız fironlar Osiris hesab olunurdusa, sonradan onların bütün törəmələri Osiris/Oziri adlanmağa başladı. Bu isə o deməkdir ki, **bəglər həqiqətən də bilavasitə qədim Misirin Osiri/Oziri, yəni Azər Allahının nəslidir [110].** Qədim türk yazılarında Osiris/Oziri rəmzi türk-sir kimi qeyd olunur və nəzərə çatdırılır ki, Bilgə xaqan türk-sir və Oğuz xalqını çox yüksək qiymətləndirirdi [111; 389]. **Belə çıxır ki, bəqlik səviyyəsində Osiris Allahına çevrilən bəglər nəslinin banisi həqiqətən türk-sir yəni Azəri türklərinin əcdadıdır.**

Müqəddəs elimizin adı olan Azər adı "Kitabi - Dədə Qorqud"da Aruz kimi yazılır ki, mənbələrdə eyni mənalı Osiris Allahı [SR] da mifologiyada in-

sanları öldürən Ares [RS] Allahı kimi məlumdur. Gürcü mütəfəkkiri Vaxuşti Baqrationiyə görə, Kaxeti və Eretidə həyat məhz Erosa (Ares - F. G. B.) görə yaranmışdır: "Eros, ona çatmış torpaq hissəsinə gəlir, iki Alazaninin qovuşduğu yerdə şəhər tikir, öz adı Ereti ilə adlandırır və ona çatmış: Cənu-ba - Xorantıdan Mtkvari və Qafqaz dağlarına, Movakani sərhədlərinədək, Şimala - Xunanidən Qulqula və Qafqaz dağlarınınədək, Şərqə - Qafqaz dağları, Qərbə - Mtkvariyyəyə [çayı] torpaqlara sahib olur. Bunlar arasındakı torpaq Eretidir ki, burada [Eros] məskunlaşmışdır və bu torpaqda onun oğulları və qohumları artıb törəmişlər [112; 3]. Belə çıxır ki, Eros, yəni Ares Allahının törəmələri, yuxarıda qeyd etdiyimiz Ereti, yəni Arta, Arat, Orda və s. kimi adlandırılan torpaqlarda məskən salmışdır.

Lakin mənbələrdə Eros/Arus və s. rəmzləri Rus kimi də yazılır və Rusiya dövləti kimi qəbul olunmuşdur. İohann Henrix Drimel 1744-cü ildə Nyurnberqdə çıxmış - "Rusiyalıların Araratlılardan törəməsi, subasmadan sonrakı ilk xalqdan törəməsinin tarixi sübutunun təcrübəsi kimi" kitabında yazır: "Risalar - ruslardır... Rus adı latın dilindədir, yunanlarda isə bu Ros-dur. Onların şəxsi adları Reysdir... Almanlar onları Riza kimi tələffüz edirdilər [3; 54]. Həqiqətən də araşdırıcılara görə "Ruzaland" - qədim rus deməkdir. Skandinav mənbələrində Riza, Rizar rəmzlərindən nəhəngləri qeyd etmək üçün istifadə edirdilər [2; 626, 627]. Lakin Riza/Raza adında şəhər adı Assuriya sərhədlərində Bit-Xairi şəhəri ilə birlikdə çəkilir [220; 216]. Bit-Xairi şəhər adındakı "Bit" rəmzi onu göstərir ki, bu şəhər ekstatik "bodi" vəziyyətində yaradılmışdır. Deməli, bu şəhər - "Xor/Qor Allahının Göydəki eli" mənasındadır və Riza/Raza rəmzi də Göylə bağlı şəhərdir. Əgər nəzərə alsaq ki, slav, slavyan deyəndə Alba şəhərində özünü Allah elan etmiş və öləndən sonra Allaha çevrilib Alban dağlarındakı şəhərin üstündə qərar tutmuş Silva şahlarının nəslinə nəzərdə tutulur, razılaşırıq ki, **rus deyəndə də indiki rus dövləti yox, Azərbaycan torpağındakı Aruz, yəni Azəri Allahının nəslinə başa düşülməlidir.** Rus alimləri olan Q. V. Nosovskiy, A. T. Fomenko da Azər/Assur adlarının Rus/Riza adları ilə eyniliyini qeyd etmişlər və s.

Biz yuxarıda, Sinuxetin nağılından sitat gətirib yazdıq ki, "Otuzuncu ilin, subasmanın üçüncü ayı, yeddinci günü Allah özünün Göydəki sarayına (Günəş Allahının Göydəki evi) qalxdı, aşağı və yuxarı Misirin şahı Sexotepibre Göyə

ucaldı və Günəş diski ilə birləşdi, "İlahi bədən", onu yaradana qovuşdu". Firdovsinin yazdığına görə isə, Göydə kəyan taxtı quran Cəmşid, divin çiyində taxta çıxıb fəzada Günəştək qərar tutdu. C. Frezer bu hadisəni Alban dağlarından köçüb gəlmiş şahla bağlayır və bildirir ki, O özünü Allah hesab etmiş və öləndən sonra Allaha çevrilərək Alban dağlarındakı şəhərin üstündə qərar tutmuşdur. Quranda bu hadisə, yəni Allahın Göyə - ərşə yüksəlməsi belə təsvir olunur: "O elə bir yaradıcıdır ki, yerdəki hər şeyi sizin üçün yaratdı: sonra iradəsini Göyə yönəldib, onları yeddi Göy olaraq düzəltdi... Allah Göyləri dirəksiz ucaldı, sonra öz taxtında qərar tutdu və Günəşi, Ayı özünə tabe etdi... Rəhman ərşə hakim oldu (Quran, 2:29, 13:2, 20:5). **Quranda, ərşə yüksələn Allahın - Rəhman, yəni Ra-Amon (Əman) kimi qeyd olunması, Amon ruhunun Göyə qalxaraq, əvvəlcədən Göydə yaratdığı Ra Günəşi ilə birləşməsi və Ra-Amona çevrilməsi deməkdir.** Mənbələrin birində Suriya şahzadəsi Misir səfirinə deyir: "Sən düz deyirsən: Amon bütün ölkələri yaratmış və onları təchiz etmişdir. Hər şeydən əvvəl o Misirə vermişdir, hardan ki sən gəlmisən. Kamillik ondan çıxdı ki, mənim olduğum yerə yaxınlaşsın və bilik ondan çıxdı ki, mənim olduğum ölkəyə çatsın" [88; 264]. "Kitabi - Dədə Qorqud"da, Amonun ərşə ucaldığı yer Bayburd hasarı adlanır: "Parasarin Bayburd hasarından parlayıb uçan boz ayğırlı Beyrək..." [4; 77].

Əhdi-Ətiqədə Allah haqqında deyilir: "Mən O Allaham ki, hər şeyi yaratmışdır, Göyləri tək uzatmış və Öz gücüm ilə torpağı sərmişdir... Mənim əllərim torpağın əsasını qoymuş, mənim sağ əlim Göyləri uzatmışdır... Allah deyir: "Göy - mənim taxtımdır, Yer isə - mənim ayağımın altıdır" [8; İs.44:24, 48:13, 66:1]. İeremiyanın kitabında isə bildirilir: "O Yeri öz gücü ilə yaratmış, dünya quruluşunu öz müdrikliyi ilə bərqərar etmiş və öz ağılı ilə Göyləri uzatmışdır" [8; İer.10:12-13]. Qurana görə isə Allah Göydəki ruhlardan dünyasında dağları yaratmışdır: "Və Biz dağı dartıb çıxarıb onların başını üstünə bulud kimi gətirmişdik və onlar elə bildilər ki başlarına düşəcək. Sizə gətirdiyimizdən möhkəm tutun və orada olanları yada salın ki, bəlkə Allahdan qorxasınız!" (Quran, 7:171).

Qədim Misir mətnlərinin birində qeyd olunur ki, Ra Günəşi dünyanın yaradıcısıdır, ona qədər yalnız onun atası olan - Xaos - qoca Nun və onda olan "atalar və analar" - təbiət qüvvələri möcud olmuşdur. Ra - Xaosdan lotos gülünün qönçəsində, sonradan Yermopol şəhərinin yarandığı yerdən

qalxdı: burada şəfəqsaçan Allah Günəş diski simasında çiçək açmış güldən çıxdı. Işıq saçılması başlandı. Bu zaman Ra - özündən Şu və Tefnutu yaratdı, onlardan isə sonradan Qeb və Nut yarandı. Axırıncılar həmişə birləşmələrdə olurlar. Ra, Şu-ya onları ayırmağı və Nutu öz geniş açılmış əlləri ilə Göyə qaldırmağı buyurur. Qeb yaşıllıqlarla, Nut isə işıq saçan və onda üzümə başlayan gəmilərlə örtülür [5; 180]. Ra Allahının öz-özündən digər Allahları yaratması, onun öz obrazları ilə cütləşməsi mənasındadır: "Bu Osirisdir: və ya (başqalarının təsdiq etdiyi kimi) onun adı Ra, (və ya) bu Ra-nın fallosudur, hansıki, onun vasitəsi ilə o öz-özü ilə birləşmişdir" [18; 379].

Qor Allahının Şanagülle
çiçəyindən doğulması [88; 399]

Ra Günəşinin gülün qönçəsindən çıxması bizim yadımıza Ditsin çapa hazırlıdığı bir atalar sözünü salır (şəkil 18). Burada deyilir: "Abalca çiçəkdən ündüm, bir qətrə murdar məniden döndüm, ana rəhminə düşdüm, ata belindən endim, alə gözlü div qızından tuğdum, tənri bir peyğəmbəri həqq bildim. Oğuz xəlqinin başına xeyir gələsini, şər gələsini yeküt tənim" [68; 169]. Burada, "bir qətrə murdar məniden dönüb ana rəhminə düşməsi" rəmzi Misir yazılarında Atum Allahının yaradılmasında qeyd olunur. Belə ki,

burada yaradılış variantlarının birində bildirilir ki, Şu və Tefnut - yaradıcı Allahın "məni" ifrazının məhsuludur: "Atum Allahının Doqquzluğu onun əlləri və mənisindən yaranmışdır" [11; 67-68]. Şu və Tefnutun, Allahın əli və kişi cinsiyyət üzvünün hərəkətləri ilə bağlı yaranışını U.Bac da xüsusi qeyd edir [18; 16]. Buradakı ana rəhminə düşmə və ala gözlü div qızından doğulma prosesi "Günəş doğan qadın" əfsanəsini yada salır.

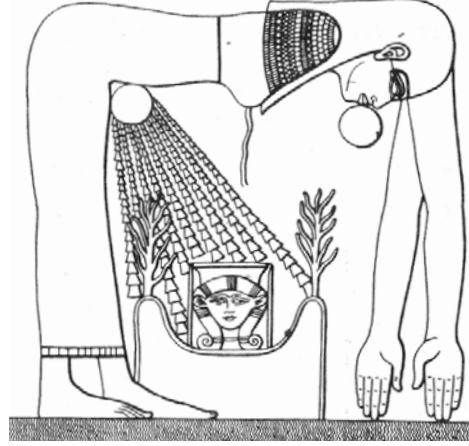
Tədqiqatçı alim V. N. Toporovun araşdırdığı "Günəş doğan qadın" əfsanəsi ilə bağlı rəsmdə, Göy Allahı Nutun Günəş Allahı Qoru doğması təsvir olunmuşdur. Burada ulduzlar arasında təsvir olunmuş qadının ayaqları arasından qanadlı böcək Günəş diskini çıxarır. Qeyd edək ki, belə rəsm, yeni böcəyin Günəşi çıxarması rəsmi 1620-ci ilə aid türk miniatüründə də vardır. Buradakı törəmə ilə əlaqədar Misir mətnlərində "KZ" (KA) anlayışı-

nın mənası da maraqlıdır. Pitri bunu "əcdadların ruhu", Bissinq "həyat prinsipi", Qardiner "ruh, şəxsiyyət" və s. kimi adlandırmışlar. "KZ" anlayışının "həyat gücü" mənasını verməsi, Erman və Frenkfort tərəfindən söylənilmişdir ki, bu da həqiqətə çox oxşardır. Bir tərəfdən, "KZ" sözünün kişi tənəsül aləti ilə qanuna uyğun birləşməsi öküz anlamını verir, digər tərəfdən, "KZ" sözü Kızat kimi vilva mənasında işlənir ki, bu da sözün "həyat gücü", "həyat enerjisi" mənasında olmasına işarədir və s. [113; 75-97].

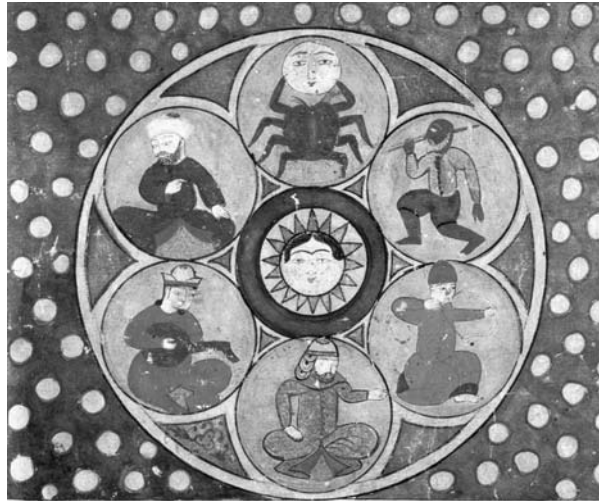
Yaradılış prosesində "KZ" rəmzinin xüsusi məna kəsb etməsi və onun öküzlə [KZ] bağlılığı bizim bu rəmzin, yuxarıda qeyd etdiyimiz Oğuz [ĞZ] xaqan dastanı ilə bağlılığı fikrinə gəlib çıxmağımızla nəticələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Misir yazılarında Ra Günəşinin və Atum Allahının yaranışı

bilavasitə "doqquz Allah olan enneada" ilə bağlıdır ki, bu yaranış türk yazılarında tuquzquz, yəni "doqquz oğuz" kimi qeyd olunur və biz bu haqda yazacağıq. Belə çıxır ki, abalca çiçəkdən enən və bir qətrə mürdar mənindən dönüb ala gözlü div qızından doğulan Tənri bir peyğəmbər elə qədim Misirin Qor Allahıdır, yəni Qorquddur.

Digər tərəfdən, yuxarıdakı sitatdan görüldüyü kimi, burada Pta Allahının Atumu yaratması prosesi Ra Günəşinin adına çıxılır. Atum özü isə

Gecə Günəşi udan və səhər doğan
Göyün Nut İlahəsi Xatxor məbədgahını
nurlandırır [226; 8]

1620-ci ilə aid türk miniatürü.
Günəş Allahı və "Günəşi çıxaran böcək" rəsmi

mənbələrdə Ra-Atum adı Geliopol şəhərinin Günəş Allahı ilə eyniləşdirilir. Başında ikiqat tac olan insan simasında göstərilən Atum, mənbələrdə "iki torpağın sahibi", yəni yuxarı və aşağı Misirin ağası adlandırılır.

D.Rol Atum Allahı haqqında yazır: "O (Atum), yerdə ilk varlıq idi, çünki, öz-özünün yaradıcısı kimi özünü dünyaya gətirdi. Atum adı A-t-m kimi yazılırdı ki, burada "t" səsini verən işarə çörək tikəsi kimi təsvir olunurdu. Məlum olduğu kimi, linqvistlər dəqiqləşdirmişlər ki, "t" və "d" hərfləri Yaxın Şərqlin müxtəlif dil qruplarında çox vaxt dəyişdirilir. Belə ki, misal üçün, Kennet Kitçen sübut etmişdir ki, qədim Misirdəki Tutu - semitlərin Dadu, "sevgili" (yəni Davud adı) sözünün analoqudur. Dediymiz kimi ... Akkad şumerlərin Adəmi - Atama çevrilmişdir. Ona görə də, mənə elə gəlir, bizim əlimizdə bütün sübutlar var ki, qədim Misirin A-t-m sözündəki "t" hərfini, "d" hərfi ilə dəyişək və bu "Adəm" kimi oxunar [99; 441]. Belə çıxır ki, **Atum Allahı elə Adəmdir və "Kitabi - Dədə Qorqud"a görə də "Allah Adəmə tac urmuşdur", yəni tac vermişdir [4; 96].**

Qədim Misir mənbələrdə Günəş Allahını - Xapri Allahının adını təşkil edən, Ra adı ilə yüksələn və Atum adı ilə gözdən itən elan edirlər. Ağ məbədgahın yazılarında və Sobekxotepin IV yazılı sütununda Amon Allahı Ra adı ilə adlandırılmasından əlavə Atum Allahına da oxşadılır: "O - "Doqquz Allahın başçısıdır", "şüanın hökmdarı", "ışığın yaradıcısıdır". Amon bu Allahlar kimi qayıqda, həyatverici işıq və istilik daşıyaraq Göydə səyahət edir [22; 97]. Bütün bu yazılardan belə çıxır ki, **qədim Misir yazılarında Amon kimi qeyd olunan Əman Allah sufilik vasitəsi ilə tam kamilliyə çatandan sonra Göydə Günəş (Ra) rəmzində varlıq (disk) yaratmış və fiziki öləndən sonra onun ruhu bədəmindən çıxıb, Göydə yaratdığı bu Ra Günəşi ilə birləşmiş və Ra-Amon Allahına, yəni Rəhmana çevrilmişdir. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz işıq - nur saçılması prosesi, Amonun (fiziki öləndən sonra) Göyə qalxan ruhunun bilavasitə Günəş diski ilə birləşməsindən sonra baş vermişdir.**

Mətnlərin birində yenilməz, Aninin yazarı, Osiris deyir: "Mən Nun Allahının geyiminin kəməriyəm, hansıki, nur saçaraq onun sinəsinə aid olan hər şeyi işıqlandırır, hansı ki, qaranlığı yox edir, hansıki, mənim qüdrətli ovsunun hesabına mənim bədənimdə olan iki vuruşan Allahı birləşdirir və hansıki, yığılmış qaldırır və kim ki onunla Abtu vadisində (Abidos) yığılmışdı - və mən hüzurdayam. Mən onu yadda saxladım. Mən Xu-nu öz şəhərində

tutdum və mən onu orada yaxaladım və mən öz qüdrətimlə zülməti əsir etdim və özümlə apardım... Mən Xem-Nunam - zülməti qovanam. Mən gəldim ki, zülməti işıqlandırım, hansını ki, mən işığa və nura çevirirəm. Mən zülməti qovdum (yox etdim) və mən dağıdıcı timsahları devirdim. Mən zülmətdə olanlara tərif oxuyuram, mən ağlayanları və öz üzünü gizlədənləri, heç nəyə çevrilmişləri ucaltıdım: budur onlar öz gözlərini mənə çevirdilər... Mən yol açdım. Mən Xem-Nun-am, mən zülməti nura çevirdim və zülmətlə qurtarıb gəldim, hansı ki, nura çevrilmişdir" [18; 483-484]. Bu mətndə Günəş Allahının nur saçmağa başlamasından sonra, xaosun, yəni ilkin materiyanın nurlanması və bu nurdan Atum Allahının yaradılması qeyd olunmuşdur.

Lakin rəvayətlərin birində deyilir ki, Ra, Tot Allahına yeraltı dünyaya, yəni Duata düşməyi təklif edir ki, burada onun nuru işıq saçmalıdır [18; 24]. Digər yerdə isə deyilir: "... Sən Göyə qalxaraq Ra kimi doğrulursan: Sənin iradənlə mən ölməzlik Göylərinə - sənin rəhminlə yaşayanların yanına qalxardım. Ölüm şahlığında yaşayan - parlayan, günahsız müqəddəslərə qoşulardım [18; 364]. Bu isə o deməkdir ki, qədim mənbələrdə iki Günəşdən danışılır ki, burada ikinci Günəş axirətdə gəlməli olan Mehdinin obrazıdır və biz bu haqda aşağıda danışacağıq.

Hind yazıları olan Upanişadlarda Allahın Göyü tutması və öz bədəninə çevirməsi prosesi belə təsvir olunur: "Əvəl burada heç nə yox idi. Yalnız ölüm və aclıq burada hökm sürürdü: çünki aclıq özü ölümdür. Bu zaman O qərara gəldi: "Qoy mənim bədənəm olsun!" O mədhiyyə deyərək yerindən tərpəndi: onun, mədhiyyə deyənin suları yarandı. "Mənə, mədhiyyə deyənə xeyir oldu" - [o fikirləşdi]. Məhz bu, mədhiyyə deyənin təbiətidir. Mədhiyyə təbiətini belə bilənlərə xeyir olur" [76; 39]. Burada bədənənin yaradılması deyəndə, kosmosu tutan Pta Allahının yaranması prosesi başa düşülməlidir. Digər tərəfdən, hind yazılarında qeyd olunan "atman" (Ata-Əman - F. G. B.) rəmzi eyni zamanda yaradılan bədən rəmzindədir ki, o Göydə "ışıq saçan" formada yaradılır və mərasimin iştirakçısı, yəni təşkilatçısı öləndən sonra onunla birləşmək qənaətindədir [76; 40]. Mənbələrə görə, Atman bütün canlıların şahı və hökmdarıdır. Ondən Göy sahələri, sahələrdən - külək, küləkdən - od, oddan - su, sudan - torpaq, torpaqdan - otlar, otlardan - qida, qidadan isə insan yaranmışdır. Məhz o özünü Pracapati, yəni Ptah Allahı adlandırıb hər

şeyi yaratmışdır. O - tək cə başlanğıc yox, bütün varlıqların əsasıdır, substansiyadır. Onunla Göy, Yer və hava sahələri, ağıl və bütün nəfəslər toxunmuşdur. Atman bütün mövcud olanları düzmüşdür və hər şey atmanın təzahürüdür. Onun ali qüdrəti çox obrazlıqla açılır. Dünyaya daxil olmuş od, hər obrazla eyniləşdiyi kimi, vahid atman da bütün varlıqlarda, [onlardan] kənarda qalaraq hər obrazla eyniləşdirilir. Atman eyni zamanda hər şeyin sonudur: "Bütün dünyaları yaradandan sonra çoban [onları] zamanın sonunda bükür". Yanar oddan minlərlə qığılcım çıxdığı kimi, məhv olmayandan müxtəlif varlıqlar yaranır və ona da qayıdır. Ölüm - atmanla birləşməkdir. Atman ağıl, nitq və nəfəsdən ibarətdir. Hökmran olan Atman hər şeyi bütün zamanlara bölüşdürür. Atman - "həm bu dünyanı və həm də o biri dünyanı və bütün varlıqları birləşdirən "daxili hökmran"ın ipidir [24; 66, 67].

Digər hind yazısı olan "Aytareya - aranyaka"da (11. 4.1-3) dünyanın yaranması belə təsvir olunur: "İlk əvvəl yalnız bir Atman var idi və heç bir şey yox idi ki göz qırpsın. O qərara gəldi: "Mən dünyalar yaradacağam". O bu dünyaları, suları, işığı, ölümlünü və suları yaratdı. Bu sular Göyə qalxdılar və Göy onun sütunudur. Bu işıq - hava sahələridir. Ölümlü - torpaqdır, torpaqdan aşağıda isə - sulardır". Deməli, **Atman, yəni Ata-Əman həqiqətən də Amon Allahı mənasındadır ki, ilkin materiyayı özünə tabe etmiş və Göydə ruhlar dünyası yaratmışdır.**

Upanişadalarda deyilir ki, Atman və ya Puruşa - hörümçək özündən tor buraxdığı kimi, özündən qunlar buraxır. Bəzən Atman "qun yaratıcısı" kimi də adlandırılır [114; 139]. Deməli, magiya vasitəsi ilə qurbanlıq heyvanların ruhlarını işıq okeanına yaymaqla Atman, yəni Ata-Əman onların köməyi ilə hörümçəktək bütün dünyanı öz əlinə almışdır. "Şvetaşvatara Upanişada" da açıq deyilir ki, ilk yaradılmış Göy dünyasının sonunda Atman, yəni Amon ikinci dünyanı yaradacaq: "Bu Allah bir-birinin ardınca sayısız torlarını düzür, bu sahədə onları çəkir. Beləliklə, Hökmdar Böyük Atman, yenidən Allah yaradaraq, hamı üzərində öz hakimiyyətini bərqərar edir" [28; 573]. Amon Allahının torlarını çəkməsi rəmzi, mənbələrdəki kəndir rəmzi mənasındadır və biz aşağıda buna qayıdacağıq.

Digər tərəfdən, hind mənbələrində Atman bir çox yerlərdə Puruşa ilə eyniləşdirilir. Buradakı Puruşa rəmzi isə "pir-issi", yəni "pir", "firon ruhu" de-

məkdir. Yazdığımız kimi, firon Əman öləndən sonra dünyanı, onun ərşə yüksəlib, Günəş rəmzli Allaha çevrilmiş Ruhu idarə etməyə başlayır. Deməli, Puruşa obrazı elə Amon Allahının obrazıdır. Puruşaya aid himndə bildirilir ki, "Puruşa ("kişi") - insan kainatdır: "Çünki Puruşa - həmişə olub və olacaq Kainatdır" ("Qimn Puruşe", X:90/2). Puruşa eyni zamanda ruha çevrilmişdir və o "doqquz qapılı şəhərdə" - bədəndə yaşadığı kimi yaşayır. Burada "doqquz qapılı şəhər" rəmzi, təbii ki qədim Misirin "Böyük Enneadanın doqquzluğu" mənasındadır. Mənbələrdə Puruşa rəmzinin eyni zamanda ilkin materiya rəmzində göstərilməsi də Puruşa rəmzinin eyni zamanda "efir-issi" mənasını verməsidir. Bu isə o deməkdir ki, Puruşa deyəndə, həm Amon Allahının ruhu və həm də efir, yəni ilkin materiyanın ruhu mənası başa düşülməlidir. Məhz bu - **bir neçə mənə ifadə edən rəmzlərin hesabına Allah Göydə ruhlar dünyası və s. yaratmağa müvəffəq olmuşdur.**

Mənbələrə görə, Puruşa - "dünya-kainat"ı yaradanda ilk varlıq, kainat tərəfindən yaradılanda isə ilkin doğulmuş hesab edilir. Puruşanın ilk varlıq mənası onun Amon Allahının yaratdığı ilk kosmik insan, yəni Adəm (Atum), kainat tərəfindən ilkin doğulmuş mənası isə onun axirətdə gəlməli olan Mehdi obrazında, yəni ikinci Adəm olması deməkdir. İkinci doğum isə mənbələrdə Xiranyaqarbxanın (Narayana) doğumu, yəni "qızıl toxum" adlanır [114; 232]. Xiranyaqarbxanın rəmzi Xaran-Qor-Bxa, yəni ərənlər nəslindən olan Qor bəg kimi açıqlanır. Burada Narayana obrazı Məsih rəmzindədir ki, onun Şiva və Vişnu kimi Maxatma adlanan böyük ruhu vardır. Maxatma rəmzi maq-Atum kimi açıqlanır və bu ikinci Atum Allahının maqlar nəslindən olmasına işarədir. Qədim hind fəlsəfəsində Nara ("insan", "kişi", "ər") İlahi müdrük (rişi) -həmişə rişi Narayana ilə birgə çıxış edir. Nara (dili-mizdə nər sözü) rəmzi qədim mənbələrdə Aran/Ərən və s. kimi qalmışdır.

Mokşadxarmada (MBx, XII, 13 226-27) Vişnu deyir ki, "Mənim adım Qaridir". Burada Qari rəmzi təbii ki, onun Qor Allahı mənasında olmasıdır. "Maxabxarata"da Narayana və Naranın dostluğu tez-tez Krişna və Arcunanın dostluğu ilə eyniləşdirilir [114; 232]. Krişna ilə Arcunanın əlaqəsi isə, Allahın İlahə şəklində təcəssüm edilən öz qüvvəsi (şakti- kosmik qüvvə) arasındakı əlaqədir. Bu isə o deməkdir ki, Arcunanın silahı Krişnanın özü - bütün kainatın tabe olduğu Xris, yəni Xor/Qor Allahının ruhudur və s.

ŞƏRQ

Qədim mətnlərdə Şərqi - Allahın ölkəsi sayılması, Günəşin məhz Şərqi-dən öz gənc şanı ilə qalxması ilə bağlıdır. Quranda isə qeyd olunur ki, Allah yerin, Göyün və aralarındakıların və bütün Şərqlərin (Rəbbidir) Allahıdır (Quran, 37:5). Misir yazılarında Şərqi, böyük Allahların, əsasən də Geliopolun, yəni Gel şəhərinin baş Allahı Ra - Xarakterinin sevdiyi yer olmuşdur. Ra-Xarakti rəmzi, sufiliyə görə, Ra-Xorxut kimi də oxunur ki, bu da, türk dünyasının müqəddəs piri (fironu) olan Ər-Qorqud deməkdir. Ra rəmzi eyni zamanda Geliopolun yaratıcı Allahı olan Atum Allahı ilə eyniləşdirilir və Allahların atası, insanların və dünyanın yaratıcısı sayılır.

"Piramida mətnləri"ndə Allahların vətəni - Günəşin çıxdığı Şərqi ölkəsi kimi qeyd olunur: "Mən Allahların doğulduğu Göyün Şərqi kənarından qalxıram" [99; 428]. Saft-əl-Xennədəki II Nektanebanın yazısında qeyd edilir ki, Allah Baxu dağından qalxır: "Şərqi ölkəsi sevinc içindədir... Manu dağı şənləkdir... O Göydə xoş mehlə üzəndə, o yaxşı Qərbə çatır... O Baxu dağına qalxanda bütün canlılar onu alqışlayır: onun işığı və nuru onlardadır və s." [75; 167]. Digər yerdə isə yenilməz, möhür gözləyən evin gözetçisi Nu deyir: "Baxu dağı (Günəşin çıxdığı dağı) budur, hansına ki, Göylər söykənmişdir, Göyün Şərqi tərəfində yerləşir, onun ölçüləri üç yüz Xet (yəni 30000 dirsək) uzunluğunu, yüz əlli Xet (yəni 15000 dirsək) enidir: Sebek - Baxunun hökmdarı, dağın sağ tərəfində yaşayır və beləcə yerdə onun məbədgahı vardır. Dağın çıxıntılı yerində ilan uzanmışdır, hansının ki, uzunluğu otuz dirsəyə çatır: birinci səkkiz dirsək uzunluğunu daş-kəsək və parıldayan dəmir lövhələrlə örtülüdür. Yenilməz Osiris Nu-ya bu ilanın adı məlumdur, hansiki, öz təpəliyində yaşayır, onun adı - "Öz odunda yaşayandır" [18; 515]. Bu o deməkdir ki, Şərqi ölkəsi "Göylərin söykəndiyi" Baxu dağından başlanır və bu dağ "öz odunda yaşayan" mistik bir ilanla bağlıdır ki, biz ilan rəmzinin açılışını aşağıda geniş surətdə verəcəyik. Lakin bu ilanın "öz

odunda yaşaması" rəmzi, bizim yadımıza oda atılmış İbrahim peyğəmbəri və odun ruqlar dünyasına çerilməsi hadisəsini salır.

Misir mətnlərinin birində - yenilməz, möhür gözləyən evin gözetçisi Nunun deyimindən belə çıxır ki, Baxau/Bax rəmzi subasma deməkdir: "Mən Subasma (Bax) Allahıyam və mənim adım "Kem-ur-şe"dir. Mənim surətim Xepri Allahının surətidir, saçlarım Atum torpağınınındır" [18; 460]. Digər bir mətndə də bildirilir ki, "Mən İlahi Ata olan Bax-am (yəni su axınının Allahı) və mən Göllü gözləyənin susuzluğunu yatırdım [18; 502]. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, subasma - xüsusi ritualla həyata keçirilmiş bir prosesdir ki, Qurana görə bu zaman "köpük kül kimi gedir. İnsana lazım olan isə yerdə qalır". Subasmadan yerdə qalan isə bu zaman yaranan torpaq, yəni "subasma torpağı" olan Tameri - qədim Misir torpağıdır. Belə çıxır ki, subasma prosesi zaman Misir torpağı yaranmışdır. Mətnlərin birində, Allahın: "Mən saatı və günləri yaradan, ili başlayan, daşqını həyata keçirən və diri odu yaradanam" deməsi bu daşqının eyni zamanda İbrahim odu ilə əlaqəsindən xəbər verir.

Yazdığımız kimi, subasma "həyat toxumunu" xilas etmək üçün keçirilmişdir ki, su çəkiləndən sonra insan qurban kəsmiş və Allahlar səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu zaman Göydən tökülən kişi suları ilə yerdən qalxan qadın suları birləşmiş və Qurana görə, həmin vaxtda Göyün qapıları şırıltı ilə tökülən su ilə açılmışdır və yerdən püskürülən su əvəldən təyin edilmiş iş üçün birləşmişdir. Subasmadan sonra isə şah hakimiyyəti Göydən yerə göndərilmiş və Allah subasma üzərində şah kimi, tənənəli surətdə əbədi əyləşmişdir. Buradan isə belə çıxır ki, məhz subasmanı həyata keçirən insan - qurban hesabına, yəni yerdən püskürülən su hesabına Allaha çevrilmişdir. İnsanın Allaha çevrilməsi prosesi isə bilavasitə subasmadan sonra Nuhun gəmisinin dayandığı Ararat, Cudi, Nisir, Otris və s. dağları ilə bağlıdır ki, mənbələrə görə, bu İranın Xulvan dərəsi ərazisindədir.

Lakin Bax/Bəqa/Baka rəmzi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sufi silsiləsinin həqiqət, yəni "Əsil miskinlik və tam yox olma vadisi"nin bəglik (əbədi mövcudluq) səviyyəsidir. Sufizmdə Bəqa (Baka) fazasına, yəni bəglik səviyyəsinə qalxmış mürid əbədi Allahda olur və bu səviyyədə artıq sufi ilə Allah (ilkin materiya mənasında) arasında heç bir maneə olmur. Məhz bu səviyyəyə qalxmış sufi pirlərini iranlılar və ruslar Allah, yəni baqa, boq adlandırırlar.

Bəqa (Baka) - səbəblər səbəbi olan ilkin materiyaya qovuşmaq, onunla vəhdət təşkil etmək deməkdir. Sufinin bu vəziyyəti "İlahinin sakinliyi" adlanır ki, qeyd etdiyimiz kimi, İbrahim məhz bu məqamda (İbrahim məqamı) Kəbəni tikmiş və İlahi odu - cadu, sehr vasitəsi ilə orada yerləşdirilmişdir. Quranda İbrahimin: "Ya Rəbbim, buranı təhlükədən uzaq bir ölkə et, əhalisinin Allaha və axirət gününə inananlarına müxtəlif meyvələrdən ruzi ver!" deməsi ona işarədir ki, İbrahim peyğəmbərin tikdiyi ev, təhlükədən uzaq ölkə, yəni ruhlar dünyası, ruhlar aləmidir.

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, subasma prosesi, Amon Allahının bəqa (baka) fazasında, yəni bəqlik məqamında yaratdığı ruhlar dünyası, yəni subasma torpağı olan Misir ölkəsinin yaradılması prosesidir.

Misir mənbələrində Baxau, yəni subasma torpağı olan Misirin hökmdarı - Sebek Allahının diri gözü adlandırılır və Sebek Allahı - hər yerdə və çox simaları olan Allah kimi qeyd olunur [18; 554, 683]. Mətnlərin birində "hörmətli ağa, şərab nəziri gətirən Nebseni" deyir: "... Budur, birsimalı Allah mənimlədir. Sebek Allahı öz torpağına qalxır və Neyt ilahəsi öz əyalətinə qalxır, sən ey gəlib gedən, bu simanı yerdə göstər və qoy sənin arzuların həyata keçsin" [18; 470]. Burada qeyd olunan Sebek [S-BK] rəmzi, sufizmdə "issi Bəg" (Bəg ruhu) kimi açıqlanır ki, bu rəmsiz yuxarıda qeyd etdiyimiz Baxus [BX-S], yəni Osiris/Oziri rəmzi ilə eyni mənalıdır. Həqiqətən də mətnlərin birində Osiris-Nu bildirir ki, mən Sebek Allahı kimi diriləcəyəm" [18; 641]. Bildiyimiz kimi, Osiris Allahı qədim Misir mənbələrində "ölüb-dirilən Osiris" kimi tanınır və burada Sebek Allahının da bu mənada dirilməsi onun Osiris Allahının obrazında olması deməkdir. Mətnlərdə Osirisə aid himnlərin birində deyilir: "Sən [öz] oğlunu, onun atası Qebin böyük taxtına təyin edirsən... Səhra torpağı qanuni Nutun oğlundur, İki dövlət Ra kimi onu taxta çıxaranda rahatlıq tapır" [18; 107]. Bu isə o deməkdir ki, mətnlərdə Osirisin oğlu da, yəni axirətdə gəlməli olan Mehdinin də obrazı "ölüb-dirilən Allahın" obrazıdır.

Sebek [SBK] rəmzi türklərin Özbəg [ZBG] qolunun adında qalmışdır. Əfqanların xalq şəcərələrinə görə, Məlik Talutun (yəhudi şahı Saul) Bərküy və Ərməy adlı iki oğlu Davuda qulluq edirmiş. Bərküyün oğlu Əfqan, Ərməyin oğlu isə Özbəg adlanır ki, buradan da bu xalqlar yaranmışdır [115; 197]. Sebek/Özbək [S-BK/Z-BK] rəmzləri ilə eyni mənalı olan Baxus [BX-S] rəmzi isə

mənbələrdə baxşı [BX-Ş] kimi yazılır və qazax, qırğızlarda qopuzla mahnı oxuyan və pisliyi-yamanı qovan şaman mənasındadır [91; 60]. Lakin Abdülqadir İnanın alqışlarının birində baxşı rəmzi Qorquda aid edilir: "Su ayağı ər Qorqut, fəlakətləri sən qorqut, Baqşların piri sən degilmisən? Gözünü aç, qolumu tut, Baqşı baba, mən sizlərə dar yolda sığındım, kömək et bizlərə Kудay, kömək et, oynayıb duran çağımdır" [68; 183]. Burada Baqşı deyəndə ər Qorqud, Kудay deyəndə altayların baş Tanrısı kimi qəbul olunmuş Xuda, yəni Allah, oyun deyəndə qam-şaman oyunu, ayini nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, **türk mənbələrində Qorqudu - ər Qorqud adlandırırırlar ki, bu da qədim Misirdəki Ra-Qoraxti - Günəş Allahı mənasındadır və s.**

Qədim Misirin "Piramida mətnləri"ndə Sebek Herakleopolun şimalının baş Allahı və qədim Neyt İlahəsinin oğludur. Onu Liviya ilə də bağlayırlar [9, rənz Liviya]. Liviya Sebekinin əsas funksiyası, onun su sağlığını idarə etməsi və yeri bərəkətlə təmin etməsidir. Sebek-Ra dünyanı idarə edir və fi-ron kimi, o da "Enneadanın sahibidir". Fayum adlanan ərazidə Sebek - Demiuq sayılır və ona Ra Allahının epitetlərinin xüsusiyyətləri aid edilir. Misal üçün, "okeanda öz-özünə meydana gələn" rəmzi göstərmək olar ki, bu rənz də bilavasitə Amon-Ra Allahına aid olan rənzdir. Hesab olunur ki, Sebek ölənlərin ruhlarının o dünyada qayğısına qalır [7; 103,104]. Karnak sütununun mətnində (Amon və şahın şəklinin altındakı yazıda) deyilir: "Ranın cismindən olan oğlu, əbədi ömür verilmiş, iki torpağın taxtının hökmranı Sobekxotep" [22; 88]. Bu isə o deməkdir ki, Sebek rəmzi eyni zamanda Mehдинin obrazıdır. Sobekxotep rəmzi Sobek və Xotep, yəni Ptax/Ptah rəmzlərindən ibarətdir ki, buradakı Ptah rəmzi Yer kürəsini əhatə etmiş Amon Allahının bədəni mənasındadır.

Sobekxotep rəmzinə XII əsr aid olan Dağlıq Qarabağ ərazisindəki erməni yazısında Petrosabak toponimində rast gəlinir ki, Petrosabak rəmzi də Pta-Ra-Sebek mənasındadır [50; 231].

Qədim Misir yazılarında qeyd olunur ki, Biqqə adasındakı (Baxu - ilkin materiya, yəni ilkin sulardakı ada - F. G. B.) "Sirlə hündür dağda" mağara gizlənilir ki, burada Osiris/Oziri Allahının sağ ayağı saxlanılır və buradan iki böyük çay öz mənbəyini götürür [116; 226]. Mütəxəssislər bildirirlər: "Memfisdə, Fivada və Hermontdakı böyük məbədlərin adları birmənalı təsdiq edir ki, on-

lar "ilahi yaranmış ilkin ada idi" (bəzən başqa ifadələrlə)". Digər bir mətndə isə bildirilir ki, "bu [məbəd], heç bir şey yaranmadığı, yerin qaranlıqda və zülmətdə olduğu zaman yarandı" [11; 41]. Buradan belə çıxır ki, Biqqe adası, hələ heç bir şeyin yaranmadığı, yerin qaranlıqda və zülmətdə olduğu zaman İlahi yaranışlı ilkin adadır. Himnlərin birində isə deyilir: "Mən iki dövləti işıqlandırırım, gecə məndən qaçır, mən gecə və gündüz nur saçırım. Mən Baxidən (Günəşin çıxdığı Şərq) olan Öküzəm, Menudan (Günəşin batdığı Qərb) olan Şirəm [18; 129]. Öküz, şir və s. rəmzlərin açılışını biz aşağıda verəcəyik.

Bildirmək istədik ki, qədim Misirin Baxu/Baxau ərazisi "VII əsr Erməni coğrafiyasında" Kambeçan, Şake ərazisi ilə birgə Bex ərazisi kimi çəkilir [50; 156]. İslamda **Baxu rəmzi, onun digər variantı olan Biqqe rəmzi kimi qeyd olunur ki, bu da Quranda Bəkkə (Məkkənin digər adı) kimi qalmışdır.** Məkkənin Şərq hissəsində isə Buqəbus, Buqubeys dağının adı çəkilir və bu "Baş bəg" mənasındadır.

Baxi rəmzinin qədim Misir yazılarında Günəşin çıxdığı Şərqlə əlaqələndirilməsi o deməkdir ki, **"Şərq" rəmzinin coğrafi mənadan başqa, yalnız "xəbərdar"lara məlum olan gizli, mistik mənası da vardır.** Dahi Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi özünün "Şərq" fəlsəfəsini məhz bu "Şərq" in axtarışına həsr etmişdir. Onun əsərlərində söhbət coğrafi Şərqdən yox, metafizik Şərqdən, Ruhun Şərqindən gedir. Sührəvərdi fəlsəfəsinin araşdırıcısı A. Korben qeyd edir ki, Sührəvərdi ezoterizmi, Şərq rəmzi altında ruhun mənbəyi, Mələkütü (mələklər aləmi) nəzərdə tutur: "Bu Şərq əsil mənbə, hər şeyin mərkəzi və məqsədidir. Oradan varlıqların kainata yolu başlayır və "Qərb quyuları ilə" sınaqdan keçəndən sonra ora da qaytarılır" [117].

Anri Korben "İran sufizmində Işıq insanı" kitabında yazır: "İran sufi ədəbiyyatında əsas leytmotivlərdən biri "Şərqi axtarışı"dır. Lakin bu o Şərqi axtarışıdır ki, necə ki bizi xəbərdar edirlər (əgər biz hələ də başa düşməmişiksə), coğrafi xəritədə yoxdur və ola da bilməz. **Bu Şərq, yerin yeddi tərəfinin heç birinə daxil deyil (keşvar): o, mahiyyətə səkkizinci tərəfi təşkil edir. Bu "səkkizinci tərəfin" axtarış istiqaməti də horizontal yox, vertikal (şaquli, dik yuxarı) istiqamətdədir. Bu mistik, duyğu orqanlarından yüksəkdə olan Şərqi**dir, Yaranış və Qayıdış yeri, əbədi axtarışın məqsədi, həqiqətdə də elə Göy qütbüdür: bu qütb o dərəcədə kənardır ki, onu kənar ölçü məkanı adlan-

dırmaq olar... Bizi kosmik Şimalın bu seçilmiş səmt nöqtəsinə yalnız yuxarı istiqamətlənmiş hərəkət yaxınlaşdırma bilər". Daha sonra o, yazır: "şeylərin və varlıqların "Şimalın işığında" birdən dərk edilməsi - onları "Xurkal torpağında" görmək, yəni mələk işığında görmək deməkdir ki, bu da Zümrüd qayasına, Göy qütbünə və mələk dünyasına çatmaq mənasındadır" [118].

Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, sufilər "Şərq" deyəndə, yer üzərində, yəni torpaqdakı məkan yox, vertikal istiqamətdəki, yəni Göydəki Allahlar, mələklər dünyası nəzərdə tutulur. Sührəvərdinin "Xurkal torpağı" adlandırdığı məkan da mələklər dünyasına keçid ölkəsidir. Bu keçid ölkəsi şəxsiyyət kimi, yəni Mələk, Pir, Simurq, Cəbrail, Süleyman şah, Xızır (Xıdır), Aran və s. adlar altında çıxış edir. O eyni zamanda qeyri şəxsiyyət olan Xvarena, Onuncu təfəkkür, Şərq, Sakin, İşıq, Qaf dağı və s. adlar altında ilkin materiyanın təzahürü kimi də təsəvvür olunur. Bu isə o deməkdir ki, Xurkal torpağı - Şərq, elə Nəşəfinin qeyd etdiyi Allah evi, əbədi ev, müqəddəs ev, ilk ev, uzaqdakı məscid, Adəm, mələklər şahlığı, ən böyük taxt və s. anlayışlarla eynidir.

Şərqin rəmzi mənada işlənməsini Ermənistan tarixinin araşdırıcısı Fəridə Məmmədova da görmüş və xüsusi qeyd etmişdir ki, Alban tarixindəki "Şərq", "Şərq xalqı", "Şərq əyaləti" və s. sözləri dini-ideoloji termin mənasındadır [119; 67]. Görkəmli Azərbaycan etnoqrafı Q.Qeybullayev isə Şərq rəmzinin bilavasitə Albaniya ilə bağlı olduğunu yazmışdır. Onun yazdığına görə, Movses Kalankatuatsi, **"Şərqdəki çoxlu müxtəlif tayfa" deyəndə bilavasitə Albaniyanı nəzərdə tutur.** Alban tarixində çox yerlərdə "Şərq ölkəsi", "Şərq", "Şərq diyarı", "Şərq əhalisi" və s. adı çəkilir. "Şərqin şahzadəsi" adı altında isə Alban şahı Cavanşir nəzərdə tutulur. Cavanşir haqqındakı oxşamada deyilir ki, onun çox gözəl obrazından Tiveriad kövhəzi və Livan dağları ləzzət alırdı. Bu isə o deməkdir ki, Cavanşirin obrazı Livan dağının obrazı kimi sirlidir. Şərqin şahı Cavanşirin Sisakan şahzadəsinin qızını alması və xəlifin ona Sisakan-Süniki (Gel-Gelarküni) verməsi, Şərq rəmzinin bilavasitə bu ərazi ilə bağlılığına işarədir [81; 2/28].

Müqəddəs kitablarda (Tövrat) isə "Şərq ölkəsi" [8; Bit.25:6] deyəndə Ərəbistan başa düşülür, onun əhalisi isə "Şərqin əhalisi" [8; Sud.6:3, 7:12] kimi qeyd olunur. Bu yazılara görə, İbrahim peyğəmbər, arvadı Keturanı, oğlu İmran ilə birlikdə Şərq ölkəsinə göndərir. Ərəbistanlıların ümumiyyət-

lə "Şərq oğulları" adlandırılması (ərəbcə Şarkiin), bizi, bu rəmzi daha dəqiq araşdırmağımıza sövq edir [8; Bt.29:1].

Yunan mifologiyasında "ərəb" (ereb) - kaos mənasındadır ki, sonradan burada "dünya" yaradılmışdır. Xaos rəmzi mənbələrdə "qarmaqarışlıq" kimi tərcümə olunur. Lakin bu rəmsiz qədim Misir yazılarında "KZ" - Kuz, yəni Oğuz mənasında işlənir və ilkin materiyani, yəni yaradıcı həyat enerjisini bildirir. Biz yuxarıda bu rəmsiz haqqında yazdıq. Bu o deməkdir ki, **qədim yazılarda Şərq ölkəsi - Ərəbistan deyəndə, ilkin materiyada (xaos) yaradılmış və yunanların "ereb" adlandırdıqları məkan, yəni Göydəki "dünya" - "aləm" təsəvvür olunmalıdır.** Və məhz buradan - "Göyün Şərq kənarından" Günəş (Ra Allahı) öz gənc şanı ilə qalxmış və məhz bura "Allahların doğulduğu" yerdir.

Biz yuxarıda, qədim Misir yazılarında Ra-Amonun (Rəhmanın - F. G. B.) - Günəş Allahının Şərqə, yəni ərşə ucılması hadisəsinə ("Sinuxetin nağılı") nəzər saldıq. Qeyd etdik ki, Firdovsi bu hadisəni, yəni Allahın Göyü tutması hadisəsinə Cəmşidlə bağlayaraq yazır ki, o Göydə kəyan taxtı qurub, divin çiyində taxta çıxmış və fəzada Günəştək qərar tutmuşdur. C. Frezer isə bu hadisəni Alban dağlarından köçüb gəlmiş və özünü Allah hesab etmiş Silvi şahı ilə bağlayır ki, o öləndən sonra Allaha çevrilərək, Alban dağlarındakı şəhərin üstündə məskən salmışdır. Belə çıxır ki, **Göyə yüksələn Allah bilavasitə Alban dağları, yəni "Alban Şərqi" ilə bağlıdır və mələklər şahlığı da məhz Alban dağının üstündə yerləşir.** Quranda (Quran, 20:5) ərşə yüksələn Allahın Rəhman kimi qeyd olunması, onun bilavasitə yuxarı Misirə qalxan Ra-Amon, yəni Ər-Əman olması deməkdir.

Əşəri Allahın ərşi tutması ilə bağlı suala cavab olaraq yazır ki, "Biz gərək deyək ki, Böyük və Qüdrətli Allah öz Göy taxtına ən kamil şəkildə, Onun böyüklüyünə uyğun olaraq ucaldı və bu zaman o hərəkətsiz deyildi. Mütəzililər, cəhmilər və xərurilər hesab edirlər ki, Böyük və Qüdrətli Allahın deyimi olan "Rəhman ərşə hakim oldu" ifadəsi o deməkdir ki, Allah Göy taxtını zəbt etdi, ələ keçirdi və fəth etdi" [21; 3]. Malikilərin banisi Malik ibn Anas (VIII əsr) isə Allahın tənənə ilə taxtda oturması haqda belə buyurur: "Necəliyini (baş verdiyi) ağılla dərk etmək mümkün deyil, əyləşməsi şübhəsizdir, buna inam mütləqdir, bu haqda soruşmaq - küfrdür" [45; 20].

Digər tərəfdən Əl-Bakuvi Ərşin Misirdə olması qənaətindədir: "Əl-Əriş - Misirdə şəhərdir. Burada Yaqub Kənaninin uşaqları özləri üçün çadır qurmuşlar... Buna görə də o yeri Ariş adlandırmışlar" [121; 25b]. Bakuvi hesab edir ki, Əş-Şam uzunluqda Fəratdan əl-Arişə qədər, endə isə taitlərin iki dağından ər-Rum dənizinə qədər uzanır. Orada, Əş-Şamla Vadi əl-Kür arasında, Madyanın yaxınlığında Sinay dağı yerləşir [121; 24b]. Şam, Rum, Fərat, Madyan və s., mütləq əlavə izaha ehtiyacı olan bu rəmzlərin Ariş-/Ərş adlanan "Göy çadırı" ilə əlaqəsi onu göstərir ki, həqiqətən Misir rəmzi də bilavasitə Göydə yaradılmış ruhlar dünyasının rəmzidir. Qurana görə, əsil qiblə də Misirdə yerləşir: "Biz Musa və qardaşına belə vəhy etdik: "Qövmünüz (tayfamız) üçün Misirdə evlər tikdirin və evlərinizi Qiblə edin, namaz qılın və möminləri müjdələyin!" (Quran, 10:87). Bu isə o deməkdir ki, **həqiqi Misir elə Göy sahələri olan ərşdir və Musa nəslə məhz Göydə "evlər" tikdirib öləndən sonra ora köçmüşlər.**

"Kitabi - Dədə Qorqud"da "ala çadır" kimi qeyd olunan Göy çadırı yazdığımız kimi qara yerin üzündə salınmışdır və Göylərə uzanmışdır [4; 35]. Tövratda Yaqubun bu çadırı İzrailin (İsrail) yaşayış yeridir. Tövrat yazır: "Valaam gördü ki, İzrailə xeyir-dua vermək Allaha xoşdur və əvvəlki kimi fala baxmağa, cadugərlik etməyə getmədi, yalnız üzünü səhraya tutdu. Valaam baxdı və İzraili boylar üzrə düzülmüş gördü və onda Allah ruhu var idi. O öz ibrətli hekayəsini dedi: Verov oğlu Valaam deyir, gözü açılmış ər, Allah sözünü eşidən, Böyük Allahın vaqəəsini görən deyir: yıxılır, lakin onun gözləri açıqdır: sənin çadırın, Yaqub, sənin yaşayış yerin İzrail nə qədər də gözəldir! Onlar vadi kimi sərilməmişdir, çay yaxınlığındakı bağ kimi, Allahın əkdüyü əzvey ağacı kimidir, su yaxınlığındakı sidr ağacı kimidir; su onun qabından tökülür və onun toxumu böyük sular kimidir, onun şahı Aqaqa onu keçəcək və onun şahlığı yüksələcək. Allah onu Misirdən çıxartdı, kərgədanın cəldliyi ondadır, ona düşmən olanın sümüklərini parçalayır və öz oxları ilə [düşmənləri] vurur... Verov oğlu Valaam deyir, gözü açılmış ər, Allah sözünü eşidən, Böyük Allahın vaqəəsini görən, hansı ki, Böyük Allahı görmələrini görür, deyir: yıxılır, lakin onun gözləri açıqdır: Onu görürəm, lakin indi hələ ki yox, onu seyr edirəm, lakin yaxında deyil. Yaqubdan olan ulduz və İzraildən olan hakimiyyət əsa-sı qalxır və Moav şahzadələrini məhv edir və Sifin bü-

tün oğullarını dağıdır [8; Çisl.24:1-25]. Bu mətndən göründüyü kimi, Valaam İzraili və Yaqubun çadırını vaqəədə - ekstaz vəziyyətində və üzü səhraya tərəf istiqamətlənmiş halda görür. Bu isə o deməkdir ki, səhra deyəndə Göy aləmi, efir nəzərdə tutulmalıdır. Belə çıxır ki, Yaqubun çadırı da, İzrailin yaşayış yeri kimi Göydə yaradılmış ruhlar dünyası mənasındadır.

Devid Rol (Rohl) Misirlə əlaqədar yazır ki, "Misraim" (ərəb. Masr) - "Asr və ya Asardan törənmiş" deməkdir. Asar isə Rola görə fironlar dövründə Misirin Böyük bərəkət və əkinçilik Allahı olan Osiris, yəni Oziri Allahıdır [99; 459, 441]. Belə çıxır ki, **qədimdə Misir ölkəsi deyəndə, indiki Misir ölkəsi yox - Osiris kimi yazılan və Usir/Osir/Azir kimi oxunan Azər Allahının eli nəzərdə tutulmalıdır.** Azər-eli [ZR-L] rəmzi isə İzra-il [ZR-L] rəmzi ilə eynidir, yəni qədim mənbələrdə İzrail deyəndə bilavasitə Oziri, yəni Azər Allahının eli başa düşülməlidir. B. A. Turayevin yazdığına görə, **Aziru (Oziri/Osiris - F. G. B.) şahlığı, amoreylər, yəni marlar ölkəsi olan Kadeşdir [5; 304].** Əgər nəzərə alsaq ki, Misirin digər adı olan Ta-meri/Tamar adı da marlar ölkəsi mənasındadır, razılaşırıq ki, **əsl Misir ölkəsi, mənbələrdə Kadeş kimi qeyd olunan kadusların yaşadığı marlar, yəni Midiyalıların ölkəsidir və bu gün bura Azəri eli sayılır.** Bəzi alimlər, o cümlədən ingilis misirşünası Xornblauer hesab edir ki, Osiris yerli Misir Allahı yox, məhz ön Asiyadan gəlmədir [7; 124].

Amon Allahının Karnakdakı məbədgahının divarlarında III Tutmosun Suriya qələbəsinin təsvirində Kadeş Suriyanın (Suriya/Usir/Asir rəmzləri bir kökdəndir - F. G. B.) əsas şəhəri kimi göstərilir. Kadeşin yanında isə Meqiddo, Kina və çar çadırının qurulduğu Aarun şəhəri mövcuddur [7; 266, 267]. Burada çadır deyəndə bilavasitə "Göy çadırı" nəzərdə tutulur və bütün bu yazılarda da söhbət, Göydə yaradılmış aləmdən, yəni ruhlar dünyasından gedir.

Kadeş rəmzi mənbələrdəki Kadus rəmzidir ki, bu ölkə bütün antik mənbələrdə Atropatenanın şimal-şərqində, yəni Midiyada yerləşir. Bu haqda Polibiy, Tit Liviy, Pompey Troqa, Kursi Ruf və s. tarixçilər yazmışlar. Bu yer onların yazdığına görə, Azərbaycanda, Savalan ətrafından Xəzər dənizinə qədər olan ərazini əhatə edir. Tövratda Kades (Kades-Varni) - Xanaan torpağında şəhər və "böyük və dəhşətli səhra"dır. Bilirik ki, yəhudilər Kades düzündə iki dəfə düşərgə quraraq yerləşmişlər [8; Bıt.14:7, Çisl.13:27, 20:1, Vtor.1:2, 19]. İzrail oğullarının bütün qırxillik səyahəti Sin (Sinay) və Kadis

səhralarının da daxil olduğu böyük və qorxunc Faran səhrasında keçmişdir [8; Vtor.1:12, Çisl.10:12, 12:16, 20:1]. Kades/Kedes [8; Nav.19:37, 21:32, Sud.4:6] - eyni zamanda Qalileyadakı Neffalim (Naftali/Niftali) boyunun levit şəhəridir və o sığınacaq şəhəri [8; Nav.29:7] kimi də tanınır. Eyni mənalı Kades rəmzi altında - Mişpat bulağı [8; Bit.14:7], yəni həqiqi bulaq, Ede mi suvaran çay nəzərdə tutulur.

Lakin Əl-Bakivi kitabında Sinay dağını Kür vadisində yerləşdirir: "... orada - Madyanın yaxınlığında, əş-Şam və Vadi əl-Kura arasında yerləşmiş Sinay dağı..." [121; 24b]. M. Xorenatsi [73; 8] bu ərazini - "Böyük Kür çayının axdığı böyük düzəngah", Asoqik (kit.I, bül.5) isə onu "Axuan düzəngahı" adlandırır. O, həmçinin "böyük düzəngahı kəsən" Kür çayı haqda da danışır. Böyük düzəngah barədə Herodot da xəbər verir. O yazır: "... Qərbdən Qafqaz Xəzər dənizi ilə sərhəd təşkil edir, Şərqdə - gündoğar istiqamətində isə o hüdüdsuz, ucu-bucağı bilinməyən düzəngahla sərhədlənir. Bu böyük düzəngahın xeyli hissəsini qeyd olunan massagetlər tutur" (Herodot, I/204). Asoqikin Axuan adlandırdığı rəmz Xanan rəmzi ilə eynidir ki, Arran ərazisində eyni mənalı Xunan şəhərinin olması mənbələrdən bizə məlumdur. Qədim erməni mənbələrində bu Xunanakert şəhər qalası, IX-XIII əsrin ərəb mənbələrinə Xunan kimi qeyd olunur. L. İ. Melikset-Bek Xunan qalasının adını hunnların adı ilə bağlayır [92; 112]. Albaniya ərazisindəki Xunan şəhərini ərəb coğrafları Bərdə ilə Tiflis arasında yerləşdirirlər və bu gün də Azərbaycan ərazisində Xunan düzü və s. adlar qalmışdır [50; 126]. Digər tərəfdən, mənbələrdə Xunan/Xanan rəmzi "Bit-Xanuniyə ölkəsi" kimi də qeyd edilir və Urartu ölkəsinin ərazisində yerləşdirilir [220; 222]. Xanun adına "Bit" rəmzinin əlavə edilməsi, bu ölkənin "bodi" vəziyyətində yaradılması mənasındadır. Belə çıxır ki, **Xanaan torpağında yerləşən böyük və dəhşətli səhra elə Göydəki "Albaniya səhrası"dır və s.**

Kades rəmzinin ən əsas maraqlı cəhəti odur ki, bu rəmz Qüds, yəni Beyt əl-Müqəddəs, Beyt əl-Məqdis rəmzləri ilə eynidir. Bakuvinin yazdığına görə, bu şəhəri Davud tikmiş, Süleyman isə sona çatdırmışdır. Orada Məscid əl-Əqsa yerləşir. Məscidin həyətində... qaya vardır ki, onun altında mağara yerləşir [121; 18a]. Eyni zamanda "umm əl-Kura", yəni "şəhərlər anası" olan Məkkənin - Bekka, Selax, Baladul-Amin və s. kimi adların-

dan biri də Qadisdir. Qadis/Qüds adı isə yazdığımız kimi, Yerusəlim şəhəridir. Belə çıxır ki, Kades/Kadis rəmzi elə Yerusəlim şəhərinə aiddir.

Kadeş/Kades/Kadus rəmzləri ərəb mənbələrində Kadis kimi yazılır və qeyd olunur ki, İrəkin (İraq) Kufə şəhəri Sad ibn Abi Vəkkas tərəfindən Kadisiyyə döyüşündən sonra salınmışdır və öz adını Kadis ibn Xaratanın adından götürmüşdür. Bakuviyə görə, İrak - uzununa əl-Kadisdən Xulvana qədər uzanır və bəziləri təsdiqləyirlər ki, Babil - bütün İrəkin torpağıdır [121; 28a, 26b, 18b]. Xulvan rəmzinin subasma ilə, yəni Nuhun subasması ilə əlaqəsi olduğunu artıq yazmışıq.

Xulvan rəmzi Gel-Van rəmzlərindən yaranmışdır. Kufə şəhəri isə ərəb mənbələrinə görə, Ukayl tayfasının şeyxinin hakimiyyətində olmuşdur və onlar bədəvilər sayılırdılar. Eyni zamanda Əlinin də məzarı Kufə şəhərində yerləşirdi ki, bu şəhər də Ukayl, yəni "Agel" tayfasının hakimiyyətinə aiddir [125; 60, 15].

Mənbələrdəki Agel (Gel - F. G. B.) rəmzi Akil kimi qeyd olunur ki, bu da peyğəmbərin əmisi olan Abu Talibin oğludur (Əlinin qardaşı). Buxari, "Həcc" kitabının 25-ci - "Məkkə şəhərində evlərin alıb satılması və vərəsəliklə verilməsi və insanların Müqəddəs Məscidə eyni hüquqlarının olması" haqqındakı bölümündə yazır: "Usamə bin Zeyd peyğəmbərdən soruşdu: "Ya Allahın elçisi, sən harada dayanacaqsan? Məkkədəki öz evindəmi? (Peyğəmbər) dedi: "Bəyəm Akil hansısa tikinti (və ya ev) saxlamışdırımı?. O ki qaldı Akilə, o Abu Talibin, Taliblə birgə vərəsəsidir, Cəfər və Əli isə ondan heç bir miras almadı, çünki onlar müsəlman idilər, Akil və Talib isə - bütperəst idilər" [44; 1588]. Buxarinin yazdığından belə çıxır ki, Məkkənin Müqəddəs Məscidi Akil, yəni Agel - Gel şəhərində yerləşir və o bilavasitə Akilə, yəni Gelə vərəsəliklə çatmışdır. Əgər nəzərə alsaq, Agel, yəni Ukayl rəmzi deyəndə Gel tayfasının şəhəri, yəni Geliopol nəzərdə tutulur, razılaşırıq ki, bu yer Misirin Ra-Xarakti (Xorxut - Qor xuda - Qor/Xor Allahı) Allahının şəhəridir ki, ərəb mənbələrində Xarakti, yəni Xor/Qor Xuda rəmzi Kadis ibn Xaratin adında Xarata, yəni Xor Ata rəmzi kimi qalmışdır.

Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, **Məhəmməd peyğəmbərin evi olan Akilin, yəni Gelin evi elə Əlinin evidir və o, bilavasitə Kufə ərazisi sayılan bu Gel tayfasının yurdunda dəfn olunmuşdur.** Bakuviyə görə, Əli - İbrahim peyğəmbərlə eyni yerdən, yəni İraqın (İrak) Kus kəndindəndir: "İbrahim əl-Xəlil İra-

qın Kus kəndindən idi. O orada doğulmuş və orada da oda atılmışdı. Ona görə də Əli ibn Əbu Talib... demişdir: "Əgər kimsə bizim əslimiz haqqında soruşsa, biz Kusdan olan nəbatilərdir" [121; 30a]. Belə çıxır ki, **Əli ibn Əbu Talib, İlahi odun mövcud olduğu bir ölkədə, yəni İbrahim peyğəmbərin cadu, sehr vasitəsilə tikdiyi Kəbə evində doğulmuşdur. Bakuvi məhz bu yeri İdrisin Göyə çıxdığı yer kimi də göstərir: "Buradan İbrahim... amallıklərə qarşı çıxış etmişdir. Burada əl-Xidr dayanmışdır. Burada Tamar adlanan qəsir vardı ki, orada hökmlərnlər yaşayırdı... Burada Əli ibn Əbu Talibin ölümü baş vermişdir" [121; 29b]. İdrisin Göyə çıxdığı yerdə Tamar adlı hökmlərnlər qəsirinin olması, buranın qədim Misir qəsri olması nəticəsinə gətirir. Çünki, yazdığımız kimi, Tamar rəmzi elə Misirin adlarından biri olan Ta-meri rəmzidir ki, burada "Allah gözəl tabutda yatmışdı" ki, sonradan yuxudan ayılıb Feniks quşu kimi Göyə ucsun. Belə çıxır ki, İdrisin Göyə çıxması Misir Allahının ruhunun, onun bədəninin fiziki ölümündən sonra Göyə çıxması mənasındadır. Deməli, Allahın Göyə çıxdığı yer Əli ibn Əbu Talibin ölümünün baş verdiyi yerdir. Əli ibn Əbu Talibin Kus şəhərindən olması isə onun Aksa/Əqsa/Qis/Kiş rəmzləri ilə bağlılığına işarədir ki, biz buna qayıdacağıq.**

Quranda İdris, Allahın, onun dözümlünə görə ucaldığı peyğəmbərdir. Azərbaycan və müsəlman mifologiyasında İdris - İsa, İlyas, Xızır, Xızır-Nəbi, Xızır kimi "əbədi yaşar", "ölməz" peyğəmbərləndərdir. İnama görə, insanların Allaha inamının artması üçün Allah bu peyğəmbərlərə əbədilik, yəni ölməzlik vermişdir və onlar adada yaşayır, Göydə uçur və çətin vaxtlarda insanların köməyinə gəlirlər. Əgər nəzərə alsaq ki, İdrisin Göyə çıxdığı yerdə Tamar, yəni Misir qəsri də olmuşdur, razılaşırıq ki, İdris elə qədim Misirin baş Allahı olan Amon Allahının obrazıdır. Təbrizli Arakel Tamar rəmzini Axtamar adası kimi qeyd edir və onu "Allahın yaşadığı", "Allahın gözlədiyi" adla adlandırır və bildirir ki, burada gözəl müqəddəs Xristin tağı [monastırı] var [30; 51]. Belə çıxır, Tamar qəsri (ilkin materiyadakı ada) həqiqətən Allahlar yurduudur. Tövratda Tamara şəhəri və yeri İezekiil [8; İez.47:19] peyğəmbərin İlahi görüntüsündə müqəddəs torpağın yenidən bölünməsi ilə bağlıdır ki, bu da axirətdə yaranmalı olan yeni ruhlər dünyası ilə bağlıdır və s.

A. Masse yazır ki, "ibadlar", Kufə ətrafında olan Laxmid (El-Həmid, yeni Əhməd eli deməkdir) şəhliğinin paytaxtı olan Xira şəhərinin əksəriyyətini

təşkil edir [127; 17]. Deməli, Xira rəmzi də öz adını Xor Allahının adından götürmüşdür ki, buradakı Kufə [KF] rəmzi - Qaf [QF] rəmzi mənasındadır. Allahın 99 şərəfli adlarından olan Xafiz, Hafiz adları - Qaf issi, yəni Qaf ruhu mənasındadır ki, bu da Qaf dağının bilavasitə Allahla bağlılığı deməkdir.

Bildirmək istədik ki, qədim Misirin Xor/Qor rəmzi mənbələrdə "Bexdetli Xor", "Xor, Bakının (Kubban) ağası", "Xor, Bakı ölkəsinin hökmrani", "Buxenin Xoru" və s. kimi yazılır və Ra Günəş Allahının oğlu hesab edilir. Dakkada tapılmış bloklarda isə yazılır ki, Bakıda - Allahların çarı Min-Ra yerləşir [116; 71, 74, 76, 112, 146].

Bexdet rəmzi sonrakı mənbələrdə Bağdad kimi qalmışdır ki, bəzi xəritələrdə bu şəhər Azərbaycan ərazisində göstərilir. Gürcü yazılarında isə Bağdadi qalası İmereti ərazisində yerləşir. Əgər nəzərə alsaq ki, mənbələrdəki İmereti rəmzi mar, amorey mənasında Midiyaya aiddir, razılaşırıq ki, Bağdad və Bexdet rəmzi altında qədim Misirdəki Allahın qalxdığı Baxu (Biqqe/Bəkkə) dağının altındakı sirlə Duat (Bax-Duat - Bağdad) dünyası, yəni mənbələrdə ölüm şahlığı olan Amduat nəzərdə tutulur və biz bu rəmzin açılışına qayıdacağıq. Deməli, Bağdad deyəndə bəglərin yaratdığı ölüm şahlığı başa düşülməlidir.

Qədim Misir yazılarında Xarata rəmzi Xor-Ata mənasında ruhlar dünyasının ərazisi sayılır. Mətnlərin birində yenilməz Osiris Auf-anx deyir: "Mən böyük İlahi bədənin İlahi ruhuyam, hansını ki Atabu-da hüzura (sakitliyə) qoymuşlar, hansı ki Xareti bədəninə qoruyur... hansı ki Senxakarexi bataqlığında hüzurdadır. Ey İlahi ruh, hansının ki ürəyi nə Günəş doğanda, nə də qürub edəndə dinclik bilmir və hansı ki, Senxaparekanda hüzura qoyulmuşdur və öz İlahi bədəninə yaşayır, yenilməz Osiris, Auf-anxa qəzəbli sifətli Allahın ruhundan xilas olmaq üçün güc ver..." [18; 655]. Bu mətndən göründüyü kimi, Osiris Auf-anxın İlahi ruhu Atabu, yəni Tuba/Taba adlanan Mədinə/Midiyada hüzura qoyulmuşdur. Digər yerdə isə bu yer Senxakarex və Senxaparekan adlanır. Senxakarex və Senxaparekan rəmzləri Süniklə bağlıdır və onları Sünik-karex və Sünik-parekan kimi də oxumaq olar. Sünik-parekan rəmzi, Midiyanın altı tayfasından biri olan parretaken rəmzinə uyğundur (Herodot, I/101). Deməli, həqiqətən də bu yer Midiya torpağı olan Süniklə, yəni Sisakanla bağlıdır.

Buxarinin hədisindən belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbərin evi və imam Əlinin məzarı Kufədə, yəni Qaf dağlarındakı Gel torpağındadır. Və məhz bu torpaq erməni mənbələrində Sünik, yəni Sisakan adlandırılır.

Digər tərəfdən, hüzura qoyulmuş İlahi bədən rəmzi bizim yadımıza Qurandan bir ayəsini salır ki, bu ayədə deyilir: "Biz Süleymanı imtahan etdik və onun bədənini taxtda yerləşdirdik, sonra isə o çevrildi!. O (Süleyman), dedi: "Ey Allah, məni bağışla və mənə elə bir Mülk (hakimiyyət) ver ki, məndən sonra heç kəsə yaraşmasın: Sən bəxş edənsən!. Biz ona onun əmri ilə istədiyi yerə yüngül axan küləyi, tikən və dalğıcı şeytanları, zəncirlə birləşdirilmiş digərlərini də tabe etdik!" (Quran, 38:34-38). **Süleyman peyğəmbərin bədəninin taxtda əyləşdirilməsi, onun obrazının Mehdi obrazında olması və ən qədim zamanlarda rəmzi olaraq taxtda əyləşdirilməsi mənasındadır ki, axirətdə onun ruhu bu bədənle rəmzi "birləşməli" və Ra ilə birləşən Amon kimi Günəş Allahına çevrilməlidir.**

Qurana görə, əvvəlcədən taxtda əyləşdirilmiş cismi ilə birləşən və Allaha çevrilən Süleyman peyğəmbərə kosmik qüdrət verilmişdir. Davudun yerinə keçən Süleymana Allah quşların dilini və bütün istədiklərini vermişdir: cinlər, insanlar ordusu onun qarşısında yığışmışlar, onun işlərini görürlər və Allah özü onu himayə edir. Allah ona, onun istəyi ilə hər yerə axan küləyi tabe etmişdi ki, o hara istəsəydi, külək ora hərəkət edirdi (Quran, 21:81-82, 27:16-17, 34:10-13, 38: 33-39). Qədim fars əlyazmalarının birində (Miftax əl-Kulub, "Ürəklərin açarı", 1000 hicri ili) deyilir: "Həqiqətən Süleyman maqların ən alisindən olmuşdur. O, quşlar, heyvanlar və aşağı və yuxarı təbəqəli insanlar üzərində hakimiyyətə malik olmuşdur. Ruhları və cinləri onun adı və onun möhürü ilə çağırın və əgər Allahın izni olsa, siz qələbə qazanacaqsınız" [56; 37]. Ərəb tarixçiləri isə təsdiq edirlər ki, Süleyman peyğəmbər özü və bütün sarayı uçan xalçada Göydə uçurmuş. Xalça yaşıl ipəkdən toxunmuş və eyni zamanda yüzlərlə insanı daşıya bilirmiş. Uçuş zamanı Süleymanı quşlar müşayiət edirmiş. Yəhudi deyimlərinə görə isə xalçanın sahəsi altmış kvadrat milə bərabər olmuş, yaşıl ipək isə qızilla naxışlanmışdır və s. [56; 38].

Məşhur baxıcı Nostradamusun deyimlərinə görə, Süleyman peyğəmbər məhz Araks, yəni Araz çayı ərazisində yaşamışdır [128; 3]. Bu ərazidə,

yəni Midiya ərazisində həqiqətən də mənbələrə görə yəhudi adlandırılan bəglər yaşamışlar ki, onları mənbələrdə ərəblər də adlandırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Kufə ətrafında olan Laxmid şahlığı deyəndə, El-Həmid - Əhməd eli, yəni Məhəmməd peyğəmbərin eli başa düşülməlidir. Yəhudilərin Əhmət rəmzli şəhərinin digər adı isə Midiyanın Ekbatan şəhəridir [129]. Belə çıxır ki, Kufə ətrafındakı Laxmid şahlığı, elə Qaf dağının ətəyində yerləşən Midiyanın Ekbatan şəhəridir.

Məhəmməd peyğəmbərin indiki Ərəbistan torpağında doğulmadığının sübutlarından biri də onun kərtənkələ əti yeyən səhra əhlinə yad olmasıdır. Belə ki, Abd Allah b. əl-Abbas bildirir ki, mən peyğəmbəri və Xalid b. əl-Validi Maymunəgilə müşayiət edirdim. Peyğəmbərə qızardılmış kərtənkələ əti təklif edəndə o əlini qabağa verdi, lakin oradakı qadınlardan biri dedi: "Onun nə yemək istədiyini deyin". Peyğəmbərin əli Göydən asılı qaldı. Mən soruşdum: "Buna icazə verilməmişdir?". O cavab verdi: "Yox, lakin mənim ölkəmdə belə şeyi yemirlər və məndə bəzi nifrət əmələ gəlir". Xalid dedi: "Mən əti özümə tərəf çəkdim və peyğəmbərin gözləri qarşısında əti yedim" [35; 210].

Digər tərəfdən, bədəvi, ibadi rəmzləri ilə əlaqədar qeyd edək ki, ərəb terminləri lüğətində bədəvə sözü "köçəri vəziyyəti" (İbn Xalduna görə) mənasındadır. Lakin bədəvə eyni zamanda sufizmdə mistik yol sayılır ki, qədiriyyə və rifaiyyə qardaşlığına yaxındır. Mənbələrə görə, bu ad - "əl bədəviyyə" sufi qardaşlığı (türük, tərikə) ilə bağlıdır ki, bu qardaşlıq Əhməd əl Bədəvi tərəfindən yaradılmışdır. İnama görə, 12 ana qardaşlıqdan ibarət olan bu silsilə Əli ibn Əbu Talibdən başlanır. "Köçəri vəziyyəti" mənasını verən bədəvi rəmzinin bilavasitə sufi qardaşlığı ilə əlaqəsi o deməkdir ki, buradakı "köçərilik", sufi müridlərinin tərikə yolu ilə ilkin materiyaya etdiyi "köç" - səyahət mənasındadır. Yəni buradakı "bədəvi" rəmzi "ibadi" rəmzi kimi, sufizmdə "bodi" - tam kamilliyə çatmış, dərk olunmayan şeyləri dərk edən, ekstaz vəziyyətində "görən" ərəb olması deməkdir [130]. Bu müqəddəslər isə Midiya ərazisindəki "Yəmən" və "Şərqi Ərəbistanı" ölkəsinin əhalisi olan budinlər nəslidir. Bodi rəmzi islamda (şəlikdə) "əl-bədə" kimi - görünmə, yaranma, qabaqcadan xəbərvermə və s. mənalarındadır. Bu kökdən olan "bidə" (bədəə) rəmzi isə yenilik, kahinlik, bidət kimi də mənalandırılmışdır. Lakin bodi rəmzindən eyni zamanda "büt" rəmzi də yaran-

mışdır ki, bu da maddi cismə sitayiş, kor-koranə sitayiş deməkdir. Allahın 99 şərəfli adlarından olan Bədi (yaradan) və Vədud (sevən) adları məhz bodi və budda mənasındadır. İran mətnlərində bu kökdən olan vaedemni (hərfi mənası "hali olan kəs") sözü "hali olan, ilahinin ruhlandırdığı müdrikliyə malik olan" deməkdir. Bu rəmzdən yaranmış ər-bad rəmzi isə ali kahin tituludur. Müsəlman və fars əsərlərində ali kahin, məhz bodi rəmzindən yaranmış "möbidlər möbidi" adlandırılırdı. Möbid rəmzi islamda Mübdi (başlanğıc) kimi qeyd olunur və Allahın 99 şərəfli adlarından biri sayılır. Yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, **bədəvi rəmzi elə sufilərin bodi rəmzidir ki, bu da tam kamilliyə çatmış, dərk olunmayan şeyləri dərk edən, ekstaz vəziyyətində görən sufi pirlərinə aiddir.**

Yuxarıda qeyd etdik ki, hindlilərin "budda" (baqa budda - bəg bodi) rəmzi də məhz sufilərin "bodi" rəmzidir ki, qədim Midiyada maqların altı tayfasından biri məhz "budin" tayfası olmuşdur (Herodot, I/101). Budin rəmzi isə eyni zamanda mülhidlərlə, yəni ruhlar dünyası olan Mələküt və mələklərlə bağlıdır. Ərəblərin "beyt" (Bet/Vit/Vedi və s.) adlandırdıqları rəmz də öz mənasını "bodi" rəmzindən götürmüşdür ki, əl-beyt (yəhudilərdə betil/betel), əhli əl-beyt (Alən Nəbi) rəmzlərinin - "evin sakinləri", "peyğəmbərin ailəsi", "Kəbə əhli" və s. mənaları mövcuddur. Digər tərəfdən **bodi rəmzindən Abdullah, İbadullah və s. adlar da yaranmışdır ki, bu da "Bodi Allah" mənasında pir Əman/Amonun tam kamilliyə, yəni "bəglik" səviyyəsinə yüksələrək, Allahla vəhdət təşkil etməsi deməkdir.**

Yəhudilərdə "betel" [BTL] kimi qeyd olunan əl-beyt rəmzi sufiliyə görə Badil [BDL] rəmzi ilə eyni mənalıdır ki, bu da, Abdal - bodi eli, yəni tam kamilliyə çatmış, başa düşülməyən şeyləri dərk etmə, qamliq, ekstaz vəziyyətində görən və s. kimi müqəddəslərin eli deməkdir. İbn Durayd yazır: "Abdal (tək halda Badil) müqəddəslər nəslidir (salehun), dünya onlardan əskik olmur. Onlar cəmi 70 nəfərdir, onlardan 40-ı Suriyada, 30-u isə digər yerlərdədir" [125; 244]. Hədislərin birində isə qeyd olunur ki, Abdallar Şamda yerləşir. Onlar qırx nəfərdir, onlardan biri ölən kimi Allah onu dəyişir. Onların hesabına yağış yağır, onun hesabına düşməne qalib gəlirlər və onların hesabına Şam əhalisi əzabdan xilas olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, Şam rəmzi altında Səma eli, yəni Göydəki ruhlar dünyası nəzərdə tutulur və s.

Lakin Beyt/Bit/Vit rəmzləri ən qədim zamanlarda qədim Misirdə şəhər mənasında olmuşdur. Mətnlərin birində yenilməz, möhür gözləyən evin gözetçisi Nu deyir: "Mən gəldim və mən Abtu-da (Bit/Beyt - F. G. B.) qanun yaratdım və mən Re-Setau-nun yollarını açdım. Osiris Allahı mənim əziyyətlərimi azaltdı. Mən - iradəsi ilə suların axıdan və [onların üzərində] taxtını quranam və mən - ölüm vadisindən və Böyük Göldən özünə yol açanam. Mən özümə yol açdım və mən həqiqətən Osirisəm [18; 534]. Buradakı - **"iradəsi ilə suların axıdan və onların üzərində taxt quran, ölüm vadisindən özünə yol açan"** rəmzi onu deməyə əsas verir ki, **Abtu-da qanun yaradan Allah elə subasmanı təşkil edən və onun üzərində taxt qurub üstündə Şah kimi əyləşən Rəhman Allahının obrazıdır.** Mətnlərdə Osiris - Abtunun hakimi, böyük Allah, çevrilmələr hökmdarı, əbədilik hökmranı adlandırılır [18; 688]. Buradakı "çevrilmələr hökmdarı" deyəndə, qeyd etdiyimiz taxtda əyləşdirilən cismin, sonradan Günəş Allahına çevrilməsi mənasındadır. Mənbələrin birində isə Beta, yəni Beyt rəmzi, müqəddəs qapıları olan şəhər kimi xarakterizə olunur: "Səni salamlayıram, ey Beta şəhərinin müqəddəs qapılarının keşikçisi, ey Neti (ikili qırmızı tacın Allahı), hansı ki Amentidə yaşayır..." [18; 431]. Qapı rəmzinin izahına biz qayıdacağıq.

Lakin sarkofaqda və digər yerlərdəki rəsmlərə görə, Abtu - Günəş Allahının qayığının qarşısında üzən mifik balıqdır [18; 317]. Balıq rəmzi ilə bağlı Ra Allahı dedi: "Sebek Allahı Qorun əl və barmaqlarını o yerdən tapıb ki, orada balıq yaşayır": və bu torpaq Remu (yəni Balıq) şəhərinin torpağı oldu [18; 530]. Deməli, balıq rəmzi, balıq şəhəri ilə assosiasiya olunur ki, Qor Allahının əl və barmaqları orada olmuşdur. Lakin islama görə, Balıq - Allahın rəmzidir və Allahın Göyləri yaratmazdan əvvəl harada olub sualına Tasusdan olan Manusa cavab vermişdi ki, "ışıqda üzən, nursaçan balıqda idi" [93; 64]. Biz yuxarıda yazdıq ki, "Kitabi - Dədə Qorqud"a görə, Ümman dənizindəki üzgüçülər "Tanrı mənəm, deyə qışqırırlar". Bu isə o deməkdir ki, **Abtu, yəni Beyt rəmzi eyni zamanda ilkin materiyada balıq kimi üzən Ra-Amon Allahının rəmzidir.** Abtu-nu həm də böyük otaq da adlandırırlar ki, bu da onun ruhlar aləminin rəmzi olması ilə bağlıdır [18; 688].

Bütün bunlardan başqa, Abtu rəmzi İlahi odla da bağlıdır və "Ölülər kitabı"nın 137 (A) -ci "Xu üçün düzəldilmiş dörd yanar məşəl haqqındakı bölüm"-

də bu od Abtudan qalxır: "Od sənin Ka-na gəlir, ey Osiris, Amentinin hökmdarı: Od sənin Ka-na gəlir, ey Osiris Nu, yenilməz, möhür gözləyən evin gözətçisi. Kim ki gecə əmr edir, günün axırı gəlir. Od sənin Ka-na gəlir ey Osiris, Amentidə yaşayanların hökmranı və onun kimi Ra-nın iki qızı gəlir. Budur, Od Abtudan qalxır və o gəlir: və mən ona Qorun gözünə gəlmək üçün kömək edirəm. Onu sənin bədənində alovlandırdılar, ey Osiris, Amentinin hökmdarı və o sənin məbədgahında gizlidir və sənin bədənində qalxır: onu sən sinəndə alovlandırdılar, ey Osiris Nu və o sən bədənində gizlidir...." [18; 579, 580]. Burada İlahi Odun Abtudan qalxması rəmzi bir neçə mənədadır ki, bunların birincisi də İlahi Odun, müridin bodi vəziyyətində beynindən çıxaraq, qurbanların ruhları ilə birlikdə ilkin materiyayı bürüməsi mənasındadır. İkinci mənada isə, axirətdə bu Odun dünyanı bürüməsi mənasındadır ki, bu da suor çalındığı zaman, ilkin materiyanın yenidən Atum/Adəm simasında yarandığı vaxt baş verməlidir. Deməli, Abtu, Beyt rəmzi qadın rəmzli ruhlar dünyası ilə bağlıdır və ilkin materiyadan ibarətdir.

Pliniy (II/17) də budi-biti rəmzini qadın hesab edir: "gözləri ilə məftun edən qadınlar Skifiyada da var və onları biti adlandırırlar". Strabon (XI:8/8) isə yazır ki, "dəniz dairəsi boyu hirkanlardan sonra amard, anariak, kadus, alban, kaspı, viti və ola bilsin ki, skiflərə qədər başqa xalqlar da yaşayır". Girkandan yazanda o qeyd edir ki, "enienlər vitilər ərazisində möhkəmləndirilmiş şəhər tikdilər, hansını ki Enien adlandırdılar, burada yunan silahlarını, xırda qabları və qəbirləri göstəririlər" (Strabon, XI:7/1). Strabon xəbər verir ki, "enienlərin bəziləri Vitiyaya, bəziləri isə ermənilərdən yuxarıdakı Ab və Nibar dağlarının arxasına köçmüşlər. Bu dağlar Tavr dağlarının hissələridir. Onlardan Ab, Ekbatana (Amadan) Barid məbədgahının yanından gedən yola yaxın yerdədir (Strabon, XI:14). Bisutun yazılarında isə Midiyada Sakauivat qalasının adı çəkilir ki, bu da sak-viti mənasında sakların əl-Beyt qalası deməkdir [50; 263]. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, **əl-Beyt, yəni qədim Misirin Abtu şəhəri Midiya ərazisində yaradılmış ruhlar dünyasıdır ki, onun yolu da kaduslar (kudus), yəni İslam müqəddəslərinin yaşadığı yerdən başlanır.**

Bildirmək istərdik ki, bodi/bit rəmzi "Kitabi - Dədə Qorqud"da "batman" kimi qeyd olunur. Buradakı: "Tənri bizə bir Yetman və ya Batman oğul versə..." deyimi, ilkin materiyanın birinci və ikinci ruhlar dünyası mənasında-

dır ki, "Yetman" - Ata-Əman, "Batman" isə Bodi-Əman mənasında Allah və Mehdinin dünyasına işarədir [4; 35].

Ərş rəmzinə qayıdaraq, bildirmək istədik ki, Qurana təfsir verənlər yazırlar ki, "axirət günü Allahın gəlişi onun əmrinin gəlişidir. Onun ərşə ucalması isə onun ərşi tutması kimi qiymətləndirilir. Ərş adlı yer yoxdur. Ərş - mələkdir" [124; 17]. Burada ucalma, yüksəlmə - latın dilindəki "ara" rəmzidir ki, eyni zamanda "səcdəgah", "qurbangah" və "(dəfn) ocağı" mənasındadır. Bu isə o deməkdir ki, Allahın ərşə ucalması deyəndə, onun qurbanların ruhu hesabına Göyə qalxması başa düşülməlidir. Əgər biz nəzərə alsaq ki, A.Korben Sührəvərdi Şərqini - "Mələküt", yəni mələklər yurdu - mələk kimi təsvir edir və bu ideyanı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nəsəfi də vurğulayır, onda razılaşaırıq ki, ərşə (ərşi tutan) ucalan Rəhman obrazı Pta (Ptah - Fateh rəmzləri eynidir) adı ilə Göyü özünə tabe edən Ra-Amon Allahının obrazıdır. Quranın birinci surəsinin "Fati-hə" adlanması və ilk sözlərin "Rəhman və Rəhim Allahın adı ilə" başlanması, Rəhman və Rəhim rəmzlərinin bilavasitə Fatehə, yəni fəth edən Ptah Allahına aid olması deməkdir. Buradakı qırx səkkizinci surənin "əl-Fəth", yəni qələbə adlanması onun təbiət üzərində qalib gəlib Göydə ruhlar dünyasını yaratması mənasındadır. Qeyd edək ki, Ptah mənasında olan Fəth rəmzi Fəttah (açan) variantında Allahın 99 şərəfli adlarından biri hesab olunur.

Sufizmdə "ərş" [RŞ] rəmzinin Aşur/Eşar [ŞR] (Asir/Osiri) rəmzləri ilə eyni olması o deməkdir ki, ərş obrazı elə Osiris/Oziri/Azər Allahının (yaxud Mə-ləyinin) obrazıdır. "Məhəmməd peyğəmbərin nəslə, törəmələri" mənasını verən şəriif/əşrəf rəmzi də məhz bu mənada "ərşdə olan", yəni "Göy əhli" deməkdir. Şiələrin təbliğlərinə görə də bu rəmz əsasən Məhəmmədin "əhli əl-beyt"inə (Ev əhli) aiddir. Quranın 42-ci surəsi "əş-Şura" adlanır ki, bu da "Şura, "Məsləhət" kimi tərcümə olunmuşdur.

Ərş rəmzi "Kitabi - Dədə Qorqud"dakı Aruz rəmzi ilə eyni mənəlidir. Er-məni mənbələrinə görə, Aramın Vanın yanındakı şahlığının paytaxtı Arzaşkun şəhəri olmuşdur. Bu rəmz Arşakların ümumi adı olan Arşakun rəmzi ilə bağlıdır. Arşakun, Arzaşkun rəmzləri isə şekin/şexin/sakin [ŞKN] - İlahinin sakinliyi rəmzindən və Ər, Aruz rəmzlərindən ibarətdir. Arzaşkun rəmzində ilahinin sakinliyi rəmzinin Aruza, yəni ərş rəmzinə aid edilməsi, ərşin məhz ilahinin sakinliyindən ibarət olması mənasındadır.

İlkin materiyada sularında, yəni okeanda tikinti haqqında "Enuma Eliş" adlı yeddi lövhədən ibarət Mesopotomiyada tapılmış bir yazıda deyilir: "Okeanı ölçən hökmdar, Göy kimi tikdiyi Eşar sarayında özü Eşara bənzər böyük saray düzəltdi və onu Anu, Enlil və Ea-ya verdi. Bu saray kainatın rəmzi idi" [5; 125]. Deməli, Ümman/Əmman dənizinin (okeanının) Ra-Əmanın "evinə", yəni ruhlar dünyasına çevrilməsi hadisəsi burada Eşar hökmdarın adına yazılır. Əgər nəzərə alsaq ki, Eşar (Aşşur/Assur/Osiris/Oziri) rəmzi sufizmdə Ərş rəmzi ilə eynilik təşkil edir, razılaşırıq ki, **Eşar rəmz elə "Rəhmanın ucaldığı Göy dünyası" mənasındadır.**

Qədim Misir yazılarında Günəşin Şərqdən öz gənc şanı ilə qalxması, Quranda bu doğum vaxtı onun "sağ tərəfə" meyl etməsi kimi qeyd olunur (Quran, 18:17). Məhz buna görə "sağ tərəf", yəni Allahın öz yurdundan qalxdığı məkan, Şərq rəmzi kimi qədim mənbələrdə "Allahın Göydəki eli" sayılır. Mənbələrdə "sağ tərəfdəki ölkə" deyəndə, əsasən Yəmən ölkəsi nəzərdə tutulur. "Sağ tərəfdəki ölkə" mənasını verən Yəmənə "xoşbəxt ölkə" deyilməsi təbii ki, onun "ruhlar dünyası" mənasını verməsinə işarədir. Çünki, qədim Misir mənbələrində ruhlar dünyası "xoşbəxt, rahatlıq ölkəsi" adlandırılır. Ra-ya həsr olunmuş himndə isə xoşbəxtlik ölkəsi deyəndə bilavasitə Osirisin (Oziri/Azər) sağlığı nəzərdə tutulur [18; 317]. Quranda "xoşbəxt" rəmzi cənnətə aid edilir və nəzərə çatdırılır ki, mömin adamlar üçün o dünyada şərab çayı, bal kimi təmiz çaylar axır, müxtəlif meyvəli ağacları olan bağ salınmışdır. Burada dadı dəyişməyən süd gölü var. Möminlər üçün burada pak zövcələr var və insanlar orada əbədi xoşbəxt yaşayırlar (Quran, 4:57, 9:72, 47:15-17).

Əs-Suyuti Yəməndəki Xadramaut ətrafında yerləşən Baraxut vadisindəki Tina kəndindən yazanda qeyd edir ki, Məhkəmə günü, kafirlərin ruhları yerləşdiyi yerdən bura köçürüləcək. Müslümlərin ruhları isə əl-Cəbiyədə yığılmışlar [13; 10]. Tina rəmzi Quranda əncir mənasını verən Tin rəmzi kimi göstərilir. Turi-Sina dağı ilə əlaqələndirilən Tin burada təhlükəsiz şəhər adlandırılır (Quran, 95:1-3). Əs-Suyuti yazır ki, İslam rəvayətinə görə, Baraxut "odlu cəhənnəmdir" və orada Allahsızların ruhları yığılmışdır. Əl-Cəbiyə isə "Göydəki cənnətdir" və mənbələrə görə, VI-VII əsrdə İç Ərəbistanın bütün ətrafında - səhralarda, dağlarda, daşlarda və ağaclarında cinlər yaşamışdır. Ruhların Yəmən ərazisindəki cənnət və cəhənnəmdə yerləşmə-

si o deməkdir ki, "Yəmən", "Ərəbistan" deyəndə, qədim yazılarda bilavasitə Göydəki ruhlar dünyası nəzərdə tutulmalıdır.

Tur dağının yanındakı müqəddəs vadinin "Vadiyi - Yəmən" (Eymən) adlanması, Yəmən ətrafında "Ümman" adlı ölkənin varlığı, Əqəba körfəzindən Mədinəyə gələn tək bir yolun isə xüsusi qeyd olunması onu göstərir ki, qədim Misirin Yer Allahı olan Qeb burada Əqəba adı ilə, Midiya isə Mədinə kimi göstərilir. Əgər nəzərə alsaq ki, Amon (Əman) Allahının adı yunanca "Ammon", yəni "Əmman" kimi yazılır, onda razılaşımaq olar ki, "sağ tərəfdəki ölkə", yəni Yəmən (Ya Əman) ərazisindəki Ümman rəmzi, "Kitabi - Dədə Qorqud"dakı Əmmanla eynidir. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, "Kitabi - Dədə Qorqud"da Əmman dənizində kafərlər şəhəri tikilmişdir və orada üzgüçülər (asi-ruhlar - F. G. B.) su altında "mənəm Allah" deyə qışqırırlar [4; 118]. Deməli, Yəmən elə Ümman dənizidir ki, bura da Allahların yaşadığı məkandır, yəni ruhlar dünyasıdır. İeremiya [8; İer.46:25,26], Naum və s. yəhudi peyğəmbərləri Ammon şəhərini No şəhəri ilə eyniləşdirirlər. Naum [8; Naum 3:8], No-Ammon haqqında yazır: O, "iki çay arasında, su ilə əhatə olunmuşdu, sədd onun üçün dəniz, dəniz isə divar idi". Qədim türk dilində No rəmzi "sağ tərəf" mənasında olan On rəmzi ilə eynidir. Deməli, **No-Ammon rəmzi eyni zamanda sağ tərəfdəki Əmman/Ümman mənasındadır.** Bu rəmzlər Rəhmanın, yəni Allahın yüksəldiyi ərşlə, onun kürsüsü və oradakı dənizlə bağlıdır.

Digər tərəfdən No rəmzi mənbələrdə "Anu" kimi də yazılır ki, Şumer mifologiyasına görə, baş Allah Anu Göy Məskənində yaşayır və yerə çox nadir hallarda uçub gəlir. Anunun nəticəsi olan İnannanın mülkiyyətinə daxil olan qədim Urukda onun üçün "yüksək ev", "Göydən enmək" üçün məbəd tikilmişdi. Bu "Evin" başa düşülməyən "mis karnizləri" olmuşdur və salnaməçilərin dediyinə görə, "onun tərkib hissələrini Allahlar özləri layihələşdirmişlər". Mətnlərdə İqiqi adlanan ruhlar Anu Allahından asılı vəziyyətdə göstərilirlər və yerin, insanların taleyi həll edilərkən, onlar Allahların məşvərətində iştirak edirlər [5; 121]. Bu isə o deməkdir ki, **No/Anu rəmzləri elə Ammon ("Umma-No") Allahının rəmzidir. Allahların layihələşdirdiyi ev isə Amon Allahının Göy dünyasıdır.**

Ammon rəmzi əksinə Nammu kimi də oxunur, bu rənz mənbələrdə "Göy və Yeri yaratmış dəniz" mənasındadır. Doqonlarən mifində Nommo su Tanrısıdır. Nammu rəmzi "Ur-Nammu" kimi də yazılır ki, bu da Ra-Ammon

deməkdir. "Tummalın yazıları" tarixi sənədində, Nippuru tikib, ona düzəliş vermiş şahların adlarının arasında Ur-Nammu, yəni Ra-Ammon adı da vardır. Tummal, daha dəqiq desək, Tumm-el məbədi Gilqameş və onu oğlu Urnunqal və ya Uruqal tikmişdir [83; 169]. Tummal rəmzi təbii ki, Tuma/A-tum/Adəm eli mənasındadır. Belə çıxır ki Tuma-eli məbədi, Amon Allahının yaratdığı Göy aləminin rəmzidir. Urnunqal [RNN-QL] rəmzi isə bu mətndə Qaliurun [QL-RNN] rəmzi ilə eynidir ki, biz aşağıda bu haqda yazacağıq. Əgər nəzərə alsaq ki, Gilqameş (Gel elinin qamı - F. G. B.) rəmzi Göy şahlığını yaratmış Amon Allahının rəmzidir, razılaşırıq ki, onun oğlunun obrazı olan Urnunqal obrazı da axirətdə gəlməli olan Mehdinin rəmzidir və s.

Yuxarıda yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, **müqəddəs yazılardakı "sağ tərəfdəki ölkə" - Yəmən, "Şərqi ölkəsi" - Ərəbistan deyəndə, indiki Yəmən, Ərəbistan adlanan ölkələr yox, Midiya ərazisi və onun üstündəki Albaniya "torpağı" nəzərdə tutulmalıdır.** Qədim misirlilərin "Ölülər kitabı"na görə də Saxmet-Uacit Allahı, yəni Midiya sakı, Göyün sağ tərəfində oturmuş kimi qeyd olunur ki, bu da onun sağda oturmuş türk sağ-apıt (Yafət) bəglərinə aid olması deməkdir.

E. ə. VIII əsrə aid Assuriya yazılarında Midiya ərazisində, Rimanuti və "Şərqi ərəbləri" (dəqiq: "Günəşin çıxdığı yerin ərəbləri") ölkəsinin də adı çəkilir [31; 219-221]. Qəddar Assur şahı Sanxerib isə urbi, yəni ərəbləri - arami və xaldeylərlə birlikdə Urukdan, Nippurdan və s. ölkələrdən çıxarmışdır [163; 53]. Sanxerib rəmzinin "Sünik-ərəb" mənasında olması onu deməyə əsas verir ki, bu ərəblər ölkəsi məhz Midiyanın Sünik vilayəti ilə, yəni Albaniya ilə bağlıdır.

Biz bilirik ki, Midiyada əsasən "dağ və səhralarda dolaşan qüdrətli midiyalılar" yaşayırlar ki, burada "dağ və səhralarda dolaşan qüdrətli midiyalılar" deyəndə, Midiya dağları və ilkin materiya səhralarında ekstatik vəziyyətdə ("suluq") dolaşan midiyalılar, yəni tərəkə yolunu gedən türüklər, türklər nəzərdə tutulmalıdır. Belə çıxır ki, **"Şərqi ərəbləri" ölkəsi deyəndə, Sührəvərdi Şərqiində, yəni Göydəki Erebi - Şərqi Ərəbistanında dolaşan midiyalılar başa düşülməlidir.**

Ərəb geneoloqlarına görə də indiki ərəblər əsl ərəblər deyil. Əsl ərəblər mifik "Ad", "Samud", "Amalik", "Casim", "Cadis" və s. tayfalardır ki, isla-

ma qədər köçüb getmişlər (Təbəri, I/215). "Cadis" rəmzi təbii ki, kadus tayfa adının ərəb variantıdır ki, müqəddəslər nəslə olan pir, bəg, şıx, seyid və s.-rə, yəni azərilərə aiddir. A.Bakıxanov bildirir ki, orta əsrlərdə kaduslara "kateş" deyirmişlər və bu gün də, şəhər əhalisinin dilində qalmış "qədəş" sözü buradandır. Kadus rəmzi yunan mənbələrində Qades kimi, ölüm şahlığı və onun qapısı sayılırsa, yəhudi, ərəb mənbələrində bu rəmz "Qüds" kimi qeyd olunur. Yəhudilərdə müqəddəs mənasını verən "kodeş" rəmzi və islamdakı "mü-qəddəs" sözü də, əqdəs, kuddus və s. rəmzlər kimi kadus rəmzindən yaranmışdır. Kuddus/Qüddus rəmzi eyni zamanda Allahın 99 şərəfli adlarından biridir.

Bu gün, keçmiş adı Vər-Gədüz (Tövratda Kades-Varni [əvrən Kadus]) olan Azərbaycanın cənub rayonunun türk əhalisi iddia edir ki, "biz Yəmən vilayətindən gəlmişik və biz adi adam deyilik, çünki biz Allahın nurundan yaranmışıq. Əgər avam (adi adam) ölənə qədər yeyirsə, biz öləndən də sonra yeyirik". Belə çıxır ki, Azərbaycan əhalisi olan və tərəkə yolunu keçmiş türk bəgləri Yəməndən gəlmişlər.

Bildirmək istərdik ki, Əhdi-Ətiqədə kuddus, əqdəs, yəni müqəddəslik rəmzi kodeş (kdsh) kimi yazılır. Krutiskoy və Kolomenski Yuvenalinin mitropolitinin nitqində bildirilir ki, "müqəddəs" sözü Əhdi-Ətiqədə semit kökü olan "kodeş" (kdsh - müqəddəs) ilə bağlıdır. Bu kök (kdsh) Əhdi-Ətiq yazılarında 830 dəfə, aramilərin "kadiş" (kaddish, müqəddəs) variantı isə Daniil peyğəmbərin kitabında 13 dəfə çəkilir. "Kadeş" və "kadiş" sözləri (kadesh i kedeshah) demək olar ki, həmişə bütperəst dini təcrübəsi ilə assosiasiya olunur: "kadiş" (kaddish) bəzi yerlərdə Allahlara aid edilir. Digər yerlərdə isə bu kökdən olan Əhdi-Ətiq sözləri Yəhvaya, onu şəxsiyyətinə və onunla bağlı olan şeylərə aid edilir. Ümumilikdə isə müqəddəs sözü Əhdi-Ətiqədə dini termindir və onu Tanrıya aid etdikdə müqəddəs mənasında işlənir. Əhdi-Cədidə semitlərin "kodeş" sözünün ekvivalenti yunan sözü olan "osiotis" [8; Lk. 1:75, Ef.4:24], "aqiotis" [8; Evr.12:10], "aqiosini" [8; Rim.1:4, 2Kor. 7:1, Sol.3:13] və "aqiasmos" [8; 1Sol.4:4, 7:1, Tim.2:15, Evr.12:14] sözüdür. Bununla belə, bu mənanın çatdırılmasının əsas xarakter termin "aqios" (230 dəfə) və "aqiazos" (27 dəfə) və eyni zamanda "osios" [8; Deyan.2: 27, 1, Tim.2:8, Tit.1:8, Evr.7:26, Otkr.15:4, 16:5] və "ieros" [8; 1Kor.9: 13,

2Tim.3:15] terminləridir. Bunlardan, "kodeş" sözünün əsas ekvivalenti, "aqios" rəmzi ətrafında olan qrupdur. Əhdi-Ətiq sitatlarında "osios" - "Kodeş İsrail" (kedosh Yisrael), yəni Müqəddəs İsrail sözünün ekvivalentidir ki, onu Əhdi-Cədid müəllifləri Xristə [8; Deyan.2:27, 13:35] və ya Allaha [8; Otkr.16:5] aid edirlər. Əsas məsələlərdən biri də odur ki, müqəddəs sözü Əhdi-Cədididə əsasən Allaha və tez-tez də Allah ruhuna aid edilir. Eyni zamanda bu sözlər xristianlara aid edilir, əsasən də buna həvari Pavelin nəməsində rast gəlmək olar. Xristianlar "müqəddəs"i - "aqi", "aqiya" adlandıırırlar. Bu ifadə Əhdi-Ətiq köklüdür və "Allaha qulluq və onu şöhrətləndirmə üçün ayırılmışlar" mənasındadır və s. [102].

Qeyd etmək istərdik ki, kadus/kodeş rəmzi "kad-issi", yəni "Xuda-ruhu" mənasında "Allah ruhu" deməkdir. İslamda Əhəd (Hadi) və Xuda rəmzləri ingilislərin "Qad" sözü kimi "Allah" mənasındadır və Allahın 99 şərəfli adlarından sayılır. Kad/xud/qut rəmzindən eyni zamanda "yəhudi", yəni "ya-xuda" rəmzi yaranmışdır ki, qədim mənbələrə görə, bu yəhudilər türk bəgləri və xaqan nəslidir. Biz bu mövzuya qayıdacağıq. Belə çıxır ki, qədim mənbələrdəki əsl yəhudilər Allahlar nəslidir. **Ellin müəlliflərinin çoxu yəhudiləri xalq hesab etmirdilər. Aristotel yazır ki, suriyalılar da filosofları "yəhudi" adlandırdılar. Eyni fikirlərə Teofrast və Meqasfendə də rast gəlmək olar. Qurana görə Allah Xud peyğəmbəri, əl-Əhqaf dağında, yəni Qaf dağında yaşayan Ad nəslinə göndərir (Quran, 46:20,21). Digər tərəfdən kodeş rəmzinin İsrailə aid edilməsi, kadus elinin bilavasitə Azər-eli ilə bağlı olması deməkdir.**

Təbəri qeyd edir ki, I Xosrov taxta çıxanda, İran 4 Sepəhbudluqdan ibarət olmuşdu: "Şərq Sepəhbudluğu - Xorasan və qonşu torpaqlardan ibarət idi, Qərb (Məqrib) Sepəhbudluğu, Cənub (Nimruz), yəni Yəmən Sepəhbudluğu, Xəzər Sepəhbudluğu, yəni Azərbaycan və qonşu ölkələr" (Təbəri, I/89). Mənbələrdə Xəzər adı altında Azər rəmzinin gizlədilməsi o deməkdir ki, Xəzərlər ölkəsi də bilavasitə Azərbaycandır. İran ərazisində Yəmən Sepəhbudluğunun olması da qədim rəmzlərin bilavasitə Azərbaycanın cənubu ilə bağlılığı deməkdir.

Əl-Kəlbi yazır ki, Cənubi Ərəbistanın əl-Əşar tayfası Yəmənə Bab-El-Mandeb arasında yerləşir [132; 45]. Bab-El-Mandeb qədim Misir mənbələrinə Allahlar yurdu olan Punt ölkəsidir ki, Qədim Misir mətnlərindəki

"Sinuxetin nağılı"nda Puntun sahibəsi Ureret, yəni Arrat/Ararat adlandırılır. Belə çıxır ki, Cənubi Ərəbistanın Əl-Əşar, yəni Aşur/Assur/Azər tayfası İrandakı Yəmən ərazisi ilə Ararat dağının arasında yerləşir.

Digər tərəfdən, Yəmən Sipəhbudluğunun "İran" adlanması o deməkdir ki, Yəmən, yəni "Ya Əman" rəmzi bilavasitə İran/Aranla (ərənlər ölkəsi) bağlıdır. Ümumiyyətlə, Aran/Arian rəmzi qədim yunan yazıçılarının Qafqaz Albaniyasına aid etdikləri rəmzdür ki, İbn Xordadbehə görə, o ərəblərə qədər xəzərlərin olmuşdur. Z. Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" kitabında faktlara istinadən yazır ki, Abbasilər hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl Azərbaycana Rəbiə və Mudar nizarilərini köçürdülər. Azərbaycanın birinci Abbasi hakimi Yəzid ibi Xatəm ül-Mükəlləbi isə yəmənliləri Azərbaycanda elə yerləşdirdi ki, burada nizarilərdən heç kim qalmadı. Daha sonralar: "Xuzeyfə ibn Hazimin yerinə Harun ər-Rəşid Yusif ibn Rəşid əs-Sulamini (Arran hakimi) təyin etdi. Onun da hökmranlığı dövründə nizarilərin sayı xeyli artdı, halbuki, bundan əvvəl burda yəmənlilər çox idi" [133; 163-168].

Mudar rəmzi ilə bağlı qeyd etmək istərdik ki, bu rəmzi farslar Misir rəmzinə aid edirlər. Belə ki, əgər yəhudilər Misiri - Misraim, assuriyalılar Musur adlandırırlarsa, farslar bu ölkəni Mudraya kimi qeyd edirlər [2; 484]. Lakin mudar/mudraya rəmzi qədim Misir Allahı olan Amon-Ra və Mut Allahları (Mut-Ra) ilə bağlıdır. Belə ki, Abu-Odada, Mut - "Göyün böyük sahibəsi, Qermontun, yəni Armantun sahibəsi" adlandırılır [116; 62]. Ay Allahı Xonsunun anası və Amonun arvadı olan Mut - mənbələrdə "analar anası" adlanır və çalağan quşu, ilahə dışı şir kimi də qeyd olunur [6; 368].

Qədim Misirin Mut-Ra ilahəsi mənbələrdə Mitra kimi də yazılır. Araşdırıcılar bildirirlər ki, Mitra rəmzi qədim İran mifologiyasında müqavilə ilə bağlı olan personajdır və eyni zamanda Günəş Allahı obrazında çıxış edir. Mitra haqqında məlumata Avestada rast gəlinir, müqavilə mənasında kosmik qanuna uyğunluq və hətta müqavilənin təcəssümü mənasındadır. Mitranın müqavilə funksiyasına görə, torpağı nizamlayır və onda həyatı təşkil edir. Mitra insanlar arasında sabitliyin və razılığın qarantıdır, ölkəni özbaşınalıqdan və bədbəxtlikdən gözləyir. O insanları birləşdirir, onları öz lazımı yerində yerləşdirir. Mitranın yaxşı və pis, yalan və doğru arasında vasitəçi rolu da vardır. Bu mənada o, mənəviyyət sərhədini təyin edən ila-

hə kimi də çıxış edir. Eyni zamanda Mitra ilə iranlıların Baqa Allahı da bağlıdır. Mitra təkəcə sosial yox, eyni zamanda təbii kosmosun da nizamlayıcısıdır. O, sularla, Günəşlə bağlıdır, o geniş sahələrin sahibi, suları doldurandır. Onun hesabına yağış yağır və bitki aləmi canlanır, o, "həyat verən" və "oğul verəndir" və s. [108]. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, **Mitra ilahəsi Göydəki ruhlar dünyası mənasındadır ki, bu dünya insanla müqavilə ilə bağlanmış və Göydəki kosmik qanunlara uyğunlaşdırılmışdır. İlkin materiyadan təşkil olunmuş bu torpaqda insan ruhları, yerdəki əməllərinə uyğun yerləşdirilirlər və bütün bunlar Mitra ilahəsinin funksiyasına daxildir. Deməli, Mitra obrazı Göydə qərar tutmuş Amon-Ra Allahının ikinci yarısı mənasındadır ki, mənbələrdə onu Pta Allahı kimi də təqdim edirlər.**

Mətnlərdə Mut ilahəsi Mut-Xotep kimi, yeni Mut-Ptax (Ptah) kimi də yazılır və Neftida onun bacısı adlandırılır [18; 637]. Mut eyni zamanda Napatlı Mut adlanır ki, bu da Amon Allahının vətəni olan Napat eli ilə bağlıdır. Neftida da elə Göydəki Napat eli deməkdir. Misirşünas Q. Bruş yazır ki, Şərqdə, Xitlərin böyük şahlığı yeni Mat adı ilə tanınmağa başladı [2; 535]. Belə çıxır ki, digər mənbələrdən **Midiya kimi tanınan Mut/Mat ölkəsi daha əvvəllər Xita, yeni Quti/Kuta/Xuda və s. adlarla adlanmışdır.** Strabonun "Coğrafiyası"sına görə kaduslar, amardlar və s. tayfalar məhz Nifat və Zaqr dağlarına səpələnmişlər (Strabon XI:13/3). **Kadusların Midiya ərazisində yaşadığını nəzərə alsaq, razılaşıraq ki, Nifat dağları da məhz Midiya dağlarıdır.** İordən Nifat dağları ilə bağlı yazır: "Tayfaları müxtəlifliyi ilə bağlı onu müxtəlif adla adlandırırlar. İndus onu burada Lamma, sonra isə Propaniss; parfiyalı - əvvəl Kastr, sonra isə Nifat; suriyalı və erməni - Tavr; skif - Qafqaz və Rifey, sonda isə yenidən Tavr adlandırırlar; bu təpəyə müxtəlif tayfalar bundan başqa da adlar verirlər [134]. Pavel Orosiy (I:2/36) də təsdiq edir ki, Qafqaz çox adlarla adlandırılır. Pompey Mela (I/109) isə yazır: "Buradan qalxan dağlar təpə kimi uzanaraq Rifey dağları ilə birləşirlər; onlar bir tərəfdən Evksinə, Meotidaya və Tanaisə, digər tərəfdən isə - Kaspi dənizinə istiqamətlənmişlər və Keravn, digər yerdə isə Tavr, Mosxi, Amazon, Kaspi, Koraks və Qafqaz adlanırlar: onlar bu və digər xalqlara aid olduqları kimi, bu və digər adlarla da adlanmışlar". **Bir təpənin müxtəlif adlarla adlanması, bu təpənin ilkin təpə rəmzində olması ilə bağlıdır ki,**

məhz bu təpə, qədim mənbələrə görə, dünyanın yaradılması zamanı ilkin okeandan üzə çıxmışdı.

Buradakı Kastr və Mosxi rəmzləri isə mənbələrdə Kostroma və Moskva kimi də yazılır. Biz yuxarıda bununla bağlı qeyd etdik ki, kilsə kanonlarına görə Rus çarının paytaxtı Kostroma şəhəri olmuşdur. Moskva isə Rus alimlərinə görə, mənbələrdə Roma kimi, Moskva çarı isə Bizans imperatoru kimi qeyd olunur. Lakin Moskva çarı mətnlərdə eyni zamanda kainat əhəmiyyətli və bütün pravoslavların çarı kimi, Rus şahlığı isə kainatın proslav imperiyası kimi qeyd olunur. Kainat monarxiyası olan Moskvadakı Kremldə "müqəddəslər müqəddəsi" olan məbədgah tikilmişdir və burada qızdırılaraq döyülmüş təmiz qızıldan Allahın qəbri və çoxlu sayda həvari-mələklərin qızıl heykəlləri düzəldilmişdir. **Rus rəmzinin Arus/Ares/Osiri rəmzləri ilə eyniliyi isə onu deməyə əsas verir ki, burada söhbət qədim Misirin Osiris şahlığından gedir ki, bu şahlıq da Alban dağlarının üstündə yaradılmışdır. Deməli, Osiris/Azər şahlığı, Qafqaz dağlarındakı bir təpənin üstündə yaradılmış ruhlar dünyasıdır və onun müxtəlif adlarla adlanması Allahın, insanların dillərini dəyişdirib dünyaya səpələməsi ilə bağlıdır.** Eyni rəmzlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif mənə vermələri ilə əlaqədar bəzi rəmzlərin açmasına nəzər salaq.

Qafqaz rəmzi - Qaf dağı və Qaz, yəni Oğuz mənasındadır. Buradakı Rifey [RF-Y] rəmzi efir [FR], Ərəf [RRF] və s. rəmzlərlə eynidir. Ərəf rəmzi ərəb dilində "manəə" deməkdir (Quran, 7). Allahın 99 şərəfli adlarından olan Rafi (qaldıran) və Rəuf (çox mehriban) adları da məhz Ərəf/Rifey rəmzləri ilə eyni mənəlidir. Bu rəmzdən arif [RF] sözü, yəni marifə və ya irfan mistik biliyi olan sufi müqəddəsinin rəmzi yaranmışdır ki, o, Allah və onun efirdə gördüyü işlərlə bağlı xüsusi biliyə malikdir. Eyni mənəli Ərraf [RRF] rəmzi, Abulabbas ibn Teymiyyənin sözlərinə görə, "kahinin, nücam elmini, kabbalanı və bu növ işləri bilənin adıdır".

Ərəfə [RF] günü islamda - Qurban bayramının günüdür və o gün qurban vasitəsi ilə iki dünya (dəniz) arasına (efirlə fiziki dünya arasında) sədd çəkilmişdir. Lakin bu rəmz eyni zamanda Fərat/Frat [FRT] çayının adı ilə səsleşir ki, bu da çayın axan efir [FR] kütləsi mənasında, firon Napatlı Amnun bədənindən axması ilə əlaqədardır. Biz yuxarıda yazdıq ki, tək Allahın obrazlarından olan Şiva Allahı, dirilik suyu olan Qanqı Göydən yerə gətirir

və Göydən gələn Qanqın yeri dağıtmaması üçün o bu suyu öz çiyində qəbul edir.

Tövrata görə, Eres-İzrailin sərhədi "misir çayından - böyük Prat çayına qə-dərdir". Bu isə o deməkdir ki, Eres-İzrailin sərhədi kosmik insan olan Atum Allahının, yəni Pir-Atanın (Prat) hakim olduğu ərşin sərhədlərindədir. Herodota (IV/48) görə, İstr - Skifiyada birinci çaydır, ora Skif torpağından axan beş çay tökülür: skiflərdə Porata adlanan çay ellinlərdə Piret [PRT] adlanır: sonra isə Tiarant, Arar, Naparis və Ordess çaylarıdır. Burada İstr, yəni İştər - Allah mənasında olan çayın Piret çayı ilə eyni olması, bu rəmzlərin eyniliyinə işa-rədir. İslamda Fərat [FRT] çay adı İfrit [FRT] rəmzi ilə eyni mənalıdır ki, bu rəmz də ən hiyləgər cin deməkdir (Quran, 27:39). Fərat çay adının ifrit - cin rəmzi ilə eyniliyi, hər ikisinin, ali idrakın rəmzi olan ilkin materiya ilə əlaqəsi məna-sındadır. Belə ki, Fərat çayı, axan ilkin materiya çayıdırsa, ifrit - məhz bu ça-yın, yəni ilkin materiyanın hesabına ən müdrək varlıq olması mənasındadır. Yazdıqlarımızı düzüb ümumi məna vermək istəsək, məlum olar ki, dağ, ma-neə, firon, gizli elm, qurban bayramı, çay, ən müdrək varlıq, İzrail və s. rəmz-ləri bir-biri ilə bağlıdır. Bunların ardıcıl izahı isə bizə qədim Misirin, dünyanın Allah tərəfindən yaradılması rəvayətini verər ki, burada **maq, efin sirlərini dərk edərək, qurban vasitəsi ilə dağın altında rəmzi Göy aləmi yaratmış və ora Göydən ilkin materiyanı çay şəklində gətirmişdir. Bu dağı yaradandan sonra O, oranı iki dünya arasındakı səddə çevirmişdir** və s.

Əvvəlki mövzuya qayıdaraq qeyd edək ki, Qafqaz dağlarını Azərbaycan-lıların Fit, ərəblərin isə Cəbəl əl-Fəth və s. adlandırması məlumdur. Cəbəl rəmzi mənbələrdə Qəbələ (Tövratda Xavila), yəni Göydəki Qaba-El məna-sındadır ki, qədim Misir yazılarında bu rəmz Qeba/Qib və s. formalarda ya-zılır. **Fit rəmzinin Yafət, Qəbələn isə Qeba - Göydəki qədim Misir torpağı mənası onu deməyə əsas verir ki, Napatlı Mutun torpağı məhz indiki Misir ərazisində yox, Qafqaz dağlarındakı Midiya ərazisində olmuşdur.** Fit rəmzi eyni zamanda Prometeyin atası və türklərin əcdadı olan Yafət adı ilə bağlı-dır və qədim Misir yazılarında onu Pta/Ptah, yəni Fət/Fəth kimi də qeyd edirlər. Deməli, yuxarıdakı "mudar nizariləri" deyəndə, Arman (Ra-Amon - F. G. B.) dağlarındakı Mutun, yəni Midiyanın Napat eli nəzərdə tutulmalıdır ki, qədim mənbələrdə Misir rəmzi altında Asar (Assur), yəni Azər rəmzinin

gizlənməsi haqqında artıq yazmışıq. Qədim Misir mətnlərində I Setinin ikinci adı Merneptah ("kim ki Ptahı sevmişdir") olmuşdur ki, bu rəmz Mer-Neptah rəmzində - Mar-Napat-Ağa mənasındadır və Setinin "Napat marlarının ağası" olması deməkdir. Qədim Misirin XIX sülaləsinə aid yazılarda Merneptah əvəzinə Meriamon ("Kim ki Amonu sevir") yazılır ki, bu Amon Allahının marlar nəslinə, yəni Midiyalıların banisi olmasına işarədir [41; 558].

Nizari rəmzi Tövrətdə [8; Çisl.6:2] "nazorey" kimi qeyd olunur və Allah qarşısında öhdəlik mənasındadır. Belə ki, yəhudi yazılarına görə, özünə öhdəlik götürən hər bir adam müəyyən müddət yemir, içki içmir, saqqal saxlayır, qurban kəsir və s. Dilimizdə "nəzir" kimi qalmış bu rəmz, qədimdə əsasən özünü Allaha həsr etmişlərə deyilmişdir. Deməli, nizari rəmzi altında peyğəmbərlər nəslini kimi, Allaha qulluq edən "cəmiyyət" başa düşülməlidir [8; Am.2: 11-12].

Firdovsi özünün "Şahnamə" əsərində xüsusi qeyd edir ki, əgər katuzilər (kadus), xalqdan ayrılıb bilavasitə Allaha sitayişlə məşğul olmalıdırlarsa, nisarılar şaha dayaq, onun ətrafı olan "silah gəzdirən" igidlərdir [37; 32]. Firdovsi nisarıları "silah gəzdirən" adlandırmaqla onların da müqəddəslər nəslini olmasını qeyd etmişdir. Çünki qədim mənbələrdə silah deyəndə bilavasitə "ilahi od" mənasında olan və dilimizdə seyidlərin, pirlərin cəddinin gücü kimi başa düşülən, iranlıların fərn (fərr) adlandırdıqları qeyri-adi "qüvvə" nəzərdə tutulmalıdır ki, onlar söz vasitəsi ilə varlıqlara fiziki təsir etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Pirlər nəslinin bu qeyri-adi xüsusiyyətlərinə görə bəzi mənbələrdə nisar rəmzi şeytanla, iblislə əlaqələndirilir. Belə ki, Təbrizli Arakel, Şah Abbası - "ölkələr talançısı və xristian xalqlarının, Nesar yurdunun qənimini" adlandırır [30; 4]. Burada nesar (ne"sar, yəh.) rəmzi iblis, şeytan yurdu mənasında işlənir.

Yəhudi yazılarına görə, qeyri-adi silah İzrail övladlarına verilmişdir. Ravi Akiva bu haqda yazır: "İzrailin oğulları sevimlidir, çünki onlara "dünyanın yaradıldığı silah" verilmişdir: ən böyük sevgi isə onunla bağlıdır ki, onlar dərk edirlər ki, onlara "dünyanın yaradıldığı silah" verilmişdir" [20; 60, 277]. "Bxaqavad-Gita"nı yazdığına görə, Şivanın həqiqi təbiətini dərk edən Arcuna ondan qeyri-adi "Paşu patastra" (Paşupata - Şivanın epitetlərindən biridir) silahını alır [26; 245]. Hind yazılarında Şivanın silahından başqa İndranın, Bramanın ("brahmaşiras") silahlarından da danışılır. Ermitajın məşhur

papirusu olan "Merikar şahın nəsihəti"ndə isə deyilir: "O (Allah), onlar üçün sehri (magiya) silah kimi yaratdı ki, hadisələrin təsirinə məruz qalmasınlar və eyni zamanda gündüz və gecə yuxu verdi" [136; 67]. Buradan məlum olur ki, seyid və pirlər elə qədim Misirdə silah verilən müqəddəslər nəslidir ki, İzrail (Azər-el) oğulları deyəndə də məhz onlar başa düşülməlidir. Onlara gündüz və gecə yuxu verilməsi isə bu nəslə İlahi yuxu, yəni vəqəə görə bilməmələri ilə bağlıdır. Deməli, ərəb mənbələrində ənsarilər kimi qeyd edilən nisarilər, yəni nizarilər bilavasitə müqəddəslər nəslidir və məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbərin varisinin seçilməsinə zamanı mühacirlər ənsarilərə - "Əmir bizdən, vəzir sizdən" demişlər [36; 44]. Bu isə o deməkdir ki, buradakı mühacirlər - öz həyatını Allaha həsr etmiş kaduslar, yəni müqəddəslər, ənsarilər isə "silah gəzdirən" nisarilərdir. Ənsarilərə müraciət edən Əbu Bəkr deyir: "Biz Məkkəlilər - hökmranlarıq: siz - yalnız bizim müavinlərimizsiniz" [35; 70]. Belə çıxır ki, kaduslar elə məkkəlilərdir ki, hökmranlar və peyğəmbərlər nəslidirlər. Məkkə rəmzi Yardımlı rayonunun Yolocaq kəndinin ərazisində Pir-Məkkə ziyarətgahı adında qalmışdır ki, bu da hökmranlar nəslinin məhz bu ərazilərdə yaşamasına işarədir.

Buxari, Əl-Baranın sözlərinə istinadən yazır ki, peyğəmbər demişdir: "Ənsariləri yalnız iman adamları sevir və yalnız ikiüzlü adam onları sevməz və (buna görə də) Allah yalnız onları sevən adamları sevir, onları sevməyənə Allah da sevmir" [44; 3783]. Digər hədisdə isə bildirilir ki, peyğəmbər ənsarilərə demişdir: "Siz mənim üçün - ən sevimli insanlarsınız". Quranın 110-cu surəsi "Ən-Nəsr" adlanır və kömək mənasındadır ki, buradakı kömək, nisarilərin Allah tərəfindən insanlara olan köməyi və s. mənaldadır.

Lakin kadus, yəni müqəddəslər nəslə seçilmişlər olduğu üçün onlar yəhudi, yəni "Ya-Xuda" nəslə sayılırlar. A. Mets yəhudi cəmiyyətləri haqqında danışarkən yazır ki, "Bağdadda "reş qaluta" - ərəbcə "rə'c əl-cəluta" adlı cəmiyyət var idi ki, onlara hətta müsəlmanlar seyyidün - "bizim ağamız" rütbəsini vermişdilər. Lakin onların sözü yalnız Şərqi Fəratda gücə malik idi. Kairdə isə "sar-xassarim" - "şahzadələr şahzadəsi" cəmiyyəti mövcud idi..." [125; 244]. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, əgər rəmzlərin qarşısında və ya sonunda "Ya" rəmzi varsa bu, qeyd olunan rəmzin müqəddəsə, yəni ilkin materiya ilə əlaqəsi olana aid olması deməkdir.

Qalut rəmzi şüalərin ifrat cərəyanı olan qulat (qali - gel) rəmzidir ki, bunlar gel nəslə sayılır. İslamda ifrat şüalərdən əsasən Abdulla b. Saba qəbul olunmuşdur o, Əlinin ölümünü qəbul etmir və onun gəlişini gözləyirdi. Məhz ifrat cərəyanlarda imamın gizli vəziyyətdə olması və qayıtması (əl-qəib, ər-raca) inamı, onun "peyğəmbər biliyinə" malik olması, onun paklığı, ilahi təcəssümü, zühur etmə və ruhun digərinə keçməsi fikirləri yaranmışdı [36; 55]. Belə çıxır ki, mənbələrdə yəhudi deyəndə, indiki **"yəhudi dilində" danışan və iudaizm dininə qulluq edənlər yox, Əlini Allah simasında təsəvvür edib, onu gözləyən ifrat şüə müsəlmanları nəzərdə tutulmalıdır və biz bu mövzuya qayıdacağıq.**

İslamda nizari deyəndə əsasən ismaililər nəzərdə tutulur ki, müxtəlif dövlətlərdə onlar "əl-batiniyyə", "əs-səbiyyə", "əl-qəramilər" (qərmətilər), "ət-təlimiyyə", "əl-mülhidə" və s. adlarla adlanmışlar. İnama görə, Məhəmməd ibn İsmailin ölümündən sonra o yeddinci - sonuncu imam kimi qayıtmalıdır. Nizarilərin müstəqil dövlətinin paytaxtı isə İrənin Ələmut qalası hesab edilir ki, məhz bu mənada ismaililəri İrənda "qala adamları" adlandırırdılar [45; 158]. Lakin ismaililərin mənbələrdə mələhi, mələhi, əl-mülhid, əl-mələhid və s. adlandırılması o deməkdir ki, ismaili-nizarilər adı altında mələk və Mələküt rəmzləri başa düşülməlidir. Belə çıxır ki, Ələmut (Muta-eli/Midiya) qalası - Göydəki ruhlar dünyasının, yəni mələklər məkanı olan Mələkütün qalasıdır ki, biz bu haqda yazacağıq. İbn Fərabinin və İbn Sinanın yazılarında Mələküt - ilkin ağıl olan "əl-əql əl-əvvəl"ə, yəni ilkin materiyaya uyğundur. **Quranda Mələküt - yerdəki Mülkün hakimiyyətinin əksi, Allahın ali hakimiyyəti, Allahın əmri və ilahi sirlərin əsası mənasındadır (Quran, 6:75, 7:185, 23:88, 36:83).**

XIII əsrin əvvəllərində Yaqut yazır: "Kuhistan hazırkı zamanda Həsən ibn Sabbahın ailəsi olan malahidlərin hakimiyyətindədir" [69; 128]. Kuhistanın malahidlərin hakimiyyətində olması, bu rəmz altında mələklər dünyasının başa düşülməsi deməkdir. Belə çıxır ki, "Kuhistan" rəmzi altında "Haq ölkəsi" başa düşülməlidir ki, Haq rəmzi ilə Kuh rəmzi eyni mənəlidir və biz bu rəmzin açılışına aşağıda qayıdacağıq. Kuhistanın Həsən ibn Sabbahın hakimiyyətində olması o deməkdir ki, Sabbah rəmzi burada Allah rolunda göstərilir. İsmaililərin pul sikkələrinin araşdırmasından belə çıxır ki, Həsən ibn Sabbah özünü yalnız imamın müavini saymış və onun adından hərəkət

etmişdir. Yazılanlara görə, Həsən ibn Sabbah ölümündən əvvəl öz Ələmut dövlətini öz xələfinə o vaxta qədər tapşırılmışdır ki, "imam öz dövlətinin başına keçəcək". İmam isə irqin fəxri olan Nizardır, hansı ki, deyilənə görə sağdır, lakin onu heç kim görə bilməz. O həmişə əbədi yaşayır və şahlıq edir [69; 165, 166, 59]. Burada imam deyəndə təbii ki, axirətdə gəlməli olan Mehdi nəzərdə tutulur. Başqa bir nizari rəvayətinə görə, birinci "gizli imam" Nizarın nəvəsi olmuşdur ki, atasının və babasının Misirdə zindanda ölümündən sonra yetim qalmışdır. Onu nizarilər xilas etmiş, Ələmut qalasına aparmışlar, orada onu Həsən-i Sabbah gizlində tərbiyə etmiş və heç kimə göstərməmişdir [45; 159]. Ələmut rəmzinin Muta eli, yəni Midiya mənasında olması o deməkdir ki, burada həqiqətən də söhbət ruhlar dünyasından gedir və biz aşağıda Muta rəmzinin açması üzərində geniş dayanacağıq.

Lakin Nizarın əbədi yaşayıb şahlıq etməsi, onun Allah rolunda olması mənasındadır ki, qədim Misir yazılarında bu rəmzlər bilavasitə Misir Allahlarına şamil edilir. Belə çıxır ki, Nizar deyəndə qədim Misirdə dirilik suyu, İlahi od və s. mənalarda olan Oziri/Osiris Allahı başa düşülməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz mətnlərin birində Osiris Nunun - "mən Sebek Allahı kimi diriləcəyəm" deyimindən isə belə çıxır ki, mənbələrdə Sabbah deyəndə məhz qədim Misirin Sebek Allahı başa düşülməlidir. Osiris Allahının mənbələrində "ölüb-dirilən Osiris" adlanması, Sebek Allahının da bu mənada dirilməsi, onun Osiris Allahının obrazında olması deməkdir.

Mənbələrdə Sebek Allahının Baxaunun, yəni subasma torpağı olan Misirin hökmdarı adlanması və çox simaları olan Allah kimi qeyd olunması onu deməyə əsas verir ki, Sebek, yəni Sabbah rəmzi bilavasitə Amon Allahının obrazlarındandır. Buradakı Baxau rəmzi "VII əsr Erməni coğrafiyası"nda Kambeçan, Şake ərazisi ilə yanaşı Bex ərazisi kimi çəkilirsə, islamda bu rəmz Bəkkə, yəni Məkkə kimi qalmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, "Piramida mətnləri"ndə Sebek Herakleopolun Şimalının baş Allahı və qədim Neyt (Nut) İlahəsinin oğlu sayılır və onun əsas funksiyası, su şahlığını idarə etməsi, yeri bərəkətlə təmin etməsidir. Sebek-Ra dünyanı idarə edir və firon kimi o da "Enneadanın sahibidir". Fayumda Sebek Demiurq sayılır, ona Ra Allahının epitetlərinin xüsusiyyətləri aid edilir və hesab olunur ki, Sebek ölənlərin ruhlarının o dünyada qayğısına qa-

lır. Karnak sütununun mətnində Sobexotepin, yəni Sebek-Ptah Allahının "Ra-nın cismindən olan oğlu, əbədi ömür verilmiş və iki torpağın taxtının hökmranı" adlanması o deməkdir ki, o eyni zamanda Mehдинin obrazıdır. Buradan isə belə nəticə çıxarmaq olar ki, Həsən ibn Sabbah obrazı da həm Amon Allahı və həm də axirətdə gələcək Mehdi ilə bağlıdır.

Erməni tarixçisi Kirakos Qandzaketsi də ismaililəri, yəni mühlidləri - ölüm mələyinin nəslini kimi (Əzrail) kimi təqdim edir ki, onlar Allahın ölüm haqqında verdiyi əmrləri çox dəqiqliklə yerinə yetirirlər: "Onlar, müxtəlif geyimdə bir yerdən digər yerə o vaxta qədər uzun müddət dolaşırlar ki, onlara göstərilən insanı öldürsünlər. Buna görə də bütün şahzadələr və şahlar onlardan qorxurlar və onlar vergi verirlər. Onlar öz şahzadələrinin əmrlərini həddindən artıq dəqiqliklə yerinə yetirirlər və hətta bəzi hallarda öz canlarını da qurban verirlər" [69; 207].

Əhdi-Cədidə nizari rəmzi eyni zamanda İsa peyğəmbərə [8; İn.19:19] də şamil olunur və onun Nazaretin Qaliley şəhərindən olması qeyd olunur. Qaliley şəhəri - Qolelu/Xulul kimi tanınan "Xəlil xanə"sidir ki, Əhdi-Cədidə bu "Qalileyin Kanası" (Kana Qalileyski) adlandırılır və İsa peyğəmbərin suyu şərabə çevirdiyi yer kimi göstərilir [8; İn.2:1, 4:46-54 və s.]. Xanə rəmzi ümumiyyətlə, yer, ev, şahlıq və s. deməkdir. Əgər İslamda Xəlil xanəsi peyğəmbərlər nəslinə, o cümlədən Məhəmməd peyğəmbərə aid edilirsə, Əhdi-Cədidə bu rənz bütün yəhudi peyğəmbərlərinə aiddir. Hədislərdə Məhəmməd peyğəmbərin Xəlil adlanması hamıya məlumdur. Belə çıxır ki, M. Xorenatsinin qeyd etdiyi kimi, həqiqətən də **bütün qədim yazılar yalnız bir nəslə - bilavasitə Allahla bağlı olan yəhudilər nəslinə aiddir**. Buxarinin hədislərinin birində peyğəmbər deyir: "Bu dünyada və əbədi dünyada mən Məryəm oğlu İsayə yaxınam. Peyğəmbərlər - (atadan bir olan) qardaşdırlar: anaları ayırıdır, dinləri də birdir" [44; 3443]. Belə çıxır ki, **ərəb olan Məhəmməd peyğəmbər yəhudi olan İbrahim, Musa, İsa və s. peyğəmbərlə qardaşdır və onların dinləri də birdir**. Həqiqətən də **ərəb [RB] rəmzi, yəhudi mənasını verən əvrə/ibri/ibrani [VR/BR=RB/RBN] və s. rəmzlərlə eyni mənalıdır və "Ba - Ra", yəni "Ra Güneşi ilə birləşmiş Ba (Ban) ruhu" deməkdir**. Allahın 99 şərəfli adlarından olan Bari (dünyanın yaradıcısı, banisi), Bərr (ehsan eləyən), Varis rəmzləri də məhz bu mənədadır.

Yuxarıda yazdıqlarımızdan belə çıxır ki, "Şərqi ərəbi" rəmzi bu ərəblərin bilavasitə Göydəki ruhlar dünyasından gəlmələri mənasındadır. Əl-Kufi "Kitab əl-fütuh" əsərində yazır: "Salman ibn Rəbiyyə və İran əhalisindən onunla gələn Ermənistanı daxil oldular. Yerli əhali bir-birinə deyirdi ki, üstümüzə gələn tayfa deyilənə görə, guya Göylərdən enmişdir və guya bu adamlar ölmürlər və silah onlara heç bir xətər yetirmir" [137; 59]. Bu o deməkdir ki, "ərəb" rəmzi adi rəmz yox, Göydən gələn, yəni Allah - Rəbb mənasında işlənən rəmzdür. Əgər biz qədim yazılara nəzər salsaq görərik ki, qədim mənbələrdə də Göydən yerə enmiş tayfa haqqında məlumatlar verilir. Belə ki, A. Oppenxeymin yazdığına görə Mesopotamiyanın məşhur çarlar (şahlar) siyahısı, yəni kutilər sülaləsinin hakimiyyəti mifik dövrlərdən, yəni "çar hakimiyyəti"nin "Göydən yerə" endiyi dövrlərdən başlanır" [39; 146]. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi isə, çar hakimiyyəti daşqının baş verdiyi zamanda olmuşdur. Deməli, **ərəb deyəndə, qədim mənbələrdə Amon Allahının daşqın yaradandan sonra ilahi qüdrətə malik olmuş və Allahlar nəslə sayılan kutilər (xudalar) nəzərdə tutulmalıdır.**

Mənbələrdə kuti/quti tayfalarını "Umman-Manda" adlandıraraq, onların "dəniz xalqı" olması xüsusi qeyd edilir. Keniq də Umman-Manda tayfasına fantastik dəniz xalqı kimi baxır [31; 79]. Quti, Umman-Manda və Midiya tayfalarının mənbələrdə bir-birlərini əvəz etmələri, onların eyni tayfa olduğuna işarədir.

Qədim Misir mifologiyasında quti [QT] rəmzi İxet [XT] kimi qeyd olunur və o Göy ilahəsi, Günəş doğan Göy inəyi kimi göstərilir və Xator, Nut və s. ilahələrlə eyniləşdirilir. İxet/xet rəmzi, Misir mətnlərinə görə, fiziki bədən (xat) mənasındadır ki, parçalanır və onu mumiyalaşdırmaq mümkündür. Xat rəmzindəki Ka- (Xu) rəmzi insanın nüsxəsi hesab edilir və şəxsiyyət formasındadır, öz zahiri görünüşü, insani keyfiyyəti var və insanla qəbirdə bir yerdə olur və istədiyi zaman ondan ayrılı bilir istədiyi yerə gedə bilir və istənilən cildə girə bilir [18; 216]. Bu rəmzi başa düşmək üçün qədim Misirin "Ölümlər kitabı"na nəzər salmaq. Orada yazılana görə, ölənlər Allahdan xahiş edir ki, O ona ürəkdəki (Ba) ruhu və mənəvi ruhu (Xu) saxlamaqda kömək etsin, belə ki, Ba insanın material bədənini ilə (xat), xu isə mənəvi bədənə (sax) birləşir. Ruhların birləşməsi isə İunu (Geliopol) şəhərində baş verir [18; 274].

Biz yuxarıda yazdıq ki, sufilərdə ürək - "Allahın mövcudluğu" olan hissədir ki, məhz burada İlahi mahiyyət maddi mahiyyətdə təcəssüm etmişdir. Qədim mənbələrdə İlahi mahiyyət Xu, Ka və s. rəmzlərlə qeyd olunur. Bu o ruhdur ki, Allah onu ilkin materiya ilə bağlamışdır. Yəni bu ruh elə Prometeyin gətirdiyi İlahi oddur. Ba ruhu isə insanın yaddaşı, ömrü boyu yığdığı informasiyadır ki, öləndən sonra da onun yaddaşında qalır. Deməli, baxu/baka/bəqa, yəni bəg rəmzi insan yaddaşının İlahi mahiyyətlə - Allahla birləşməsi deməkdir. İslamda Allahın 99 şərəfli adlarından birinin də Baqi (əbədiyyət) olması, Allahın - ilk bəg səviyyəsinə qalxmış insan olması deməkdir.

Digər tərəfdən, mətnlərdə ab - ürək, xat isə ürəyin yerləşdiyi ərazi, yəni ürəkətrafi çanta mənasında da tərcümə edilmişdir [18; 408]. Ab rəminin ürək mənası verməsi Ba - ruhunun məhz ürəkdə yerləşməsi mənasındadır. Buradakı xat rəmzi isə daha dəqiq ifadə etsək - Xu İlahi mahiyyəti saxlayan qab, varlıq mənasındadır. Buna görə də mənbələrdə xat/xuda, yəni Allah rəmzi həm İlahi mahiyyəti özündə gəzdirən müqəddəslərə və həm də yerdən Göyə qədər ucalmış kosmik insan olan Adəmə aid edilir. Məhz bu səbəbdən Göydəki ruhlar dünyası Xator adlanır. Xator eyni zamanda "Qor Allahının evi" kimi tərcümə edilir. Mətnlərin birində deyilir: "Və Ra - Bexdetli Qora dedi: "Bu düşmənlər çay yuxarı Setet ölkəsinə - sütun evi olan Xat tərəfə üzdülər, və onlar çay yuxarı Şərqə tərəf Txalt (və ya Txart) ölkəsinə, onların bataqlıq vilayəti tərəfə üzdülər" [18; 101]. Burada Xat-ın sütun evi olması, ruhlar dünyasının - Göyü saxlayan sütun kimi təsəvvür olunması ilə bağlıdır. Biz aşağıda Xator, sax, sütun və s rəmzlərin açmasını verəcəyik. Belə çıxır ki, xat/xuda/quti deyəndə həm özündə İlahi mahiyyət daşıyan müqəddəslər və həm də Göydəki Allah nəzərdə tutulmalıdır.

Tunqus mifologiyasına görə, ölüm şahlığı olan Buni-yə yolu ilk açan Xadau adlı və ya onun oğlu ilk ölmüş olur. Yerdə deşik açaraq o, qocalmış insanların yerdə artmasının qarşısını alır və insan ruhunun normal dövr etməsi üçün şərait yaradır. Ölənlərin ruhunu Buniyə - şaman və ya şamanların köməkçi ruhları aparır. Bunidə ölmüş insanların ruhları yerdəki həyat kimi həyat sürürlər. Bu isə o deməkdir ki, Buni (Ban-eli/Alban - F. G. B.) elə Allahın Ba ruhunun ölkəsidir və ora yol açan Xadau isə Xuda, yəni tək Allah olan Amondur.

Ba rəmzi Azərbaycan və bir çox türk dillərində insan toplusu mənasında Oba kimi qalmışdır. Tatarlarda, uyuqlarda, əski özbəklərdə (cığatay) "oba" - keçə çadıra və belə çadırdə yaşayanlara deyilir. Azərbaycanlılar sürünün məhsulunu saxlandığı yeri də "oba" adlandırırlar. V. V. Radlov yazır ki, "oba"-nın qırğız, saqay və başqa türk xalqlarının dillərində daş-qalaq, daş yığını, taya, tökmə qurqan, təpə anlamından başqa, Saqaylar qəbirüstü daşa da "oba" deyirlər [91; 154, 155]. S. Saba Orbeliani bildirir ki "Oba - uluları yurd saldığı yerə deyilir". Gürcü dilinin izahlı lüğətində isə deyilir: "Oba - dini bayram, dini bayramda keçirilən şənlikdir. Gürcü lüğətinin ikinci anlamında Oba - "köçəri monqol və türklərin yaşadığı yer" adlandırılır [91; 231]. Əgər biz nəzərə alsaq ki, uluların yurd saldığı yer deyəndə, onların Göydəki eli başa düşülməlidir, razılaşırıq ki, Ba ruhları Göy çadırında məskən salanlara deyilir. Obanın daş-qalaq, qurqan, təpə anlamı da bilavasitə bu Göy çadırının yaradıldığı yerlə bağlıdır və biz bu rəmzlərin açmalarını verəcəyik.

Yakut mifologiyasında Kut - qeyri-adi həyat gücü, həyat başlanğıcıdır. Koreya mifologiyasında isə Kut - qamlama, şamanlıq mərasiminin ümumi adıdır. **Quti adı eyni zamanda İzrailin Qad adlı boyudur və onların nümayəndələri Qalaadda yaşamışlar.** Qərbi semit mifologiyasında Qad, Qadda rəmzi xoşbəxtlik və bəxt Allahı sayılır. Qadda rəmzi ilə bağlı olan Arma-Qeddon rəmzi isə xristian mifologiyasında dünyanın axırında baş verəcək müharibənin torpağıdır. Əhdi-Ətiqə görə, Kuta [8; 4Çar.17:24-30] ölkəsinin əhalisini, Assur şahı Salmanasar Babilistana köçürmüşdür. İosif Flaviy isə hesab edir ki, Kita ərazisi Fars ölkəsində yerləşir. Qədim rəvayətlərdə kutilər kosseylərlə eyniləşdirilirlər. D. Rol, kosseylər haqqında yazanda qeyd edir ki, "viktorian dövrünün alimləri, təkcə Aras/Araks çayını Qixonla eyniləşdirmirdilər və eyni zamanda bildirirdilər ki, qədim dövr coğraf-sahidlərinə görə, Midiya ilə Kaspi dənizi arasında olan Kosseyə antik torpağı Əhdi-Ətiqdəki Qixon çayının axdığı Kuş torpağı ilə eyniləşdirilə bilər. Kuşu çox ehtimal ki, e. ə. II minillikdə Cənubi Mesopotamiyaya daxil olmuş, dağ əhli olan və kassit Babilistanında beş əsrdən çox hökmranlıq edən kassitlərin torpağı ilə eyniləşdirmək lazımdır" [99; 68]. B. A. Turayev yazır ki, "Assarxadon özünü "Musurun (aşağı Misir), Patrosun (yuxarı Misir) və Kuşun (Napat şahlığı) şahı adlandırırdı" [138; 123]. Bu isə o deməkdir ki, **Kuş tor-**

pağı elə Napat, yəni Napatlı Amonun vətəni olan Midiya torpağıdır. Mənbələrə görə Kuş ərazisində "Bek" və "Teri" qalaları olmuşdur ki, bu da Xuda Amonun vətəninin Adər/Azər bəglərinin eli olması deməkdir [220; 78].

Babil tarixçisi Berossa görə, kutilərin 21 şah sülaləsi midiyalıdır və onların içində Zərdüşt də var. Panodora görə, midiyalı Zoroastr (Zərdüşt) yeni kosmik eranın səbəbkarıdır [31; 36, 39]. Qədim məlumatlara görə, Zərdüştün vətəni "dünya çayı"ndan o yandadır ki, yunanlar bu çayı ya dəniz, ya da okean adlandırırdılar. Əflatunun (psevdo) "Birinci Alkiviad"ı ilə əlaqədar şərhçilər yazırlar: "Deyirlər ki, Zərdüşt Əflatundan 6000 il böyükdür... deyilənə görə, guya o ellindir və guya o böyük dəniz vasitəsi ilə materikə keçmişdir" [31; 377]. Bu isə onu bildirir ki, **Zərdüşt ilkin materiyanı - ilkin suları, yəni işıq dənizi olan ümman deryasına köçmüşdür və orada yaşayır**. Biz yuxarıda qeyd etdik ki, ilkin materiyanı yeganə "keçən" - "doğmamış, doğulmamış" Əman Allahıdır. O özünü ilkin materiyanın toxumu Auseres, yəni Osiris/Oziri adlandıraraq, bu toxumu inkişaf etdirib dünya ağacına, yəni ruhlar dünyasına çevirmişdir. Nəticə etibarilə bu, **Zərdüşt obrazının elə Oziri Allahının obrazı olması mənasındadır**. Göydən gəlmiş ərəb-kutilərin mənbələrdə fantastik "dəniz xalqı", yəni "Umman-Manda" adlandırılması, təbii ki, bu xalqın ilkin materiya - ümman dənizi və qədim Misirin Amon-/Ammon Allahının adı ilə əlaqəsi deməkdir. Umman-Manda sözündəki Manda [MN-D] rəmzi, İmanın köklərinin və təməlinin mənasını bildirən Aməntü [MN-T] rəmzi ilə, yəni Amon-Ata rəmzi ilə eynidir.

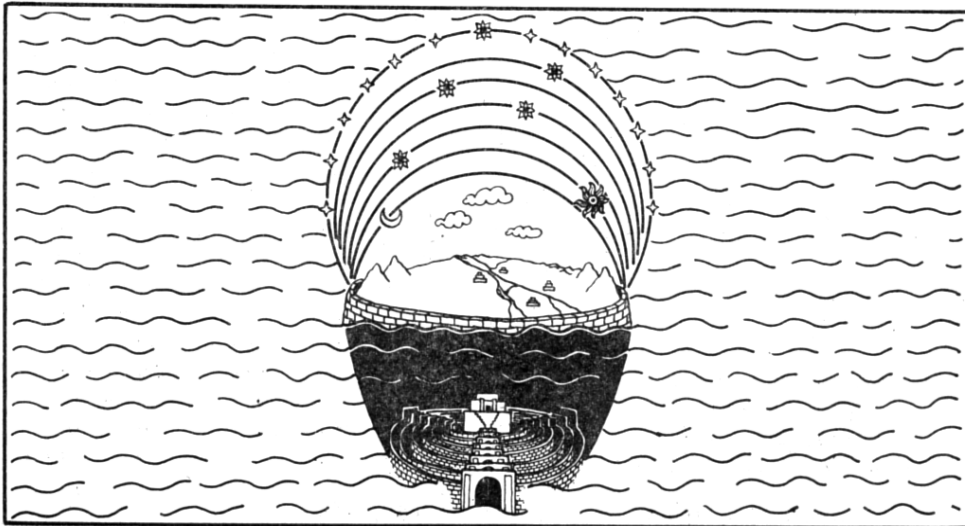
M. Boys qeyd edir ki, mənbələrdə Zərdüşt peyğəmbər özünü vaedemna (hərfi mənası "hali olan kəs") "hali olan, ilahinin ruhlandırdığı müdrikiyə malik olan" kimi təsvir edir [13; 27]. Zərdüştün özünü vaedemna [VD-MN] rəmzi ilə adlandırması onun Bodi-Əman [BD-MN], yəni "kamilliyə çatmış Amon Allahı" olması mənasındadır. Zərdüşt özünü həm də "mantran", yəni mantra yazan kimi adlandırır ki, mantra rəmzi də Əman-Atra, yəni Adər Amon mənasında Amonun Allah olması deməkdir. Kiçik Avestada o ruhənilər üçün ümumi ad olan - "ataurvan" (yəni ruh yaradıcısı, ruhlar atası) adlandırılır. "Ataurvan" rəmzi də "Taur-van" mənasında "Ba ruhlu Allah" fikrini ifadə edir. "Qata"larda Zərdüşt peyğəmbər özünü "zaotara", yəni "tam hüquqlu ruhani" kimi qeyd edir ki, Zaotar rəmzi İstar/İştər mənasında "issi

Adər", yəni Adər ruhu fikrini ifadə edir. Zərdüş, mətnlərdə dinin yeganə yaradıcısı, eyni zamanda həm ruhani və həm də peyğəmbər kimi təqdim edilir və bu da onun məhz Amon Allahının obrazında olması deməkdir və s.

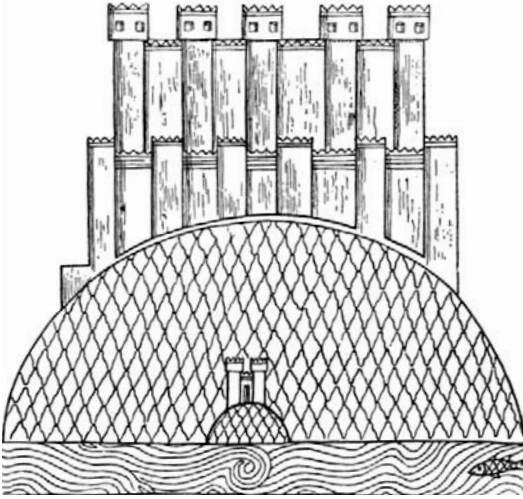
Qeyd etdiyimiz kimi, Ümman rəmzi "Kitabi - Dədə Qorqud"da "Əmman dənizi" şəklində verilmişdir və burada üzgüçülər "Tanrı mənəm" deyə qışqırırlar. Deməli, "Dəniz xalqı" deyəndə, Ümman dənizindəki kuti, yəni bizim Xuda, ingilislərin isə Qad adlandırdıqları Allahların yaşadığı məkan - ruhlar dünyası nəzərdə tutulmalıdır.

"Kitabi - Dədə Qorqud"da Ümman dənizində yaşayan müqəddəslər "xud möminlər" [XD-MMN] adlanır ki, bu rəmzi "kuti ümman" [KT-MMN] ("Əmmanın xuda xalqı") kimi də oxumaq olar. Quranın qırxıncı surəsi "əl-Mumin", yəni "mömin" adlanır və beş dəfə çəkilir ki, burada Allahın ləqəbi və imanın daxili mənəvi aspektləri mənasındadır (Quran, 20:77, 24:3 və s.). Mömin rəmzinin, ən ali səviyyəyə aid edilməsi və bu rənz altında nəzərdə tutulana Ədn/Edem cənnətinin verilməsi - Ümman dənizinin və Ədn cənnətinin axirətdə gəlməli olan Mehdiyə verilməsi mənasındadır.

Bildirmək istədik ki, Qorqud Atanın öz adı - Qor Xuda, yəni qədim Misirin Qor Allahı deməkdir. XIX əsrin alman yazıçısı Georq Ebers Misir həyatını təsvir edən "Uarda" əsərində də Qor Allahının adını Qorqud kimi qeyd etmişdir [68; 145]. Belə çıxır ki, mənbələrdə "Şərqin ərəbi" ölkəsi deyəndə

Göy okeanında ruhlar dünyası (şumerlərə görə) [83; 279]

İlkin sulara yaradılmış Midiya (Ələmut) qalası
[31; 168]

Rəbb, yeni Xuda/Kuti nəslinin işıq okeanında yaratdıqları ruhlar dünyası başa düşülməlidir.

Qədim müəlliflərin əksəriyyəti okeanı, yeni Ümman/Əmman dənizini Xəzər dənizinin yanında yerləşdirir. Rodoslu Appolloniy (e. ə. III əsr) yazır: "Okean yanında Kaspi dənizi, onun ərazisində isə pars-larla qonşu olan Kaspi xalqı yaşayır" [139; 279]. Artemidor Efesskinin (e. ə. II-I əsr) ("Qısaldılmış coğrafiya") əsərində də qeyd olunur ki,

Kaspi dənizi "okeanın yanında yerləşir və onun sahillərində kaspi xalqı yaşayır" [139; 292]. Hələ e. ə. II minilliyin əvvəlindəki inama görə, Yer okeanın üstündə durur və orada Allahlar yaşayan yeddi Göylü adalar var. Bu səhnəni təsəvvür etmək üçün qədim Midiya və Assuriya qalalarının şəkillərinə baxmaq kifayətdir. Müxtəlif rəsmlərdə Midiya qalası, içində balıqlar üzən dünya suları üzərində, yaxud Midiya qalalarının ətrafı dünya suları (Dur-Şarukkindən olan Assuriya relyefi, e. ə. VII əsrin sonu) və s. kimi təsvir edilmişdir.

Esxilə görə, Okean, Qafqaz dağlarına qandallanmış Prometeyin, yeni pir-Madayın (firon Midiya) atası Yafətin qardaşdır. Mifologiyaya görə, Medeya, yeni Midiya, Kolxida (Gel-Xuda/Kuti - F. G. B.) şahı Eetanın və Geliosun nəvəsi olan okeanid İdanın qızıdır. "VII əsr Erməni coğrafiyası"nda isə "Qelakuni dənizlə birgə" ifadəsi var ki, burada dəniz deyəndə okean nəzərdə tutulur [50; 167]. Belə çıxır ki, **ilkin sular məhz Gelaküni, yeni mənbələrdə Sisakan-Sünik kimi qeyd olunan Gelarküni ilə bağlıdır**. Mifologiyada Medeya, Arqoliddə yer adıdır ki, buradakı Arqolid [R-QL-D] rəmzi Qelar-Ata [QL-R-T] mənasındadır. Bu isə o deməkdir ki, **Midiya şahlığı da okean rəmzi kimi Gelarküni ərazisi ilə bağlıdır və s.**

Məlumdur ki, ərəblər Şərqin Ərəbistanı ölkəsini "Cəzirət əl-Ərəb", "Əl Cəzirə" adlandırırlar. Əl-Cəzirə deyəndə, orta əsrlərdə Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazi, yeni Mesopotamiya başa düşülür. Əl-Bakuvi yazır ki,

"Əl-Cəzirə - Diyar Bəkr və Diyar Rəbiənin daxil olduğu ölkədir... Onun baş şəhəri Muasil: [orada eyni zamanda] Xarran və Cəzirət [şəhəri var]..." [121; 62b]. Cəzirənin baş şəhəri isə daşdan tikilmiş möhkəm şəhər olan Amiddir. Lakin Amid rəmzi eyni zamanda Midiyadır və mənbələrdəki əl-Cəzirə, yuxarı Mesopotamiyanın Diyar Rəbiə, Diyar Bəkr və Diyar Mudar əraziləridir ki, öz adlarını bura köçürülmüş ərəb tayfaları sayılan rəbiə, bəkr və mudar adlarından götürmüşdür.

Azərbaycan tarixindən məlumdur ki, xəzərlərin bura axını zamanı, Azərbaycan, Ermənistan və Cəzirənin hakimi Sarvan ibn Mühəmməd olmuşdur. Mənbələrdə Azərbaycan, Ermənistandan sonra Arran əvəzinə Cəzirənin bu ərazidə qeyd olunması və xəritədə də Qarabağın cənub tərəfindəki düzəngənin Cəzirə, yəni "ada" adlanması onu göstərir ki, qədim mənbələrdəki rəmlər düzgün izah olunmamışdır. **Cəzirənin, yeni adanın baş şəhərinin Amid, yeni Midiya adlanması onu göstərir ki, buradakı "ada" rəmzi, işıq dənizindəki ada olan "Ələmut qalası" mənasındadır və onun yolu da Gelarkünidəndir.**

Sufizmdə Cəzir-ət rəmzi "Xızır/Xəzər Ata" mənasını verir. Çünki ərəblərin işlətdiyi "C" rəmzi öz mənasını qədim dilçilikdəki "G", "X" və s. rəmlərindən götürür. Mifologiyadan bilirik ki, Xızır (ərəblərdə Xıdır), dirilik suyu içib ölümsüzlük qazanmışdır. O adada yaşayır, Göydə uçur və həmişə də səyahətdədir. Xıdır rəmzi haqda Firuzabadi yazır: "Xıdır Əbül-Abbas ən-Nəbi Əleyhissəlam həzrətləridir. Deyirlər ki, adı Əhməd və yaxud Bilya (Vilayə - F. G. B.) idi. Gəzdiyi yerlər yaşıllıq olmuşdur. Elə buna görə də Xıdır ləqəbini almışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti indi də onun diri olmasına işarə edirlər" [68; 127]. Deməli, "Cəzirət ül-Ərəb" rəmzi eyni zamanda "Allahların ölümsüzlük ölkəsi" mənasını verir. D. Röl yazır: "Musanın iki dənizin qovuşduğu yerə səyahət etməkdə məqsədi, Allahdan ölümsüzlük vergisi almış, sirlə müqəddəs kişi - Əl-Xədrə (ərəb. "yaşıl") görüşmək idi. Əl-Xədrə, iki dənizin qovuşduğu yerdə, "həyat sirləri fəvvarəsi"ndə rast gəlmək olar" [99; 260]. Deməli, əl-Xədr - Xıdır rəmzi dirilik suyu, yəni Zənzəm suyu ilə də bağlıdır. Buxari, Xıdır haqqında peyğəmbərin fikrini yazaraq bildirir ki, "Əl-Xədir ("yaşıl" deməkdir) adı ona görə verilib ki, o, ağ torpağa oturanda, ağ torpaq onun arxa tərəfində yaşllaşdı" [44; 3402]. Biz yuxarıda yazdıq ki, mənbələrdə ağ deyəndə ağ işıq nəzərdə tutulur ki, ağ işığın

Miniatür. Əl-Xidr

yaşıllaşması, Göydə yaşıl rəmzli ruhlar dünyasının yaradılması başa düşülməlidir. Əgər nəzərə alsaq ki, Xədir, yəni Qadir rəmzi Allahın 99 şərəfli adlarından biridir, razılaşırıq ki, burada söhbət Göydə ruhlar dünyasının yaradılmasından gedir.

A.Korben yaşıl rəng haqqında yazır: "İran dünyasının ən Şərq kənarında, Transoksianda, Nəcməddin Kobra (ad rus dilindən tərcümədir - F. G. B.) Orta Asiya sufiliyinin meditasiya təcrübəsinə dönməsinə kömək etmişdir. Bu təcrübədə işıq fenomeninə xüsusi əhəmiyyət verilirdi ki, onun xromatik rəngi Yaşıl Işığın xüsusi rolu və əhəmiyyətini açıqlayır. Bu

kontekstdə yenidən Kamil təbiət obrazı əmələ gəlir ki, onun da simasını N. Kobra "Göy Şahidi", "şəxsi mənəvi Rəhbər", "Sirr Günəşi", "Ürək Günəşi", "Ali dərkətmə Günəşi", "Ruh Günəşi" kimi qeyd edir. Özünün bütün ardıcıl təzahürlərində (zoroastr, manixey, germetikə və sufizm) bu Sima bizə eyni bir istiqaməti: Şimaldan saçan işığın - başqa varlıq dünyasının qapısı olmasını, özünün xüsusi işığını saçan kənar Şimalın sarayları göstərir. Mistik Şərq, İlkin Şərq - özünün əbədi ayrılıqda donmuş, varlıqların immaterial maddiliyinin şölənənən saraylarına yönələn mənəvi (ruhi) yüksəlişin istiqamət nöqtəsi, Göy qütbüdür. Bu vilayət xəritələrdə qeyd edilməmişdir: bu, Yima cənnəti, işıq Torpağı, Terra lucida, Xirkalanın Göy dünyasıdır. Bunlara gedən yol "visio smaragdina" şöləsi ilə, Nəcməddin Kobra və onun məktəbinin müəyyən kateqoriya vizionerlərinin dərk etməsinə (baxışına) xarakterik olan yaşıl işığın şəfaqləri ilə işıqlanmışdır" [118]. A. Korbenin bu sitatından açıq görünür ki, o burada ruhlar dünyasından, onun yarandığı Amon Allahının ürə-

yindən və formalaşdığı Kamil İnsan obrazından danışır. N. Kobranın "şəxsi mənəvi Rəhbər", "Sirr Günəşi", "Ürək Günəşi", "Ali dərkətmə Günəşi", "Ruh Günəşi" rəmzləri ilə eyni zamanda "Göy Şahidi" rəmzini qeyd etməsi o deməkdir ki, bu rəmzlər Amon Allahına yox, onun yaratdığı ruhlar dünyasının əksi olan və axirətdə Kamil İnsan simasında Göyləri tutacaq Mehdi obrazına aiddir. Biz aşağıda şahid rəmzi haqqında yazacağıq. Deməli, yaşıl rəng bütün varlıqlara həyat verən ruhlar dünyasının rəngi mənasındadır.

Digər tərəfdən, Xıdır rəmzi mənbələrdə Xadramaut vadisi kimi qeyd olunur ki, yuxarıda yazılanlara görə, bura cəhənnəm mənasındadır. Xişam ibn əl-Kəlbinin "Bütlər haqqında kitab"ına görə, Əl-Axqaf dağının Xadramaut vadisində Ad tayfasının Xud peyğəmbəri yaşayırdı. Əl-Kəlbinin fikrincə, möminlərin ruhları Əl-Cəbiyədə - Suriyada, çoxallahlıların ruhları isə - Xadramaut vadisində yerləşən Tina kəndinin yanındakı Baraxutda yaşayırlar [132; 34, 48]. Mətnlərə görə, Xadramaut, Xazramut - Ərəbistanın cənub tərəfində vilayətdir və VII əsrin birinci yarısında ərəblər bu ölkəyə gələndən sonra burada ərəb dili və İslam yayıldı.

Xadramaut rəmzi Xıdır-Midiya deməkdir ki, bu da öz növbəsində Misir Allahı olan Xator-Maat anlamındadır. Strabon Xıdır rəmzini pir rəmzi ilə eyniləşdirərək bildirir ki, Paraxoatra dağı Xəzər dənizinin üstündə yerləşir (Strabon, XI: 14/1). Paraxoatra rəmzi Pir-Xator, yəni firon Xator kimi açıqlanır. Qədim Misirdə Xator Allahı həyat ağacı ilə assosiasiya olunaraq məhsuldarlıq rəmzi sayılır. Eyni zamanda o ikibaşlı sütunla eyniləşdirilir (Herakl sütunları - F. G. B.). Digər tərəfdən, Xadra [XDR] rəmzi Qader [QDR] [8; Bıt.35:21] rəmzi ilə eynidir ki, bu söz Əhdi-Ətiqədə qala və şah şəhəri deməkdir [8; Nav.12:13]. İslamda eyni mənalı Qədir sözü "qüdrət sahibi" mənasını daşıyır və Allaha aid edilir.

Əl-Ərəbi Xıdır/Xadar rəmzinə çox mənə verməmişdir ki, bunun əsası qadın mənasında olan "hazırlayan" (Xadarat) deməkdir. Lakin buradakı yaradılışı hazırlayan qadın obrazı, Allahın ilkin yaradılışındakı qadın obrazından fərqlidir. Çünki bu yaranış axirətlə bağlı olduğu üçün burada ilkin yaranışın yerinə gələn ruhlar dünyasından danışılır.

Ərəbi yazır: "İstənilən adam öz təkəkküründə elə şeylər yaradır ki, ondan kənarında mövcud deyildir, şeylərin ümumi vəziyyəti belədir. Bilən isə enerji

ilə elə şey yaradır ki, o var olur və enerji qabından kənardır və eyni zamanda yaradılmış bu enerjini həmişə saxlayır: və onu saxlamaq, yeni yaratdığı saxlamaq da onun üçün çətin deyil. Lakin bilən yaratdığı saxlamağa diqqətsizlik etsə, və hər şeyi əhatə edib bütün hazırladığını ələ almayıbsa yaratdığı məhv olar və ona görə də o qətiyyənlə diqqətsizlik etmir, əksinə, hazırladığına şahidlik edir. Beləliklə, əgər bilən öz enerjisi ilə, bütün hazırlığı əhatə edərək nə isə yaradıbsa, onda onun yaratdığı öz formasında, hər hazırladığında əmələ gələr və bir formalar digərini saxlayar. Bu zaman bilən, hazırladığının birinə və ya bir neçəsinə diqqətsizlik etsə, və bu zaman bunların birinə və ondakı, öz yaratdığı formasını saxlasa, bütün formalar, onun hazırladığı o bir formaya görə, ona etinasızlıq etmədiyinə görə saxlanılır - çünki diqqətsizlik heç vaxt bütün hər şeydə və ya birində hər şeyi əhatə etmiş olmur. **Burada mən, Allah adamlarının qısqançılıqla yanaşdığı sirri şərh etdim, çünki bu onların tələbidir, - bunların mənası Allahdır: Allah diqqətsizlik göstərmir, qul isə nəyə görə isə mütləq diqqətsizlik edir. O nə isə yaratdı, deyə bilər: "Mən - Allaham": Lakin o onu Allah kimi saxlamır - bu fərqi biz göstərdik.** Qul, hansısa formaya və onun hazırlanmasına diqqətsizlik göstərdiyi üçün o Allahdan fərqlidir. O, fərqlənməməlidir, hazırlanmışın bir formasını saxlamaqla bütün formalarını saxlamalı və ona diqqətsizlik göstərməməlidir. Bu daxil edilmiş mühafizədir (bittadammun). Allah isə yaratdığı belə saxlamır: bütün formaları o təcəssümlə (əlyə-t-təyin) saxlayır. **Bu sual haqqında məlumdur ki, o heç yerdə yazılmamışdır - mənim tərəfimdən də olsa, digərləri tərəfindən də olsa, - yalnız və yalnız bu kitabda qeyd olunub, buna görə də o qeyri-adidir və özlüyündə vahiddir.** Onu nəzərdən qaçırma, çünki bu hazırlanmışda ki, sən, forma ilə qalacaqsan, hər şey müqəddəs kitablardakı kimidir, hansılar haqqında ki, yazılmışdır: **"Bu Yazıda biz heç nəyi yaddan çıxarmadıq", o gerçəkləri və gerçək olmayanları yerləşdirdi. Tərəfimizdən deyilənlər yalnız o adamlara məlumdur ki, o ruhunda birləşmə gəzdirir. Allahdan qorxana o, qulun Allahdan fərqi kimi "ayrılıq verəcək". Bu ayrılıq - Alidir" [15; 6].**

Digər yerdə Ərəbi yazır: "Allah Adəmi öz formasına uyğun yaratdı", onun forması isə başqa şey yox məhz İlahi hazırlıqdır. Bu mötəbər yazıda Kamil İnsanda O, bütün İlahi adları və ayrılmış makrokosmosda, ondan kənarında

nə varsa, hamısını həqiqətlə yerləşdirdi: O Onu dünyanın ruhu etdi və ona, kamilliyinə görə Göyü və yeri tabe etdi. Və dünyada da elə bir şey yoxdur ki, onun şəninə alqış oxumasın, və elə bir şey yoxdur ki, ona tabe olmasın, çünki bu onun formasının həqiqiliyinə verilib. Allah dedi: "Və o Özündən, Göydə və Yerdə olanların hamısını tabe etdi". Budur, **dünyada nə varsa, hamısı insana tabedir: bunu bilən, bunları biləndir, yəni bilavasitə Kamil İnsandır, bilməyən isə, bunları bilməyəndir, yəni heyvani insandır**" [15; 25].

Ərəbinin, Allahının yaratdığı varlığı Xadarat, yəni Xıdır rəmzi kimi təqdim etməsi o deməkdir ki, bu ruqlar dünyası burada da insan obrazındadır. Xıdırın, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ağ torpağa oturan anda yaşıllıq əmələ gəlməsi, ruqlar dünyasının yaranan kimi cənnətə çevrilməsi mənasındadır. Ərəbi bu cənnətin saxlanılmasını şərh etməklə göstərir ki, Allahın işi heç də asan iş deyil və yaradılışın hər bir mərhələsi - bir hissənin rəmzidir. Lakin Ərəbi burada, Allahın, yeni yaradılmalı olan ikinci ruqlar dünyası hesabına birincini qurban verməsini qeyd edir ki, bu da axirətdə gəlməli olan Mehdi obrazına aiddir.

Firuzabadinin deyimində Xıdırın (Bilya) Əhməd rəmzi ilə, yəni Məhəmməd peyğəmbərlə eyniliyi onu göstərir ki, Məhəmməd peyğəmbərin də obrazı ölümsüzlüklə bağlıdır. Çünki Xıdır rəmzi qədim Misirin Xator (və ya Oziri), Bilya isə qədim yazılardakı Baal/Vil (vilayət) və s. rəmzləridir. Bütün bu rəmzlər "Doğmamış, Doğulmamış" Əman Allahının ikinci yarısı, yəni qadın tərəfini təmsil edən ruqlar dünyası mənasındadır.

Belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbərin obrazı da Göydə yaradılmış vilayət - Balaat mənasındadır. Ərəbi, Məhəmməd peyğəmbərin qadın rəmzi ilə əlaqəsini rəmzlərlə yazaraq bildirir ki, **O bu dünyada, qadını, ətri və ibadəti sevdi: O, "qadından başlayıb ibadətdə ona görə qurtarır ki, qadın - onun təcəssümünün üzə çıxmasında - kişinin hissəsidir, insanın özünü dərk etməsi isə sonda onun Allahını dərk etməsinə aparıb çıxarır, çünki Allahın dərk edən Allahını dərk edər... Məhəmməd, öz Allahının parlaq sübutudur: və dünyanın bütün hissəsi, öz mənbəyinin, yəni öz Allahının sübutudur, - başa düş. O, qadınları sevdi və O onlara can atdı (xanna): bu can atma, tamın öz hissəsinə can atması idi.** Beləliklə o öz ruhunda Allahın əmrini aş-

kar etdi..." [15; 27]. Məhəmmədin öz ruhunda Allahın əmrini aşkar etməsi və onun - Allahının bir hissəsi olması, peyğəmbərin bədənin əsasən ilkin materiyadan ibarət olması mənasındadır ki, bu da qadın rəmzidir.

Ərəbi yazır: "Beləliklə [qadınları sevməklə], o öz-özünü sevir, çünki qadın əzəldən kişidən, onun qabırğasından yaradılmışdır. Buna görə də qoy o onun üçün, Allahın Kamil İnsanı yaratdığı forma olsun. Bu - Allahın formasıdır, hansını ki, o özünün təzahürü və güzgü əksi kimi təqdim etmişdir. Kimin ki gözüne gördüyü, baxanın təzahürü kimi gəlir, o bu obrazda özünü görür. Budur, əgər ki, qul ehtirasla qadını sevdisə və ona bütün ruhu ilə can ataraq onda öz obrazını, öz formasını görürsə, - sən isə artıq başa düşdün ki, onun forması - onu yaradan Allahın formasıdır, beləliklə, o bilavasitə Allahı görür, lakin - onu məhəbbət ehtirası və cütləşmə ləzzəti vasitəsi ilə görür. Bu zaman həqiqi məhəbbətə əsasən o qadında həqiqi məhvi tapır və öz varlığı ilə ona, iki bənzər bir-birinə uyğun gəlidiyi kimi gəlir. Buna görə də o onda məhvi tapır: onun bütün hissəcikləri - ondadır, onda heç nə məhəbbət cərəyanından yan keçməmişdir və o tamliqla onunla bağlıdır. **Bax, buna görə o öz bənzərində bütövlüklə məhv olur (o öz bənzərini sevmirsə belə olmur): onun məhəbbət predmeti ilə belə tamliqla birliyi ilə əlaqədar o deyə bilər: Mən - ehtirasla odlananam, və mənim ehtirasla sevdiiyim - mənəm. Başqaları bu məqamda deyirdilər: "Mən - Haqqam" [140; 296-338].**

Ərəbinin yazdığında aydın görünür ki, o qadın deyəndə Allahın formasında olan Kamil İnsanı nəzərdə tutur ki, bu Kamil İnsan da kosmik insan olan Atum, yəni Adəmdir. Məhəmmədin qadını sevməsi və onda tamliqla məhv olması rəmzi, Məhəmməd obrazının Kosmik İnsana, yəni Allaha çevrilməsi deməkdir və s.

Buxarinin yazdığına görə, peyğəmbər demişdir: "Mənim beş adım var: Mən - Məhəmmədəm və Əhmədəm, və Mən əl-Mahiyəm, hansının köməyilə ki, Allah inamsızları siləcək və Mən əl-Həşirəm, hansının ki, ayaqları yanında insanlar yığışacaq (axirətdə), və Mən - Əl Akibəm (izi ilə gələ-nəm)" [44; 532].

Sufizmdə Əhməd rəmzindəki "Hu" rəmzinin yazılmadığını nəzərə alsaq, Əhməd rəmzi, Cəzirətin baş şəhəri olan Amid, yəni Midiya rəmzinə çevrilər.

Yəhudilərin Əhmət rəmzli şəhərinin digər adı isə Midiyanın Ekbatan şəhəridir [129]. Ekbatan rəmzi isə Kəbə/Qeba rəmzilə eynidir. Belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbər - Göydəki ruhlar dünyası olan Qaba aləmin rəmzidir.

Məhəmməd peyğəmbərin özünü Mahi adlandırması, Məhəmməd adındakı "MH" rəmzləri mənasındadır ki, bu da qədim mənbələrdə "maq" və "qam" mənasında Midiya əhalisinə şamil edilən rəmzdir. İslamda Allahın 99 şərəfli adlarından Muhi (dirildən), Mühsi (hesablayan, sayan) və Müəxxir (sonuncu) adları da məhz maq mənasındadır. Qədim Misir yazılarında Mahi rəmzinin kökündən olan ma-hir rəmzi sərhədsiz hakimiyyət mənasındadır. Nə vaxt ki, insanın və ya Allahın maa-xeru, yəni "həqiqət səslisi", "həqiqət sözlü" olması elan olunur, onun hakimiyyəti sərhədsiz olur [18; 135]. Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biri də "Əhmədi - Muxtar" olmuşdur ki, buradakı Mux-tar rəmzi də Maq-Atar mənasında Maq-Allah fikrini ifadə edir. Onun özünü Həşir adlandırması isə bu rəmzlə eyni mənə verən Hasar/Xasar/Xızır və s. mənələrdə, onun ölümsüzlük qazanması deməkdir. Onun ayaqlarının yanında insanların yığılması deyəndə, təbii ki, onun axirətdə gəlməli olan Mehdi obrazında olması mənasındadır.

Məhəmməd peyğəmbərin "Əhmədi-Mürsəl" adlandırılması onun "mar elinin ruhu" mənasında olması, onun "Əbül Qasım" ləqəbi isə peyğəmbərin "Baal - Oğuz", yəni "həyat enerjili ruhlar dünyası"nın obrazı olması deməkdir. Ona aid edilən "Seyyidüs-Saqaleyn" rəmzi isə onun sak eli ilə bağlılığına işarədir. Məhəmməd peyğəmbərin gələcəkdə ölkələr fəth edəcəyini bildiren "İnna Fətəhna" [NN-FTH-N] rəmzi onu bildirir ki, o axirətdə ilkin Nun sularında Ptah (Fateh) [NN - PTH/FTH] Allahı rolunda dünyanı öz bədənində çevirməlidir. Bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd peyğəmbərin obrazı həqiqətən Fateh, yəni qədim Misirin Ptah Allahının obrazıdır və o axirətdə ruhlar dünyası obrazında Göydə ilk yaranışı təkrar etməlidir.

Dərvişlərin Məhəmməd peyğəmbərə etdikləri müraciət formalarının birində (Qədiriyyə ordeninin nizamnaməsinə görə) deyilir: "Ey bizim ağamız! Ey bizim təvəqqə etdiyimiz Allahın peyğəmbəri, bizə öz bolluğundan verən zamanın sahibi! Sən - ehtiyac zamanı köməkçisən: Sən bütün peyğəmbərlərdən paksan - kainatın ən qiymətlişisən: sən atomu dünyaya çevirənsən: sən kasıbların sığınacağısan, keçən hər şeyi görmüş nəzərsən: sən - hər

şeyi görənsən: mən səni alqışlayıram, ey Allahın peyğəmbəri; mən sənə, sənənin bolluğuna iman gətirdim; sənənin mərhəmətin iltifatla bizə enir və sənənin ucalığına bizi məcbur edir ki, sənə müraciət edək və bizi özünə yaxınlaşdır" [45; 332]. Burada Məhəmməd peyğəmbərin atomu dünyaya çevirən adlanması, onun axirətdə yeni ruhlar dünyası yaratması mənasındadır.

Məhəmməd peyğəmbərin obrazının axirətdə gəlməli olan peyğəmbərin obrazı olması o deməkdir ki, Məhəmməd peyğəmbər hələ gəlməmişdir və mənbələrdə ona aid edilən yazılar isə adi insanın yox, Yerlə - Göyün ağası olan Əman Allahının tarixidir. Belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbər Ra-Amon Allahının obrazlarından biridir. Allah isə həm birinci, yəni ilk yaradan və həm də sonuncudur, yəni axırda gələndir. Əgər nəzərə alsaq ki, Məhəmməd adı "Midiya maqı" mənasındadır, razılaşırıq ki, sonda gəlməli olan peyğəmbər də birinci kimi, midiyalı olmalıdır. Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə köçməsi onun ruh şəklində yerə enib Midiyaya gəlməsi, yenidən Məkkəyə qayıtması isə artıq kamilləşib, o biri dünyanın taxtına oturmaları mənasındadır və s.

"Kniqa Qora ili rassifrovka Torı" kitabında biz yazdıq ki, dünyanın yarıdılışının dördüncü günü Allah iki böyük nursaçan - "Böyük nursaçan gündüz idarə etmək üçün və kiçik nursaçan axşam idarə etmək üçün və s. yaradır" [8; Bit.1:16]. Əgər nəzərə alsaq ki, böyük nursaçan deyəndə Günəş Allahı olan Ra-Amon özü başa düşülməlidir, onda razılaşırıq ki, axşam idarə etmək üçün gələn kiçik nursaçan da Mehdi olmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, Amon Allahı birinci Atum, yəni Adəm, Mehdi isə ikinci Atum, yəni ikinci Adəmdir. Əhdi-Cədidə, "Korinfiyalılara I namə"də deyilir: "İlkin insan olan Adəm - yaşayan ruh oldu, sonuncu Adəm isə - canlı yaradan ruhdur... İlk insan yerdən, torpaqdandır: ikinci insan isə - Göydən gələn Allahdır" [8; 1Kor.15:45, 47]. Bu fikrə Zəburda da rast gəlmək olar: "Sən məni arxadan və öndən qucaqlamısan (və ya yaratmısan). Arxadan (sonra) - bu axır gündür, öndən (əvvəl) - bu birinci gündür" [20; 103].

Buxarinin hədislərinin birində Əbu Xurayra peyğəmbərin dilindən demişdir: "Biz axırıncılarıq, lakin birinci olacağıq" [44; 2957]. Eyni fikrə xristian deyimlərində də rast gəlmək olar ki, burada da axirətdə axırıncıların birinci olacaqları nəzərə çatdırılır. Quranda axırıncılar zəif olanlar kimi qeyd olu-

nur və bildirilir ki, imam və varis bilavasitə onlardan olacaqdır (Quran, 28:5). Və Allah onlara, ən qədim dövrlərdə olduğu kimi bərəkət rəmzi olan ilkin materiya göndərəcək: "Məryəm oğlu İsa dedi: "Ya Allah, ey bizim Rəbbimiz! Bizə Göydən bir süfrə nazil et! Bu bizim birincimiz və axıncımız üçün bayram və səndən nişanə olsun. Bizə ruzi ver, Sən ruzi verənlərin ən yaxşısısan" (Quran, 5:114).

Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən birinin "iki dünyanın ağası" olması onu göstərir ki, Məhəmməd peyğəmbər həqiqətən də Allahın obrazıdır. Çünki bu rütbə kainatda yalnız tək olan Amon Allahına aid olmuşdur. Dini əfsanələrə görə, Allah Yeri, Göyü və axirətdə behiştə məhz Məhəmməd peyğəmbərin xatirinə yaratmışdır. Bu isə Məhəmməd peyğəmbərin axirətdə gələn Mehdi obrazı ilə eyniliyi deməkdir. Ərəbi Allahın göndərdiyi elçisinin də Allah olduğunu xüsusi qeyd edir [15; 22]. Əş-Şəfinin kitabına görə, Məhəmmədə itaət Allaha itaətdir. Ona tabe olmamaq Allaha tabe olmamaq deməkdir. Məhəmmədin təyini Allahın təyinidir [35; 135]. Eyni mənalı fikir Quranda da qeyd edilir: "Peyğəmbərə itaət etmiş Allaha itaət etmiş olur... Sənə (Məhəmmədə) biət etmiş (and içmiş) olanlar Allaha biət etmiş olur... Onlar Sənə biət etdikdən sonra Allah möminlərdən razı qaldı və O, onların ürəyində olanları bildi və onlara öz İlahi odunu endirdi və onlara yaxın qələbə və onların qəbul edəcəyi bol qənimət verdi. Allah yenilməz qüdrət sahibi, müdrikdir!" (Quran, 4:80, 48:10). Hədislərdə də bildirilir ki, deyilənə görə, mələklər Məhəmmədin yanına, o yatanda gəldi və onu təsvir etməyə başladı: O - o adamdır ki, ev tikib stol açmışdır. O elçi göndərmişdi ki, qonaqlar gəlsin. Kim ki, onun dəvətini qəbul etdi, evə gəlib bayram stolunda əyləşdi. Kim ki, dəvəti qəbul etməyib gəlmədi - evə girmədi və hamı kimi sevinmədi. Ev - cənnət, evin sahibi Məhəmməddir. Kim ki, Məhəmmədə itaət edir, Allaha itaət edir; kim ki, Məhəmmədə itaət etmir - Allaha itaət etmir. Məhəmməd - hər bir insan üçün ölçü vahididir [35; 161]. Bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd obrazı həqiqətən də axirətdən sonrakı Mehdi obrazıdır. Məhəmməd peyğəmbərin özü də bu haqda deyir: "Kim ki, mənə itaət edir, Allaha itaət edir; kim ki, mənə itaət etmir, Allaha itaət etmir; kim ki, hökmdara itaət edir, mənə itaət edir, kim ki, hökmdara itaət etmir, mənə itaət etmir" [35; 82]. Belə çıxır ki, Məhəmməd peyğəmbər hökmdar-

lar hökmdarı, yəni şahlar şahıdır. Bu isə bilavasitə Allahın titulusudur.

Ərəbi, Məhəmməd peyğəmbərin biliyini də, qədimliyini də bilavasitə Allahla eyniləşdirir: "Onun müdrikliyi vahiddir, çünki o - insan nəsində kamil mövcudluqdur, ona görə də dünya tərtibi onunla başlamış və onunla da qurtarmışdır: Adəm - gil və torpaq olanda o artıq peyğəmbər idi, sonra isə elementar quruluşuna görə, peyğəmbərlərin möhürü oldu. Təklilərin başlanğıcı (afrad) üçdür, bütün sonrakılar ondan yaranmışlar. Budur o öz Allahının açıq sübutudur: bütün sözlərin məcmusu odur, O Adəmin adlarını təşkil edir" [15; 27]. Məhəmmədin, peyğəmbərlərin möhürü olması Quranda belə yazılır: "Məhəmməd, sizin kişilərinizin heç birinin atası deyildir, o yalnız Allahın elçisi və peyğəmbərlərin möhürüdür. Allah hər şey haqqında bilir!" (Quran, 33:40).

ƏDƏBİYYAT

1. Платон, "Тимей"
2. Г.В.Носовский, А.Т.Фоменко, "Империя", М., 2000
3. Г.В.Носовский, А.Т.Фоменко, "Новая хронология Руси, Англии и Рима", М., 2001
4. "Kitabi - Dədə Qorqud", В., 1988
5. Б.А.Тураев, "История древнего Востока", том I, Л., 1935
6. У.Бадж, "Египетская религия. Египетская магия", М., 2000
7. М.А.Коростовцев, "Религия древнего Египта, М., 1976
8. "Библия", М., 1994
9. Абдул Хазрат, "Тайна некрономикона" (Ал Азиф), сайт: http://castaneda.dzr.ru/cc/books/t_necro.htm
10. "Книга Божественной Коровы" из "Легенды об уничтожении человечества", У. Бадж "Легенды о Египетских богах", М., 1997, сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/texts/knut/00.htm>
11. Г.Франкфорт, Г.А.Франкфорт, Дж.Уилсон, Т.Якобсен. "В преддверии философии", М., 1984.
12. Д.Лаертский, "О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов", М., 1979
13. М.Бойс, "Зороастрийцы", М., 1987
14. А.Н.Чанышев, "Курс лекции по древней и средневековой философии", М., 1991
15. Ибн Араби, "Геммы мудрости", сайт: <http://www.iph.ras.ru/~orient/win/publicitn/bezels/ogl.htm>
16. Р.Шакуров, "Азиз Ад-Дин Насафи и его трактат "Зубдат ал-хакаик" http://www.upelsinka.com/Russian/text_zubdat.htm
17. Ибн Сина, "Трактат о Хаййе, сыне Якзана", сайт: http://enoth.narod.ru/Philosophy/ph04_ibnsina.txt
18. Е.А.Уоллис Бадж, "Египетская книга мёртвых", М-СПб., Эксмо, 2005
19. "Эволюция формы и символики помещений древнеегипетских храмов", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/autor/05.htm>

20. Э.Э.Урбах, "Мудрецы Талмуда", Израил, 1989
21. Али ибн Исмаил ал-Ашари, "Разъяснение основ вероисповедания", сайт: <http://salafit.ucoz.ru/load/9-1-0-82>
22. О.И.Павлова, "Амон Фиванский", М., 1984
23. "Культура древнего Египта", М., 1976
24. А.Н.Чанышев, "Курс лекции по древней философии", М., 1981
25. Мухаммад бин Сулейман Ат-Тамими, "Три принципа и их доказательства", сайт: http://www.lamro.angelcities.com/library/tri_principa.htm
26. Махабхарата, "Бхагавадгита", Ашхабад, "Ылым", 1978
27. Г.М.Бонгард-Левин, Г.Ф.Ильин, "Индия в древности", М., 1985
28. Упанишады, М., 2000
29. Шри Шримад А.Ч.Бхактиведанта Свами Прабхупада, "Бхагавад-Гита" Как она есть. М., 1990
30. А.Даврижеци, "Книга историй", М., 1973
31. И.Дьяконов, "История Мидии", М-Л., 1956
32. Е.Церен, "Библейские холмы", М., 1966
33. "Культура древнего Египта", М., 1976
34. А.Л.Хосроев, "Александрийское христианство", М., 1991
35. Джон Бертон, "Мусульманское предание: введение в хадисоведение", М-СПб., 2006
36. "Ислам", Энциклопедический словарь, М., 1991
37. Firdovsi, "Şahnamə", В., 1987
38. В.К.Афанасьева, "Гильгамеш и Енкиду", М., 1979
39. А.Л.Оппенхейм, "Древняя Месопотамия", М., 1980
40. Владимир Вишнев, "Александр Македонский в восточной поэзии", сайт: <http://artifact.org.ru/content/view/64/70/>
41. "История древнего Востока" (Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации), том II, М., 1988
42. И.Д.Амусин, "Рукописи мертвого моря", М., 1960
43. Сборник Хадисов Имама Ан-Навави, "Рийад-ас-Салихин" (Сады праведных), сайт: <http://www.crimean.org>
44. Ал-Бухари, "Ал-Джами ас-сахих"
45. "Шииты, сунниты, дервиши: вечные тайны ислама", М., 2005
46. Ернст Карл, "Суфизм", сайт: <http://www.universalinternetlibrary.ru/book/ernst/2.shtml>
47. Абу Хамид Ал-Газали, "Кимия-и-саадат" (Эликсир счастья), сайт: <http://www.sufizm.ru/lib/gasali/selected/>

48. Суфизм, "Происхождение и определение суфизма", сайт: <http://www.mtoshahmaghsoudi.org/website/ru/sufism.htm>
49. М.Хоренаци, книга I
50. Г.А.Гейбуллаев, "К этногенезу Азербайджанцев", Б., 1991
51. Ал-Фараби, "Существо вопросов", сайт: http://enoth.narod.ru/Philosophy/ph02_farabi.txt
52. Игорь Агранцев, "Петр великий - хан крестonosцев?", М., 2005
53. Платон, "Федон"
54. Абу Хамид Ал-Газали, "Воскрешение наук о вере", М., 1980
55. L.Qumilyov, "Qədim türklər", В., 1993
56. Идрис Шах, "Магия Востока", М., 2000
57. Абу Хамид Ал-Газали, "Избавляющий от заблуждения", сайт: <http://www.iph.ras.ru/~orient/local/gazali.txt>
58. Бахаулла, "Сем долин", сайт: <http://lib.ru/BAHAUL/sevenval.txt>
59. "Литература древнего Востока", М., 1984
60. С.В.Кузнецов, "Религия древнего Египта", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/konsp/22.htm>
61. И.В.Стеблева, "Поэтика древнетюркской литературы", М., 1976
62. И.Фридрих, "Дешифровка забытых письменностей и языков", М., 1961
63. Н.Гянджеви, "Собранное сочинение в 3-х томах", том I, Б., 1991
64. Школа исламского суфизма сайт: <http://www.mtoshahmaghsoudi.org/website/ru/shariat.htm>
65. Şakir Keçəli, "Alevilik. Bozkırda yanan atəş", Ankara, Emel Matbaacılıq Ltd
66. Ramiz Zöhrabov, "Muğam", В., 1991
67. Əsirəddin Əbu Nəyyan Əl-Əndəlusi, "Kitab əl-idrak li-lisan əl-Ət-rak", В., 1992
68. M.Seyidov, "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları", В., 1983
69. Л.В.Строева, "Государства Исмаилитов в Иране в XI-XIII вв.", М., 1987
70. Ф.М.Асадов, "Арабские источники о тюрках в раннее средневековье", Б., 1993
71. Абдулмаджид ибн Азиз Ал-Зиндани, "Места сливания и разъединение морей, описанные в священном Коране" сайт: <http://forum.arbuz.com/archive/index.php/t-7158.html>
72. В.В.Бартольд, Сочинения, том II, часть I, М., 1963
73. М.Хоренаци, книга II

74. Y.V.Çəmənzəminli, "Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan", В., 1993
75. Б.А.Тураев, "История Древнего Востока", том II, Л., 1935
76. В.С.Семенцев, "Проблемы интерпретации брахманической прозы", М., 1981
77. В.В.Евсюков, "Мифы о вселенной", Н., 1988
78. Платон, "Федр"
79. "Сказки и повести древнего Египта", Л., 1979
80. Дж.Фрезер, "Золотая ветвь", М., 1986
81. Мовсес Каланкатуаци, "История страны Алуанк",
82. Б.А.Тураев, "Египетская литература", том I, М., 1920
83. "История древнего Востока", том I, М., 1983
84. О.Əfəndiyev, "Azərbaycan Səfəvilər dövləti", В., 1993
85. F.Bayat, "Oğuz Xaqan dastanı", В., 1993
86. Фазлуллах Рашид ад-дин, "Огуз-наме", Б., 1987
87. "Древний Восток", сборник I, М., 1975
88. В.И.Авдиев, "История древнего Востока", Л., 1953
89. Б.Юэял, "Бюйцк щунн империйасы", I тилд, Б., 1992
90. И.Алиев, "Очерк истории Атропатены", Б., 1989
91. M.Seyidov, "Qam-şaman və onun qaунаqlarına ümumi baxış", В., 1994
92. Ю.Р.Джафаров, "Гунны и Азербайджан", Б., 1985
93. Л.И.Климович, "Ислам", М., 1965
94. Абу Райхан Бируни, "Избранные произведения", том I, Ташкент, 1957, сайт: www.pereplet.ru/gorm/chrons/biruni1.htm
95. Дж.Фрезер, "Фольклор в Ветхом Завете", М., 1990
96. С.Г.Хук, "Мифология Ближнего Востока", М., 1991
97. Древнеегипетская "Книга Мёртвых", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/texts/kmrus/00.htm>
98. К.Целлар, "Архитектура страны фараонов: Жилище живых, усопших и богов", М., 1990. сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/konsp/19.htm>
99. Д.Рол, "Генезис цивилизации, Откуда мы произошли...", Эксмо, М., 2002
100. В.Замаровский, "Их величества пирамиды", М., 1981
101. Шихабалдин Сухраварди, "Багряный Ангел", сайт: <http://texts.pp.ru/pangel.html>
102. Доклад Митрополита Крутицкого и Коломенского Ювеналия на освященном поместном соборе русской православной церкви, пос-

вященном 1000-летию крещения Руси, сайт: <http://www.orthodox.spbu.ru/kanoniza.htm>

103. "Религиозная составляющая царской власти", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/autor/07-08.htm>

104. Юан Ке, "Мифы древнего Китая". М., 1965

105. "История Иранского государства и культуры", М., 1971

106. Себеос, "История императора Иракла", сайт: www.vehi.net/istoriya/armenia/sebeos/

107. Ф.Гилар Бек, "Красная Башня", сайт: <http://hosting.bakinter.net/torah/index.html>

108. Мифологический словарь, М., 1990

109. К.Гандзакеци, "История Армении", М., 1976

110. Ф.Гилар Бек, "История Бога Азера", сайт: <http://hosting.bakinter.net/torah/index.html>

111. L.Qumilyov, "Qədim türklər", В., 1993

112. В.Багратиони, "История царства Грузинского", сайт: <http://armenianhouse.org/bagratiioni/history-ru/contents.html>

113. "Древний Восток", сборник 2, М., 1980

114. Махабхарата, "О Бхишме, Побойще Палицами", Ашхабад, "Ълым", 1981

115. Э.Б.Тайлор, "Первобытная культура", М., 1989

116. Э.Е.Кормышова, "Религия Куша", М., 1984

117. Ислам, "Рассветное познание восточного шейха", сайт: <http://angel.org.ru/2/sohrpred.html>

118. Анри Корбен, "Световой человек в иранском суфизме", <http://www.metakultura.ru/vgora/ezoter/korben.htm>

119. "Историческая география Азербайджана", Б., 1987

120. А.А.Бакиханов, "Гюлистаны - Ирам", Б., 1991

121. Ал-Бакуви, "Сокращение [книги о] "памятниках" и чудеса царя могучего", М., 1971

122. М.Хоренаци, книга III

123. Т.Мамедов, "Албания и Атропатена", Б., 1977

124. Əbd ər-Rəhman əbd əl-Xaliq, "İslama dövətin sələfi metodunun nəzəri əsasları", В., 1996

125. А.Мец, "Мусульманский Ренессанс", М., 1973

126. F.Sümər, "Oğuzlar", В., 1992

127. А.Массе, "Ислам", М., 1962

128. М.Нострадамус, "Центурии", М., 1991

129. Библейский словарь, сайт: http://www.god-one.ru/Pol_fil.html
130. Древнетюркский словарь, Л., 1969
131. Д.А.Ас-Суйути, "Кашф ас-Салсала ан васф аз-залзала", Б., 1983
132. Ал-Калби, "Книга об Идолах", М., 1984
133. Z. Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə", В., 1989
134. Иордан, "О происхождении и деяниях гетов", сайт: <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/I.phtml?id=2049>
135. Н.В.Велиханлы, "Арабские географы - путешественники X-XII вв. об Азербайджане", Б., 1974
136. М.А.Коростовцев, "Писцы Древнего Египта", М., 1962
137. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar", В., 1989
138. Б.А.Тураев, "Древний Египет", Петроград, изд. "Огни", 1922
139. А.С.Сумбатзаде, "Азербайджанцы - этногенез и формирование народа", Б., 1990
140. Ибн Араби, "Наставление ищущему Бога", Мекканские откровения (ал-Футухат ал-маккийя), М., Изд. "Восточная литература", сайт: http://www.iph.ras.ru/~orient/win/publicn/texts/wasaya_i.htm
141. Филон Александрийский, "Сотворение мира по Моисею", сайт: <http://khazarzar.skeptik.net/books/philo/opificio.htm>
142. Р.Фрай, "Наследие Ирана", М., 1972
143. С.И.Ходжаш, "Скарабей с изображениями древа. Тутанхамон и его время", М., 1976, сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/konsp/18.htm>
144. Древний Египет, "Книга Мёртвых", (Перев., введ. и коммент. - М. А. Чегодаев), сайт: <http://karomama.livejournal.com/20047.html>
145. "Талмуд", том V, С. Петербург, 1903
146. "Тексты Кумрана", том I, М., 1971
147. К.Багрянородный, "Об управлении империи", М., 1989
148. "История древнего Востока", (ред. В. И. Кузишин), М., 1979
149. Иоган Шильтбергер, "Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год", сайт: <http://www.vostlit.narod.ru/Texts/rus3/Schiltberger/text2.htm>
150. В.Р.İmaməliyev, "İslam ensiklopediyası", В., 1997
151. Платон, "Пир"
152. Ан-Насави, "Жизнеописание Султана Джалала ад-Дина Манкбурны", Б., 1973
153. В.В.Бартольд, Сочинения, том VIII, М., 1973
154. "Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках", М., 1988

155. F.Mamedova, "Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası", B., 1993
156. А.Кестлер, "Тринадцатое колено", сайт: <http://www.lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt>
157. М.И.Артамонов, "История хазар", Л., 1962
158. В.Ögəl, "Böyük hunn imperiyası", II cild, B., 1992
159. Ə.Rəcəbov, Y.Mamedov, "Orxon-Yenisey abidələri", B., 1993
160. Грузинский памятник "Мученичество Давида и Константина" (коммент., перев. Г.В.Пулая): <http://www.pravoslavie.ru/cgi-bin/sykon/client/display.pl?sid=381&did=634>
161. Платон, "Критий"
162. Ем. Ярославский, "Как рождаются, живут и умирают Боги", М., 1941
163. "Хрестоматия по истории древнего мира", М., 1956
164. F.Gilarbəyli, "Qor Əman", B., 1996
165. Б.Б.Моноах, "Пленники Салмансара" (Из истории евреев Восточного Кавказа), Иерусалим, 1984, сайт: <http://gorskie.ru/istoria/hazar-petr.htm>
166. А.М.Хазанов, "Социальная история скифов", М., 1975
167. Н.А.Машкин, "История древнего Рима", М., 1956
168. С.М.Кашкай, "Из истории Маннейского царства", Б., 1977
169. Н.Адонц, "Армения в эпоху Юстиниана", Ер., 1971
170. Симо Парпола, "Ассирийцы после Ассирии", сайт: <http://www.assyria.narod.ru/parpola.html>
171. Ксенофонт, "Киропедия"
172. Ал Ягуби, "Книга стран", СМОМПК, вып. 38, 1908
173. Ю.Б.Юсифов, "Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане", Кавказско-ближневосточный сборник, вып. 8, Тб., 1988
174. Н.Гянджеви, "Собранное сочинение в 3-х томах", том III, Б., 1991
175. Ф.Симокатта, "История", М., 1957
176. Н.К.Рерих, "Шамбала сияющая", сайт: <http://www.theosophy.ru/lib/shambala.htm>
177. Сорок Хадисов Ан-Навави, сайт: <http://www.kavkazcenter.com/russ/islam/hadisy/>
178. Й.Айзенберг, "Что такое Тора", Иерусалим, 1985
179. "Представление древних египтян о потустороннем мире", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/autor/05-07.htm>
180. Е.П.Блаватская, "Миф о Дьяволе", сайт: <http://www.kulichki.com/inkwell/special/filosofy/blavatsk.htm>
181. Амореи, сайт: http://www.megakm.ru/bes_98/encyclp.asp?TopicNumber=2480&rubr=770

182. "Azərbaycan tarixi", B., 1994
183. "Офиты", сайт: <http://dragons-nest.ru/glossary/ofits.php?PHPSESSID=8e34e0aaaf8ebf257b>
184. Yaqut əl-Nəməvi, "Müsam əl-Buldan", B., 1983
185. И.Г.Алиев, "История Мидии", Б., 1960
186. "Вертикальная и горизонтальная организации пространства в древнеегипетской храмовой архитектуре Нового царства", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/autor/03.htm>
187. "Развитие представлений о мироустройстве и его результаты в древнеегипетской храмовой архитектуре Нового царства", сайт: <http://egypt.boom.ru/egyptboom/polka/autor/04.htm>
188. Ə.S.Nəmədani, "İslamda Cəfəri məzhəbi və İmam Cəfər Sadiqin buyruqları", B., 1991
189. Мир Истории, сайт: <http://hworld.by.ru/encyc/term/a.term.html>
190. Зигмунд Фрейд, "Этот человек Моисей", сайт: <http://www.lib.ru/PSIHO/FREUD/moisej.txt>
191. С.Асадов, "Миф о Великой Армении", Б., 1999
192. Хасə Nəsirəddin Tusi, "Əхлақи-Nasiri", B., 1989
193. Платон, "Государства"
194. Ф.Гилар Бек, "Книга Гора или расшифровка Торы", сайт: <http://hosting.bakinter.net/torah/index.html>
195. Абу Райхан Бируни, "Избранные произведения", том I, Ташкент, 1957, сайт: <http://www.pereplet.ru/gorm/chrons/biruni2.htm>
196. "Книга Амдуат" в изложении Е. Лазарева, сайт: http://rumagic.com/html/book_dead/egipet.html
197. С.Й.Гасымова, "Азербайджан в III-VII веках", Б., 1992
198. А.А.Нейхардт, И.А.Шишова "Сем чудес древнего мира", М., 1986.
199. Гегель, "Энциклопедия философских наук", том III, М., 1977
200. М.Дорфман, "Жида и гоим", сайт: http://www.russiandenver.50megs.com/jidy_i_goim.html
201. Cahangir Zeynalöglü, "Müxtəsər Azərbaycan tarixi", B., 1992
202. Z.Məmmədov, "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi", B., 1994
203. "Qabusnamə", B., 1989
204. В.В.Бартольд, Сочинения в 9 томах, том VI, М., 1966
205. К. Vəliyev, "Elin yaddaşı, dilin yaddaşı", B., 1987
206. "Культура древнего Востока", М., 1976
207. Сенсационное открытие Тура Хейердала в Азербайджане. Сайт: <http://forum.33b.ru/topic1855339.html>

208. "Казак шежіресі", Алматы, 1994
209. Лазар Парпеци, "О третьем походе Пероза против эфталитов", сайт: http://www.kroraina.com/armen_ca/teksty_7.html
210. З.И.Ямпольский, "Об этнониме севордик". Сов. Туркология, №3, 1977
211. "Три великих сказаний древней Индии", М., 1978
212. С.П.Толстов, "Древний Хорезм". Л., 1948
213. Мухаммад ибн Салих ал-Усеймин, "Предопределение Аллаха", сайт: <http://www.islam.boom.ru/doctrine/11.html>
214. Вега, "Апокрифические сказание о Христе", Спб., том I, 1912
215. Гуран, Б., 2005
216. Константин Багрянородный, "О народах"
217. С.Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды, по поводу книги Н. Токарского "Архитектура древней Армении". сайт: <http://www.matiene.com/tokarski.htm>
218. С.Давитисдзе, "История и повествование о Багратионианах царях наших грузинских", сайт: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Davitisdze/frametext.htm>
219. Ипполит, "Refutatio", сайт: <http://diakoff.kurskzerno.ru/miustin.htm>
220. "Хрестоматия по истории древнего Востока", М., 1980
221. М.А.Гусейнова, "Керамика Восточного Закавказья" (Эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. е.), Б., 1989
222. С.А.Токарев, "Религия в истории народов мира", М., 1976
223. "История Искусства Зарубежных Стран" (Первобытное общество, Древний Восток, Античность), М., 1979
224. "Древний Восток", (под ред. В.В.Струве), М., 1961
225. "Малая история Искусств" (Искусство древнего Востока), М., 1976
226. "Мифология Древнего Египта", М., 1983
227. Т.А.Шумовски, "По следам Синдбада Морехода" (Океанская Аравия), М., 1986